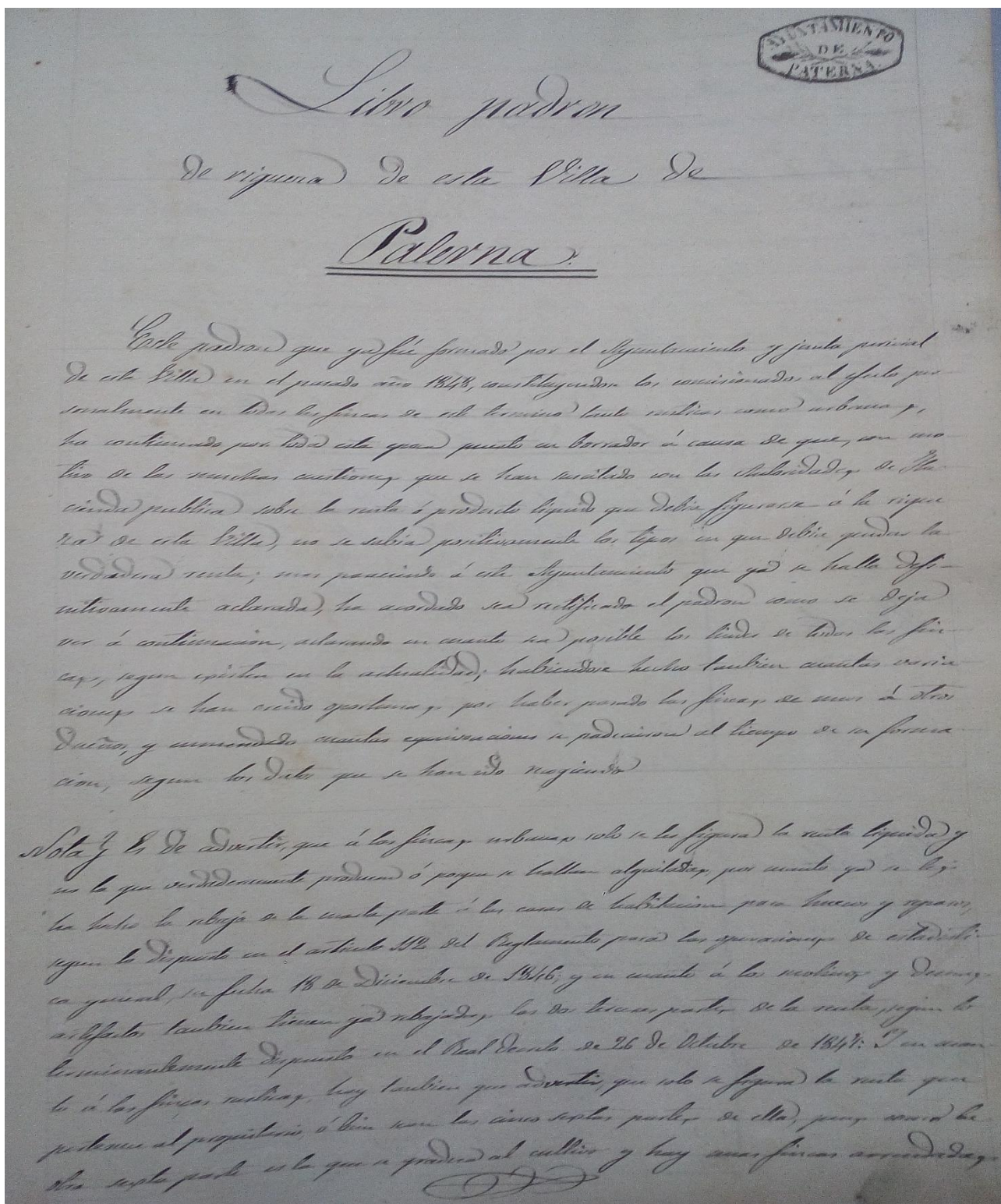

**PREMI AJUNTAMENT DE PATERNA-
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA: "ESTUDI
MONOGRÀFIC SOBRE UN TEMA TERRITORIAL
DE PATERNA I/O DE LA COMARCA DE L'HORTA
NORD" 2023**

Lema: HONTANAR

UNA APROXIMACIÓ A LA SOCIETAT I EL TERRITORI DE PATERNA A MITJAN SEGLE XIX A TRAVÉS D'UN DOCUMENT RELLEVANT.

INDEX.

Presentació	pag. 3
I.- El Padró de Riquesa de 1858: una introducció al document.	pag. 5
II.- Paterna a mitjan del segle XIX.	pag. 21
III.- La caracterització de la propietat al terme de Paterna en 1858.	pag. 43
IV.- La propietat agrícola y la seua gestió.	pag. 86
V.- L'arrendament i la gestió agrícola.	pag. 133
VI.- Una aproximació al paisatge agrícola de Paterna en eixa época la propietat i els cultius de secà i la seua distribució territorial.	pag. 167.
VII. Un balanç de la qüestió.	pag. 180
Bibliografia	pag. 185

LIBRO PADRÓN DE RIQUEZA PARA 1858.

Presentació.

Tot i les accelerades transformacions recents experimentades pel municipi de Paterna a les darreres dècades allò que va succeir en temps passats, en aquest cas a mitjan segle XIX, ha deixat la seua petjada en qüestions que afecten a la nostra realitat actual. En qualsevol cas resulta relevant pels seus actuals habitants en tant que comunitat humana lligada a un territori. En eixe context, el recurs a la consulta d'una font de informació fiscal local com la utilitzada en aquest estudi ens pot aportar coneixement no sols de caràcter socioeconòmic, que va ser la seua motivació, sino també agrícola, social, paisajístic o fins i tot de vinculació amb altres localitats veïnes. L'interés de l'anàlisi d'un document històric com és el "*Libro Padrón de Riqueza para 1858*" és que ens permet apropar-nos a aspectes molt diversos de la Paterna de mitjan segle XIX. Per altra banda, cal tenir molt present que no és l'anàlisi d'una font singular, desconeguda anteriorment, sino pel contrari consultada i coneguda per experts. On es pot trobar l'interés del present estudi?. La singularitat del mateix és l'anàlisi exhaustiu del mateix, quantitativa i qualitativa, també la transversalitat, fins i tot el centrar-se en nous aspectes o enfocaments com el paisatge i el territori. El llibre padró ha estat consultat al llarg dels anys però no sotmés a un buidament sistemàtic En eixa línia es pretén que els materials obtinguts puguen facilitar futurs treballs d'altres investigadors. En camps com la història contemporània, la geografia o els estudis ambientals.

L'estudi del "*Libro Padrón de Riqueza para 1858*" ens aporta a més a més una imatge estàtica, com una foto fixa, de Paterna cap a 1860. Es tracta de Paterna poc abans dels canvis que es van accelerar únicament uns anys després amb el desenvolupament de les instal.lacions militars, l'arribada del ferrocarril, l'expansió de l'agricultura d'exportació al regadiu i en menor grau de la vinya al secà, la difusió de les segones residències, la industrialització i amb tots ells el creixement urbà activat al llarg de les dècades finals del segle XIX, que es va accelerar posteriorment i es va prolongar fins l'actualitat. És un estudi sobre el territori i els seus habitants però també amb una població vinculada forània, bàsicament de la comarca, una mostra tradicional de la vinculació entre Paterna i els pobles veïns.

No es pretén amb aquest estudi realitzar una anàlisi en profunditat. Tampoc es tracta d'una investigació novedosa. Forma part de la tradició d'estudis que va tenir un auge a les dos darreres dècades del passat segle. Tot i això incorpora alguns nous plantejaments, al menys ho intenta, en la línia d'incorporar qüestions ambientals i sobretot de vinculació en la societat i el territori.

Cal tenir molt present, i així s'explica al primer capítol, que el padró és una font discutible en molts aspectes en relació amb la seua imperfecció però tot i això, considerant com correspon les seues deficiències, ens permet avançar molt al coneixement de l'estructura de la propietat a Paterna cent seixanta anys enrere. Ens permet conèixer millor com era així com diversos aspectes vinculats a la mateixa com l'estructuració de la propietat urbana, industrial i agrícola; la gestió agrària i territorial; la relació socioeconòmica de Paterna amb altres municipis; l'explotació del territori, fins i tot ens aporta una valuosa informació sobre caracterització social de Paterna a l'època. És per això que tot i l'abundant recurs a dades quantitatives per a l'autor de l'estudi ha de primar en tot moment l'anàlisi qualitativa. En eixa línia, assumint que puga resultar massa dens, s'ha optat per la utilització continuada d'exemples personals, per la referència amb noms i cognoms de paternerers i paternerers, també de persones d'altres municipis, en tant que protagonistes reals no sols del llibre padró sino sobretot de la societat de Paterna.

No voldriem finalitzar aquesta breu introducció sense insistir en la idea de que el present estudi no ha de prendre's com una actuació completa. Diversos aspectes de la informació obtinguda han estat analitzats amb molt de detall però l'objectiu de no resultar massa dens ens ha motivat a ser sintètics i alleugerar continguts. Per altra banda el buidament i l'anàlisi realitzada ens ha permet detectar alguns aspectes, fins i tot línies de treball, que seria interessant que qui suscriu aquestes línies o altres investigadors aprofundiren.

I.- El Padró de Riquesa de 1858: una introducció al document.

I.I.- Els registres municipals de riquesa al segle XIX.

Històricament els governants han promogut els registres territorials de riquesa, de població, de recursos, etc., com a forma de coneixement de la realitat, d'actius militars, de recaptació fiscal, de control en general, de promoció, de desenvolupament, etc. Així va succeir amb les monarquies i altres formes de govern, la noblesa, l'esglèsia, els ajuntaments, etc. Aquestes recopilacions experimentaren durant el segle XVIII un notable impuls que es va consolidar al llarg del XIX, amb un considerable perfeccionament, per multiplicar-se al XX i arribar a l'actualitat en que el nivell de recopilació és exhaustiu. Els ajuntaments no han estat aliens a eixe procés, per iniciativa pròpia o com un nivell més en relació amb el conjunt de l'administració. És per això que l'Ajuntament de Paterna disposa d'un conjunt de padrons i registres històrics, bàsicament de tipus fiscal o poblacional. El padró de riquesa estudiat és una interessant mostra d'això.

Els padrons de riquesa municipals del segle XIX, com el seu nom indica, eren registres on es recopilava el patrimoni de cadascú dels propietaris vinculats al municipi, com a titulars de bens, així com de les persones que desenvolupaven una activitat productiva en ell. En ells, veí per veí, individualment, s'arreglava la natura i el valor estimat de cadascuna de les propietats o activitats generadores d'un benefici. Es tracta d'un fitxer on cadascuna de les persones o entitats amb propietats o activitats econòmiques figura de forma individualitzada amb la natura d'aquestes, el valor atribuït i la quota assignada. Era per tant una recopilació exhaustiva tot i que tenia una finalitat directa molt clara, assignar sobre eixa base la quantia dels impostos a pagar.

La implantació i consolidació en Espanya del règim liberal des de la dècada de 1830 va tenir una de les seues derivades en el desenvolupament d'un nou sistema tributari que permetria afrontar les creixents despeses de l'administració i al menys teòricament fer-ho d'una forma més equitativa entre els ciutadans. Això es va materialitzar amb la reforma tributària impulsada pel ministre d'hisenda Alejandro Mon Santillán, mitjançant la coneguda com Ley Mon-Santillán, pels seus cognoms, de 23 de maig de 1845. Amb eixa reforma es va posar en marxa un sistema fiscal unitari, amb més relevància dels impostos directes que dels indirectes, supressió d'imposicions antigues i de les duanes interiors, etc.

El coneixement de l'estructura de la propietat i sobretot de l'agricultura espanyola del segle XIX està condicionada per la manca d'estadístiques oficials. "*La pobreza de estadísticas ha inclinado a los historiadores agrarios y a los geohistoriadores a utilizar las fuentes fiscales y, en particular, los amillaramientos (catálogo de riqueza basados en la declaración de los contribuyentes) elaborados a raíz de la reforma tributaria de 1845*" (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 95). Com a font de informació els amillaraments han rebut crítiques per l'ocultació de informació tot i que aquesta qüestió no és generalitzable a tots ells.

En eixe context "*La contribución territorial constituye el impuesto más importante del sistema fiscal implantado en 1845. Esto era lógico en un país de base agraria, dada la tradición impositiva previa a la reforma y la relativa facilidad para controlar los rendimientos de la propiedad inmueble (rústica y urbana) frente a los de otras fuentes de renta. La contribución industrial y de comercio fue otro de los pilares de aquel cuadro tributario*". (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 97)

Inicialment es va gravar la propietat immoble tot i que en 1845 es va afegir la renda de la terra i l'obtinguda pel usuari de la mateixa, o siga, del sol, el capital i el treball, amb l'adició de l'aprofitament de la ramaderia. És per això que la propietat immoble, la renda de la terra i el ramat són els tres capítols bàsics dels amillaraments. En eixe marc segons alguns investigadors es va penalitzar més als cultivadors, amb els majors tipus impositius. (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 99).

Amb les reformes liberals i l'objectiu d'establir un sistema impositiu al llarg del ministeri d'Alejandro Mon es va dissenyar eixe nou model. Per a això van tenir que decidir entre realitzar un estudi estadístic complet de la informació necessària sobre la propietat i la gestió d'aquesta o posar en marxa el més prompte possible una reforma tot i que fora amb imperfeccions. Urgia afrontar el finançament de l'Estat. "*Las Cortes de 1845 optaron por implantar en primer lugar el impuesto, distribuyéndolo de acuerdo con las aproximaciones existentes, sobre la realidad económica*", deixant per més endavant iniciar l'estadística. Tot i això Alejandro Mon va crear al Ministerio de Hacienda la Dirección General Central de Estadística de la Riqueza (R.D. de 10 de julio de 1846), que va elaborar el Reglamento General de Estadística (18 de diciembre de 1846), aquest amb els registres generals de finques i ramats i el cadastre per masses de conreu (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 100). Tot i això es va anular i substituir el 1847, com a mostra de la complexitat de les adaptacions..

Es va donar la circumstància de que amb eixe model "*La mayor facilidad para cobrar un impuesto se transforma, así, en la menor dificultad para repartir desigualmente la carga final. Los intereses de unos contribuyentes colisionan y se sobreponen a los de los otros. Así se produce procesos de negociación y personas entre contribuyentes y Hacienda*". (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 98). N'hi havia pressions per part dels terratinents i grans propietaris pel repartiment dels cupos, per reduir-los, i amb el temps retardar l'elaboració del cadastre (COROMINES ABADEL, ERNEST, 2008, pag. 91). A més a més es tractava d'un sistema on l'arbitrarietat era possible perquè no n'hi havia mecanismes de control eficient.

Era un sistema caracteritzat per l'establiment de quotes personals, familiars en tant que s'assignava una per família, nominalment vinculada a qui tenia reconeguda la categoria de veí. "*Por su forma de distribución, la contribución territorial podía ser, a mediados del siglo XIX, de cuota o de cupo. El desconocimiento de la renta a gravar y la desconfianza en que la administración tributaria llegase con prontitud y facilidad a su averiguación, inclinaron a los reformadores de 1845 por un impuesto de cupo*". (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 98). Les Cortes fixaven una quantitat total (el cupo), el govern el distribuïa entre les províncies i aquestes entre tots els seus municipis. En aquests, s'assignava les quotes individuals, per cada titular amb les juntes pericials. Era un sistema basat sobre la solidaritat col·lectiva dels contribuents ideat en Espanya en 1828 (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 98). La base del seu desenvolupament era la cartilla avaluatoria, on s'avaluava els rendiments unitaris per conreus i classes de terrenys.

El problema del sistema de quotes esglaonades és que generava una errada progressiva, que depenia de:

- Els mètodes utilitzats per precisar la riquesa imposable individual.
- També de les influències personals. "*Las personas que intervienen en la fijación de esa riqueza; normalmente una representación política y un conjunto de mayores contribuyentes*". (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pag. 98)

Com mostra Ernest Corominés la posterior elaboració del cadastre de rústica en el segle XX va confirmar una elevada infravaloració anterior de les propietats als amillaraments, al menys a algunes zones. Així: "*El total nacional de la riqueza rústica cuantificada por la implantación catastral desde 1907 hasta 1945 representó un incremento de casi un 89 por ciento respecto a la valorada por los amillaramientos en las mismas zonas. El catastro parcelario, pues, hizo aflorar una gran cantidad de riqueza rústica que estaba oculta y los*

orígenes de esta ocultación radicaban en varios casos, empezando por la insuficiencia e imperfecciones de los métodos de amillaramientos llevados a cabo por Administraciones públicas y Juntas Periciales se basaban en precarias definiciones de las superficies parcelarias (sin representación gráfica y a partir, la mayoría de las veces, de las declaraciones personales de los contribuyentes), y a espaciadas y en ocasiones defectuosas valoraciones de las rentas líquidas de los cultivos, por lo que el propio sistema, en sí mismo, no podían garantizar la medición de la riqueza rústica de forma adecuada. Y con ello se producían acciones fraudulentas promovidas por los intereses de una determinada parte de contribuyentes, como la falsedad en las declaraciones personales, usurpaciones encubiertas, restauraciones incontroladas, y, sobre todo, las manipulaciones del omnipresente caciquismo rural, que llegaba a actuar, incluso en connivencia con las propias Juntas Periciales". (COROMINES ABADEL, ERNEST, 2008, pag. 91)

Els amillaraments han imposat limitacions pel seu ús com exposa Rafael Vallejo:

- Primera limitació. La política es sobreposa a l'estadística.

Per això resulta clau saber qui governava a l'ajuntament i qui va participar en la confecció: "*Así, la distribución de impuestos, cedida a las élites locales, pasó a formar parte del sistema de beneficios recíprocos entre los notables de los pueblos y los oligarcas de las capitales, llamado caciquismo por los contemporáneos*".

- Segona limitació. La contribució territorial és un impost de quota amb solidaritat col.lectiva.

Això suposa que "*La responsabilidad colectiva constituyó un estímulo para la ocultación y el traslado de la carga fiscal entre contribuyentes y entre unos pueblos y otros pese al riesgo de sanción*".

- Tercera limitació. La contribució territorial és un impost de quota implantat sense una estadística prèvia, el seu repart es va fer en base a aproximacions.

- Quarta limitació. Els tipus impositius pels diferents contribuents no sempre van ser iguals en la pràctica.

"El establecimiento de un tipo impositivo máximo para rentistas forasteros (1846) y para rentistas residentes en el municipio (1847) afectó, al menos formalmente, a la equidad horizontal"

- Cinquena limitació. La riquesa imposable es va ajustar a les quotes i no a la inversa.

- Sexta limitació. L'administració tributària va realitzar limitats treballs estadístics sobre el terreny. Per tant, la informació disponible com a base era insuficient.

- Setena limitació. Els rendiments unitaris per cultius i classe de terreny de les cartilles avaluatòries podien estar determinades per la subordinació de la riquesa imposable a la quota establida. (VALLEJO PONTADA, RAFAEL, 2000, pags 111-119).

Els més perjudicats per aquest sistema de fixar les quotes individuals per municipi van ser els "*hacendados forasteros*".

En este contexte d'imprecisió sol pensar-se, per part dels estudiosos, que l'errada afavoria principalment als grans contribuents tot i que sembla no sempre era així. Segons Ernest Coromines pel que fa a les comarques lleidatanes "*.....en las comarcas estudiadas de Lérida los pequeños propietarios fueron los más favorecidos comparativamente durante el régimen de los amillamientos*". Assenyala com els seguien els grans propietaris mentre els més perjudicats allí pel sistema van ser els mitjans. (COROMINES ABADEL, ERNEST, 2008, pag. 115)

Este sistema contributiu es va mantenir fins que el va reemplaçar la llei cadastral de 1906. Com descriu Ernest Coromines: "*La Ley del Catastro Parcelario de 23 de marzo de 1906 instauró por primera vez en el sistema tributario español la recaudación racionalizada de la fiscalidad agraria mediante la imposición a cada contribuyente de la cuota obtenida de los inventarios estadísticos generados por los trabajos catastrales. Se reemplazaba así a un régimen de fiscalidad, el de los amillamientos, en vigencia desde la reforma hacendística de Mon-Santillán en 1845*" (COROMINES ABADEL, ERNEST, 2008, pag. 89).

Mitjançant eixa llei es va començar a aplicar la "*Contribución sobre bienes inmuebles, cultivos y ganadería*". Des d'aquell moment els ciutadans propietaris o explotadors d'un bé productiu alié van passar a pagar anualment la poblament coneguda com "*contribució*", amb caràcter individualitzat, una quantia assignada després d'establir una quota sobre la contribució local que inicialment es fixa. Ens trobem davant l'antecedent més directe dels actuals impostos com l'IBI o la imposició rústica.

FOTO !

Per poder assignar individualment eixes quanties a pagar es va iniciar la realització de registres municipals de la propietat, on les modalitats més difoses van ser els padrons de riquesa o amillaments. En síntesi, un amillament és un "*Libro o libros en los que se recogen, enumerados por orden alfabético de todos los propietarios usufructuarios, los bienes inmuebles y ganaderos de cada municipio, sujetos a la contribución territorial*". Un amillament, per tant, inclueix tots els propietaris i usufructaris, per tant també els arrendataris, tots els que posseeixen o exploten bens en un municipi, veïns del mateix o

residents en altres, els darrers els coneguts com "*hacendados forasteros*". Els amillaments de riquesa individual es van difondre des de 1853 i a ells es consignava bàsicament el subjecte, el seu municipi de residència, les seues construccions, les seues parcel·les agrícoles segons el paratge i amb el tamany aproximat i límits, l'ús i qualitat de la terra, dades sobre conreus, el valor estimat i el tribut, una quota sobre la del conjunt municipal, aplicada a partir d'una tabla. També s'inclou el número d'animals productius, és a dir les cavalleries o altres animals de tir i transport i el ramat de renda.

El procediment per elaborar un padró d'aquestes característiques era el següent: s'elaborava el llistat de veïns; els propietaris o explotadors eren convocats, habitualment a l'ajuntament, a realitzar una declaració individual dels seus bens, el que feien mitjançant jurament; es revisava la informació per part de pèrits; s'afegia les ocultacions descobertes i es valorava tot amb criteris homogènis. (HERNÁNDEZ MARCO, JOSÉ LUIS y ROMERO GONZÁLEZ, JUAN, "*Feudalidad y campesinado en la Huerta de Valencia*", 1980, Ayuntamiento de Valencia, pag. 31).

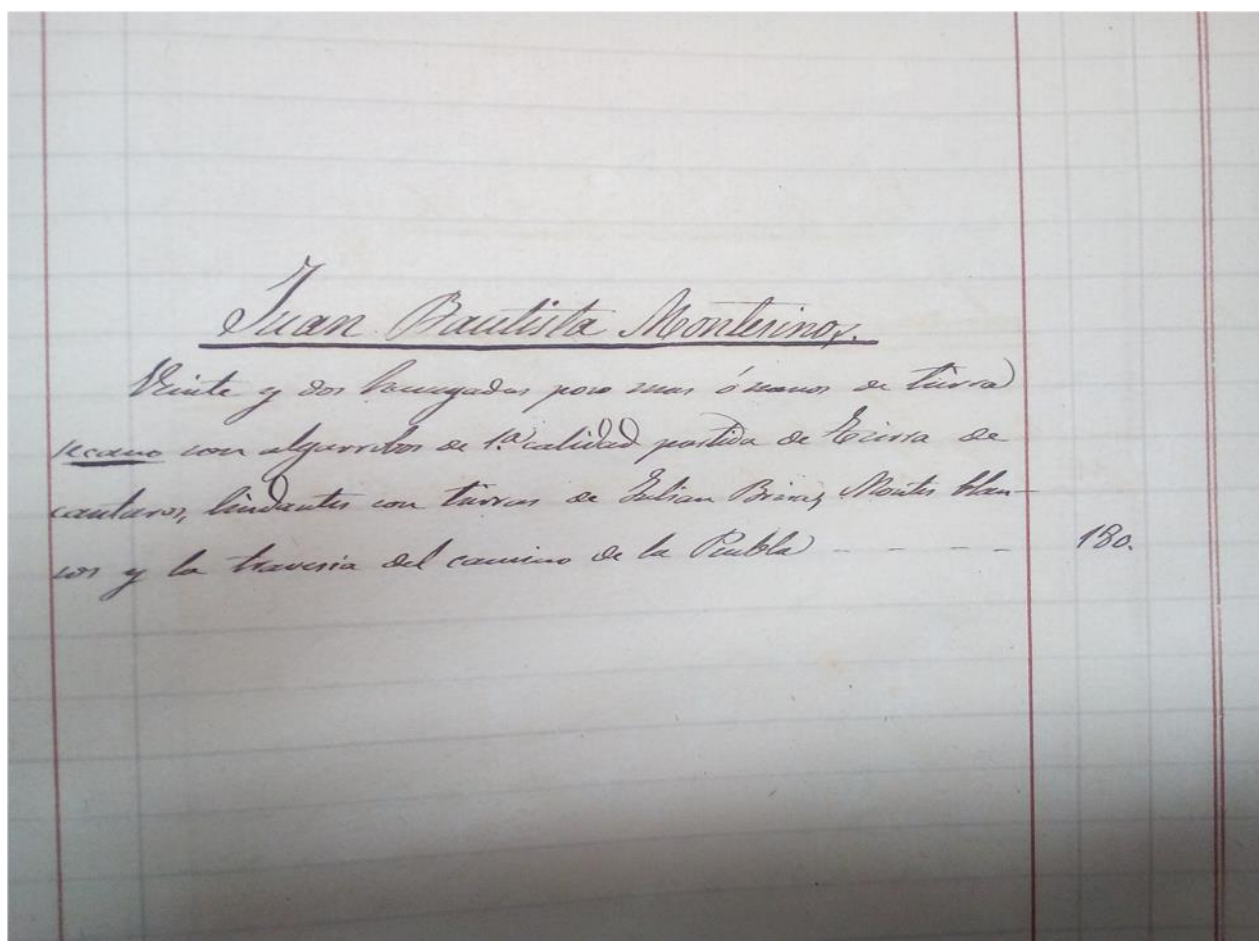
La valoració dels bens i la fixació de la quota corresponent es feia sobre la base d'una tabla prèviament elaborada amb uns criteris en relació amb si es tractava de finques de secà o de regadiu, la qualitat i per tant la productivitat de la terra, el tipus de cavalleria, etc. Més endavant afegim la tabla utilitzada a Paterna al padró de 1858.

I.2.- Una aproximació al Libro Padrón de Riqueza para 1858 de Paterna.

La denominació oficial del document que s'ha estudiat és la de "*Libro Padrón de Riqueza para 1858*". Es tracta d'un llibre voluminós, que consta de 577 pàgines segons es declara al final del mateix. És un manuscrit redactat amb ploma i tinta. S'inicia amb un índex amb la relació de cadascuna de les persones empadronades, obligades a pagar quota, que figuren per ordre alfabètic. Eixa ordenació es va realitzar, com encara era prou habitual aleshores, prenent el nom de pila com a primera referència. El primer cognom passa a ser la segona. Els inscrits figuren amb un o dos cognoms. Finalitza amb el clàssic escrit de confirmació de la seua correcta execució, signat per l'alcalde José Guillem i els regidors Vicente Rubio, Francisco Calatrava, Blas Guillem, Francisco Monrabal i Mariano Valls.

Cadascuna de les pàgines compta amb un màxim de dues inscripcions, si es tracta de persones amb escasses anotacions, tot i que n'hi ha propietaris que per l'entitat del seu patrimoni ocupen dos o més pàgines, alguns moltes. Les persones i entitats inscrites s'agrupen en dos grans blocs: el primer d'ells pels propietaris o explotadors residents a

Paterna i el segon pels forasters, aquells que residien en altres municipis. Aquests darrers figuren també en ordre alfabètic, agrupats un municipi darrere d'un altre, amb la mateixa ordenació. La fórmula "*terratenientes forasteros*", d'ús habitual en eixa època per a tots els propietaris no residents al municipi, com era també la de "*hacendados forasteros*", és l'emprada també en aquest cas. Cadascuna de les fitxes, encapçalada pel nom del titular, conté una breu descripció del bé: superfície, natura, classe, partida o carrer de localització, propietaris colindants i finalment un valor en reals.

En 1858 el Sistema Mètric Decimal ja s'havia implantat al nostre país, de fet era d'ús obligatori des de la "Ley de Pesos y Medidas" de 19 de juliol 1849. Tot i això va resultar habitual l'incumpliment d'eixa normativa, utilitzant exclusivament les modalitats tradicionals, o coexistent ambdues en descripcions de la propietat fins el segle XX. És per això que al padró les superfícies s'expressen amb les mesures superficials tradicionals valencianes, vigents des del segle XIII: cafissada, fanecada, quartó i braça (cahizada, hanegada, cuartón i braza al document), sense la utilització de la menor, el pam, per la seua reduïda entitat.

La cafissada, vora 5.000 m², és equivalent a sis fanecades, la fanecada representa una superfície de 831 m² i la braça de 208 m².

A la descripció de les terres agrícoles es fa referència a tres tipologies: "huerta", "rambla" i "secà". Tant l'horta, la terra de regadú, com el secà, aquella que no disposa de reg, són les dos tipologies bàsiques al nostre àmbit territorial i suficientment conegudes. Per la seua banda rambla fa referència a una superfície molt minoritària sobre el conjunt municipal de camps situats junt al caixer del Túria, a la seua àrea d'afecció d'avingudes. Es tracta d'unes terres amb reg tot i que de caràcter incert i exposades a la devastació periòdica produïda per les riuades. És per això que els seus valors econòmics assignats són molt diferents. A més a més a cadascuna de les tipologies s'establia diferents categories, d'acord amb la qualitat de la finca. Així a l'horta es feia distinció entre 1^a, 2^a y 3ª categoria, en la rambla 1^a i 2^a, mentre al secà es diferenciava entre cinc, de la 1^a a la 5ª categoria. A cada categoria se li assignava una valoració i per tant una quota a pagar, en ordre decreixent essent les de 1ª les més valorades. Al començament del padró unes tables especificaven el valor en reals de cada tipologia y categoria.

Cal tenir present que a l'any 1858 la moneda d'ús habitual era el ral (real), tot i que en algun document de l'època s'utilitza l'escut (escudo) i en alguns casos figura encara per referir-se a quantitats establides anteriorment a la lliura (libra). És per tant el ral la moneda utilitzada al llarg de tot el padró. El ral va ser reemplaçat per la peseta l'any 1868, amb una correspondència de 0'25 pesetes per ral.

"Tabla que ha servido para el justiprecio de las fincas de este término (Paterna)".

Horta.

Superficie hanegadas.	1 ^a clase.	2 ^a clase.	3 ^a clase.
1/4	19	17	15
2/4	38	24	31
3/4	57	51	46
1	75	68	62
2	150	136	124
3	225	204	186
4	300	272	248
5	375	240	310
6	450	408	372

Rambla.

1	30	15
2	60	30
3	90	45
4	120	60
5	150	75
6	180	90

Secà.

1	8	7	5	4	3
2	17	14	11	7	6
3	25	21	16	11	8
4	32	28	22	15	11
5	41	35	27	19	14
6	50	42	33	22	17

Al present estudi s'ha mantingut la fanecada com a mesura habitual, no sol per figurar així al padró sino perquè per a finques de dimensions tan reduïdes com les del registre resulten operatives i fins i tot fàcilment identificables per possibles lectors locals. Per simplificar no s'ha inclòs els quartons i les braces, els primers encara d'ús habitual al camp, que per altra banda tampoc figuren al padró. Hem reservat l'ús de les hectàrees únicament per els resums de superfícies a gran escala, en paral·lel a les fanecades.

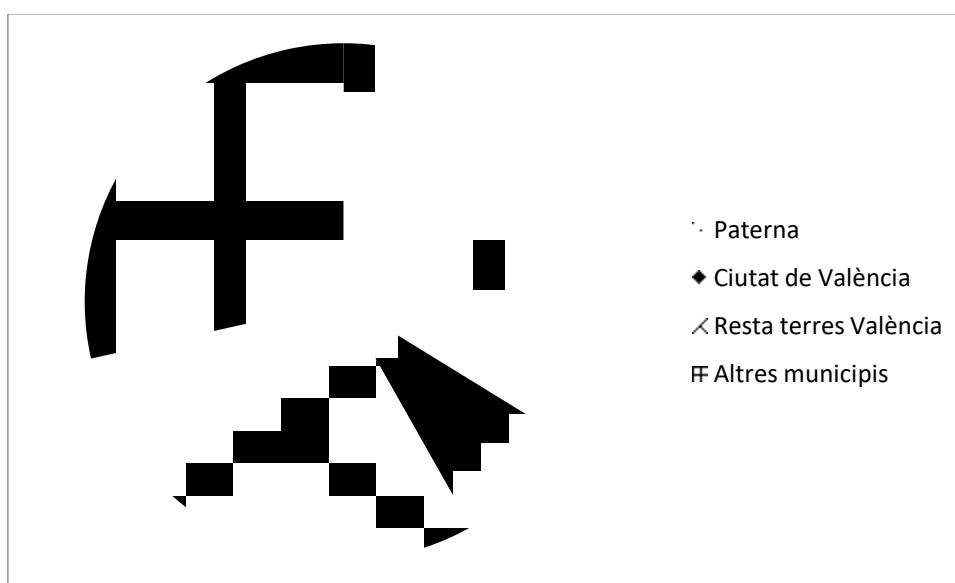
Pel que fa als conreus que consten a eixes fitxes eren: "*huerta, rambla, secano con algarrobos, secano con algarrobos y olivos, secano con algarrobos y viña, secano con algarrobos, secano con olivos y viña, secano con olivos, secano con viña, secano sin más definición o campa*". Aquestes dos darreres fòrmules, sobretot la darrera, van tenir una molt minoritària utilització, la de "*campa*" per tractar-se de terres de conreu cerealícola de secà i això era molt limitat a Paterna com a la resta de l'Horta. En relació amb les propietats urbanes a les cases únicament es fa referència al carrer, sense més informació que els propietaris colindants. És una informació que ens permet conèixer bé la toponímia urbana del moment, confirmant la que aporten altres fonts. Mentre, als establiments fabrils pot haver algú detall afegit sobre la seua entitat com el número de moles al cas dels molins. Darrere de cadascuna de les inscripcions, que s'individualitza al figurar en un únic paràgraf, es fa constar el valor de la quota a pagar estimat en rals. El padró es va completar en 1858,

per tant just deu anys abans de la implantació de la pesseta, amb un valor equivalent a quatre rals, el 1868.

FOTO 3

Per a l'estudi d'aquest dens i extens document s'ha realitzat un buidament sistemàtic de les dades relatives a cadascú dels 1.294 propietaris o explotadors en quant a la natura del bé, categoria, definició (incloent el tipus de conreu), partida de localització i valor, per a tots els propietaris "forasteros", 857 i residents a Paterna 437. Dels no residents a Paterna 104 figuraven a la ciutat de València i altres 384 a ravals i a pobles del seu actual municipi, 488 en conjunt.

Figura 1. Propietaris empadronats per lloc de residència.

Sobre eixa base, bàsicament s'ha elaborat les corresponents tables individualitzades i comparatives, s'ha analitzat la informació disponible i s'ha procedit a ampliar mitjançant la consulta d'altres fonts documentals i bibliogràfiques de manera que l'anàlisi resulte el més completa possible. Mereix destacar que la recopilació ha estat més completa, per l'enfocament prioritari de la investigació, a l'àmbit agrícola i en apartats com els cultius de secà. Allò que s'exposa a la present publicació és, lògicament, una síntesi de la informació processada.

En algunes inscripcions del padró s'observa rectificacions posteriors a la redacció. Habitualment s'ha marcat amb una creu sobre l'original, d'un bé o tots els bens d'un contribuient. En eixe cas solia realitzar-se una breu anotació a un costat fent constar el motiu, habitualment una venda o transmissió per herència a un tercer, mitjançant la fórmula "*Pasó aen....(fecha)*". En alguns casos també s'ha afegit alguna o algunes inscripcions al final del llistat. Aquestes modificacions majorment es van realitzar al llarg dels anys

immediatament posteriors i eren una pràctica habitual en aquesta documentació. A efectes d'aquest estudi s'ha optat per emprar la informació inicial, amb la finalitat de mantenir eixe caràcter d'anàlisi a un moment determinat, l'any 1858. A banda d'això, de forma molt complementària, és cert que s'ha tingut el compte eixes anotacions per valorar que va succeir amb l'evolució de la propietat o la gestió al llarg dels anys següents per valorar tendències. Tanmateix i en aquesta línia en alguns casos s'ha realitzat comparacions amb la situació de registres posteriors de la propietat, fins el primer terç del segle XX, per la qual cosa pot haver alguna referència més tardana.

El buidament i posterior tractament de la informació s'ha vist dificultat, com sol succeir en aquests casos, per la ilegibilitat d'algunes paraules o xifres així com la possible errada en la transcripció d'altres. El tractar-se d'un document manuscrit i redactat per varies persones amb diferents caligrafies justifica eixa circumstància. En qualsevol cas el percentage de paraules o xifres no identificades o susceptibles d'errada és reduït, segurament inferior al 5%, per la qual cosa tot i n'hi ha un marge d'imprecisió aquest no és considerable. De fet, podriem relativitzar-ho més si considerem el distanciament respecte a la realitat per les ocultacions i les errades al llarg de l'elaboració. De nou cal tenir ben present que el padró es va elaborar sobre la base de la informació subministrada per uns propietaris i explotadors interessats en pagar el mínim possible i comprovada per persones més o menys coneixedores de la realitat amb interessos diversos. En un context de declaració per a fines tributaris, amb el jurament com a principal garantia, és precís comptar amb una imprecisió indefinida.

El padró agrupa els titulars de bens o de riquesa generada sobre l'explotació de propietat d'altra titularitat pels seus pobles de residència. La diferenciació bàsica es realitza entre propietaris de Paterna i "*terratenientes forasteros*", com ha estat esmentat, mentre que els darrers, d'altres localitats, figuren al llibre segons pobles o similar per ordre alfabètic. Cal tenir molt present que eixos terratinents forasters figuren pel que aleshores eren municipis, tot i que deu d'eixos pobles actualment ja no tenen eixa categoria sino la de pedania del municipi de València. Per complicar-ho una miqueta més al padró també figuren de forma individualitzada tres ravals (Quart, Sant Vicent i la Vara de la calle Murviedro) i dos sectors o partits de l'horta de la ciutat de València (Sant Esteve i Santo Tomàs). Això permet una major aproximació als propietaris del municipi de València, per eixa diferenciació espacial, tot i que també dificulta alguns aspectes de l'anàlisi i una comparativa amb la situació actual. Segons la tipologia de la informació tractada agrupem eixos ravals o sectors

d'una o altra forma a la nostra exposició. La tabla següent ens permet apropar-nos a eixa distribució territorial.

Figura 2.- Els propietaris i colons* segons el seu lloc de residència.

Aldaia	1	Manises	21
Alaquàs.	1	Massanassa	1
Alboraia	4	Massarrotjos	7
Alfafar	1	Mislata	6
Benifaraig	5	Montcada	9
Beniferri	36	Montroi	1
Benimaclet	11	Murviedro	1
Benimàmet	93	Partido de San Esteban	3
Bètera	2	Partido de Santo Tomás	12
Bonrepós	2	Patraix	1
Borbotó	14	La Pobla de Vallbona	4
Burjassot	113	Puçol	1
Calle de Quart	8	Riba-roja	1
Calle de Sant Vicent	2	Rocafort	8
Calle de Murviedro	104	Russafa	6
Campanar	74	Tavernes Blanques	3
Carpesa	5	Torrent	1
Cases de Bàrcena	3	València	104
Cheste	6	Vilamarxant	1
Xirivella	2	Vinalesa	2
Creu del Puig	1	Paterna	437
Quart Poblet	28		
Godella	50	Total	1.196 (488 de l'actual municipi de València)

* Els colons eren bàsicament arrendataris.

Font: Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Els pobles que figuren a la tabla mantenen la mateixa denominació a l'actualitat amb dos excepcions. En 1858 l'actual Sagunt encara mantenia, fins a 1870 en que es va aprovar

l'actual denominació la de Morvedre a nivell popular i la forma castellanitzada Murviedro a la documentació. Per la seua banda la Creu del Puig era aleshores el topònim pel poble de la Pobla de Farnals. Als ravals de la ciutat de València en 1858 figurava la Vara de la calle Murviedro pel popularment conegut com a raval de Morvedre o del camí de Morvedre, actualment carrer Sagunt. Registrada la toponímia castellanitzada que figura al padró pel present estudi s'ha utilitzat l'actualment vigent.

Un altra qüestió que cal tenir en consideració és la localització concreta dels bens. Mentre a les construccions situades al poble la referència d'ubicació és el nom del carrer al predominant espai rural esta descansava sobre la partida. A tots els bens en propietat es fa referència explícita, davant de la descripció dels veïns, a la partida agrícola on es trobava. És per això que al present estudi s'utilitza la partida per la descripció i l'anàlisi territorial. Eixa utilització és una mostra de respecte i de difusió d'un element important per la cultura local com és la toponímia. Tot i això al padró, com era habitual als padrons, amillaments i altres fonts de informació de l'època, les partides figuren amb la traducció del seu nom al castellà. És per això que figuren partides como el Llano del Pozo, Tierra de Cántaros, La Rectoría, etc., molt diferents a la seua denominació en valencià, mentre altres al no haver opció de traducció figuren amb l'original, com la Conarda, Camarena, la Corrucosa, etc. Al present treball s'ha optat per respectar la toponímia tradicional, en tant que element relevant de la cultura local, figurant els topònims en valencià a diferència del padró. S'ha utilitzat com a referència el recull i estudi toponímic sobre el terme de Paterna realitzat per Albert Pérez Marco i José Juan Zurriaga Navarro, editat per l'ajuntament en 1996.

Com a detall complementari no podem deixar de fer referència a l'interés del padró com a font d'informació sobre l'antroponímia de Paterna a l'època, sobre els noms i cognoms. És per tant una font de informació sobre la qüestió, junt altres registres de propietat o riquesa, complementària als padrons de població. Al no ser l'objectiu del present estudi no s'ha analitzat eixa informació.

I.3.- Els responsables directes de la realització del padró.

La realització del padró va ser una iniciativa municipal, tot i l'obligatorietat a nivell nacional per la seua execució. Per tant la responsabilitat directa va correspondre a l'ajuntament. És per això que al final del document figura la declaració relativa a la correcció de la seua execució i les signatures dels membres de l'ajuntament, responsables de la

mateixa, que avalen eixa realització. Concretament figuren l'alcalde José Guillem i els regidors Blas Guillem, Francisco Calatrava, Francisco Monrabal, Vicente Rubio i Mariano Valls.

No voldriem finalitzar este apartat sense realitzar un apropament a la caracterització socioeconòmica d'estes persones. Com ha estat exposat anteriorment les persones responsables dels padrons, en el context de la dinàmica de realització dels mateixos, podien tenir alguna influència en la seua elaboració definitiva. Les oligarquies locals podien tenir una influència en detalls del document. Podien actuar directament com a alcaldes o regidors o bé pel seu contacte o relació amb els membres d'alguns grups de poder a escala local. El padró és anterior al període àlgid del caciquisme, a la Restauració, però d'una forma o altra anaven consolidant-se les noves èlits sorgides del règim liberal.

Dels sis membres de la corporació que signen el document no disposem de informació de Vicente Rubio ni de Mariano Valls, dos persones que no figuren al padró de riquesa. Això pot estar justificat per no declarar cap patrimoni personal al poble o possiblement, més factible, per alguna errada. Dels altres quatre dos no resulta senzill identificar-los en tant que únicament fan constar el seu primer cognom i a Paterna n'hi havia al menys dos persones que coincidien en cada cas amb el nom i el primer cognom. No n'hi ha cap dubte pel que fa a Blas Guillem i a Francisco Monrabal però sí amb José Guillem i amb Francisco Calatrava.

En eixe context no resulta senzill situar als membres de la corporació en relació amb la seua posició econòmica.

Blas Guillem era un llaurador mitjà, propietari d'una casa al carrer Valencia (225 rals), quatre camps amb 16 fanecades d'extensió d'horta (1.063) i altres tres de secà amb 28 fanecades (163), que a més més tenia arrendats altres camps d'horta amb 7'5 fanecades en total (98 rals) i 36 fanecades de secà "*Por el cultivo del secano de la Rectoría de esta Villa*" valuades en 10 rals mentre declarava un maxo. Gestionava onze camps amb 23'5 fanecades d'horta i 64 de secà i un valor territorial de 1.332 rals.

Francisco Monrabal era un llaurador mitjà i sobretot un gran arrendatari, junt al seu germà Antonio ja que posseïen i gestionaven conjuntament el seu patrimoni. Entre els dos eren propietaris de cinc cases (633 rals), quatre camps d'horta amb 11'25 fanecades (391 rals), dos de secà amb 54 fanecades (150) i a més a més tenien arrendat un cap d'horta de 6 fanecades (72) i dos de secà amb 73 (85). Però sobretot destacaven per ser els arrendataris de la finca Mas del Pou, la més extensa del terme (763). Declaraven un cavall i tenien un valor assignat de 1.461 rals de territorial.

Francisco Calatrava podia ser Francisco Calatrava y Rubio, amb una casa al carrer Nou (562), 1 camp de 1'5 fanecades d'horta (93), dos de secà amb 13 fanecades (90), dos camps d'horta arrendats amb 5'5 fanecades (66) i un matxo. En total cinc camps i 249 rals. O podria ser Francisco Calatrava y Brisa, amb una casa (395), un camp de 3'25 fanecades d'horta (201), vuit de secà amb 58 fanecades (427) i l'arrendament de tres camps amb 23'5 fanecades d'horta (260 rals) i un matxo. En total dotze camps i 81 fanecades amb 888 rals de territorial.

José Guillem podia ser José Guillem Brisa o José Guillem i Calatrava. El primer tenia dos cases al carrer Major (563), tres camps amb 5'5 fanecades d'horta (492), cinc camps amb 65 fanecades de secà (115) i tenia arrendats dos camps d'horta amb 12 fanecades (144), a banda d'un matxo. En total deu camps i 82'5 fanecades de terra amb 751 rals de territorial. José Guillem Calatrava era titular de una casa al carrer Major (213), dos camps d'horta amb 6'25 fanecades (434), quatre de secà amb 22 fanecades (98) i dos arrendats d'horta amb 22 d'horta (264) i un matxo. En conjunt vuit camps amb 48'25 fanecades de terra i 796 de territorial.

En qualsevol cas, sobre la base dels dos regidors que hem pogut identificar i per les similituds entre els altres dos casos podem afirmar que l'equip de govern municipal estava format per un conjunt de llauradors mitjans o en algú cas mitjans-grans. Es tractava de llauradors, no d'industrials o altres (tot i que no identifiquem a dos i per tant podria ser) amb un perfil molt definit. No eren els grans propietaris o llauradors locals i únicament Francisco Monrabal tendria un reconeixement com a gran arrendatari, de la major finca del terme, mentre era un dels majors propietaris, copropietari junt el seu germà, de varies cases a la vila. Podriem dir que estaven en la mitjana de l'escala social en el context d'un poble com Paterna amb molta població de limitats recursos.

És possible que com era habitual a l'època tingueren relació estreta amb els principals propietaris locals, veïns o no. Això s'emmarca en allò habitual en l'època del progressiu control o al menys influència per part de les èlits sovint amb mecanismes clientelars. "*Así el control de mecanismos como las propias juntas periciales que son las encargadas de confeccionar las cartillas evaluatorias, base de los amillaramientos y posteriores repartimientos de la contribución se convierten en fundamentales, en tanto que de su dominio derivará una mayor o menor percepción de ingresos*". (Grupo de Estudios Agrarios, Cobo Romero, F. Et alii, 1996: 47). Insistim per tant en allò exposat a l'inici de l'apartat sobre la seua importància al desenvolupament del padró de riquesa.

II.- Paterna a mitjan del segle XIX.

II.1 El territori i la seua caracterització.

El terme municipal de Paterna en 1858 era pràcticament idèntic a l'actual, a excepció d'una petita modificació. Aleshores comptava amb una superfície de 45 quilòmetres quadrats, 4 més que en l'actualitat, en tant que encara no havia cedit una part del seu territori per la creació del nou municipi de San Antonio de Benagéber en 1997. Manté actualment, per tant, els mateixos límits que a mitjan segle XIX tot i que amb el retrocés experimentat a l'àrea occidental mitjançant l'esmentada cessió. Major ha estat la variació en relació amb els municipis limítrofs. En 1858 Paterna limitava per l'est amb la corta divisòria amb Burjassot però sobretot amb els municipis de Campanar i Benimàmet, el primer annexionat al de València el 1897 i el segon el 1882. A l'oest es trobaven els termes municipals de Riba-roja de Túria i la Pobla de Vallbona, en tant que a més a més de San Antonio de Benagéber en 1858 l'Eliana formava part del municipi de la Pobla, d'on va segregarse just un segle després, el 1958. Aleshores, com ara, Paterna limitava al nord amb Godella i Bètera i al sud amb Quart de Poblet i Manises. Era com ara el quart terme municipal més extens de tota la comarca de l'Horta darrere dels de València, Picassent i Torrent.

El municipi de Paterna s'estenia sobre l'àrea de elevada suauement situada a ponent de l'horta de València. Formava part del conjunt de tossals i llomes calcàries, amb canals i comes esteses entre ells, que de nord a sud delimiten aquesta fèrtil planura litoral, al trànsit cap als peudemonts previs a les serres interiors. Aquesta suau orografia i la seua escassa altitud patent als 140 metres de la màxima elevació municipal, el tossal de les Terreroles, s'allargava al nord per Burjassot, Godella, Rocafort o Montcada entre altres, i al sud per Quart de Poblet, Manises, Aldaia, Alaquàs, Torrent, etc. Com tots eixos municipis veïns Paterna participava d'una porció de la planura irrigada de l'hora i de l'àrea més esquerra esmentada d'eixos paisatges, essent majoritària en extensió la segon. Eixa característica d'àrea de transició ha estat relevant per a tots ells, pot ser sobretot a Paterna per la seua proximitat a la ciutat de València, com s'observa al llarg de l'estudi. Per altra banda han influït en la mobilitat i la configuració de les infraestructures de comunicació.

Per això, el terme municipal de Paterna comptava, com a l'actualitat tot i que molt alterat, amb dos àmbits geogràfics, també dos paisatges, molt diferenciats entre sí. Per una banda està l'horta, en aquest cas la vega de la banda esquerra del Túria, amb un pendent relativament limitat, major a Paterna que en altres àmbits de la Vega, coberta per una potent

capa de sediments quaternaris. La disponibilitat d'aigua del riu va permetre la seua transformació en horta. Per altra banda, un paisatge amb alternància de tossals i llomes amb canals i fondalades, tot i que de limitada entitat orogràfica, que darrere de Picassent i de Torrent oferia la tercera major superfície cultivada de secà de l'Horta. Es tracta de terrenys calcàris, pedreguers, històricament sense reg a excepció d'alguna font puntual o fins i tot alguna sènia. En 1858 el contrast entre l'horta i el secà era absolut, es tractava de dos espais veïns o fins i tot complementaris i alhora absolutament diferenciats. L'horta era l'àrea d'agricultura intensiva tot i que no tant com ho seria posteriorment. Aquesta intensitat d'aprofitament es recolzava a més a més dels factors clau, aigua i temperatures suaus, en l'abundant treball, la força de tir, la fertilització, etc. El secà era menys intensiu en dedicació, en treball i altres factors productius, sempre depenent de la pluja.

Climatològicament Paterna es caracteritza per la suavitat de les seues temperatures i per les limitades i irregulars precipitacions, com a mostra del seu clima típicament mediterrani, mesotèrmic. Hiverns suaus, estius càlids, mínima presència de gelades, escassetat de fenòmens adversos com la pedregada o la neu, han permés la implantació i desenvolupament d'una extensa gama de conreus. La temperatura mitjana anual és de 17°, la de gener de 10° i la d'agost de 25°, amb una reduïda amplitud tèrmica diària, estacional

i anual. Aquest caràcter justificava la presència entre els arbres del secà municipal del més sensible al fred: la garrofera. Nombrosos fruiters i hortalisses han pogut i poden vegetar en Paterna, com també un cereal abans tan relevant per l'economia local, fins la seua prohibició al segle XVIII, com va ser l'arròs. Les precipitacions, pel contrari, han estat un factor limitant. La mitjana anual de precipitacions es situa al voltant dels 450 mil·límetres per metre quadrat, escassa però a més a més es caracteritza per la notable irregularitat amb el màxim de tardor, quan són freqüents els episodis torrencials, un segon màxim de primavera i els mínims d'hivern i sobretot de l'estiu. Durant el periodo estival, un llarg estiu que supera a la que es considera estrictament l'estació, el dèficit hídric provocat per l'elevada evapotranspiració és molt marcat fins i tot mesos. Este dèficit hídric condiona la presència de numerosas espècies sense l'aportació del reg. Per això el secà, la major part del terme municipal, únicament podria acollir espècies llenyoses o arbòries resistents a la sequera: garrofera vinya, olivera, ametller, figuera i alguns altres fruiters. El cultiu dels cereals o les lleguminoses en secà resulta molt exposat o al menys condicionat per uns baixos rendiments.

Allà on es disposa de reg la possibilitat d'implantació de conreus, la diversitat es multiplica, així com la productivitat dels mateixos amb les atencions adients. És per això que mereix tenir molt en compte la presència del riu Túria, i històricament no sols per l'agricultura. El riu Túria, al seu descens des de l'Aragó i després de travessar les comarques valencianes del Rincón de Ademuz, la Serranía i el Camp de Túria s'obri a la planura litoral entre Manises i Paterna. Ací està un dels extrems de l'horta tradicional i l'inici de la major part de les séquies que la reguen. Este inici a Paterna de la xarxa de regs de l'horta és ben patent amb la derivació al terme de cinc d'elles. Al terme de Paterna es succeixen els assuts de la Real Séquia de Montcada i de quatre de les set séquies de la Vega: les de Mestalla, Mislata, Quart-Bennàger i Faitanar i Tormos. Tot i això el reg de l'horta de Paterna depenia del cabal de la Sèquia de Montcada, que és la que disposa d'eixa primera derivació i discorre a major cota. Així en paraules de l'estudiós del poblament i la gestió del regadió de l'Horta Ferran Esquilache: *"En la zona de Paterna podem apreciar que en un tram molt curt hi ha situats diversos molins, aprofitant els salts creats per pèrdues lleugeres de cotes i l'eixida dels primers braços i files per a irrigar aquesta àrea més menuda. Són, per esmentar els més importants, la séquia de la Saida, la séquia Catalana, el roll fondo, la gila de Quart i la séquia de la Uncia, que va per damunt de la séquia mare fins a Benimàmet"*. (ESQUILACHE MARTÍ, FERRÁN, "Els constructors de l'Horta de València", 2018, pag. 142)

A banda, el fet d'estar situat a la capçalera del sistema de derivació de l'aigua per l'horta, amb la disponibilitat de major cabal, així com l'existència d'un desnivell en esta àrea inicial del regadiu, justifica la històrica implantació d'instal·lacions fabrils impulsades per l'energia hidràulica o que utilitzaven l'aigua als seus processos productius. Al llarg dels segles nous molins es van instal·lar a Paterna fins arribar a ser divuit a finals del segle XIX. A mitjan d'eixa centuria eixa circumstància, així com la proximitat al mercat consumidor que representava València, Paterna era un importantíssim nucli molturador. En un apartat posterior i aprofitant les dades del padró ens apropem a eixa infraestructura.

II.2 La població, el poblament i les infraestructures de comunicació.

L'any anterior a l'elaboració del padró municipal de riquesa es va realitzar a Espanya el primer cens oficial de població. És per això que es disposa de la informació actualitzada de la població de Paterna en 1858. Segons el cens de 1857 Paterna comptava amb 2.361 habitants, 2.486 al cens de 1860. Per eixos anys Paterna era una de las principals poblacions de l'Horta, tot i les reduïdes dimensions demogràfiques en termes actuals. La població dels municipis colindants i on els seus veïns treballaven terres a Paterna eren:

Figura 3.- Població dels municipis veïns al de Paterna segons els censos de població de 1857 i 1860.

Municipi	Cens de 1857	Cens de 1860
Benimàmet	1.322	1.370
Burjassot	1.981	2.038
Campanar	1.730	1.741
Godella	1.668	1.719
Manises	2.576	2.742
Paterna	2.361	2.486

Bètera	2.059	2.284
La Pobla de Vallbona	2.634	2.668
Quart de Poblet	1.674	1.656
Riba-roja de Túria	2.436	2.690

Font: Instituto Nacional de Estadística (INE). Elaboració pròpia.

Altres municipis propers, on residien habitants que posseïen o explotaven terres a Paterna eren:

Figura 4.- Altres municipis propers, on residien habitants que posseïen o explotaven terres a Paterna.

Municipi	Cens de 1857	Cens de 1860
Benifaraig	598	593
Beniferri	250	221
Benimaclet	419	409
Borbotó	630	683
Carpesa	661	670
Massarrotjos	566	666
Mislata	1.116	1.157
Moncada	2.933	3.068

Rocafort	441	445
València	106.435	107.703

Font. Instituto Nacional de Estadística (INE). Elaboració pròpia.

En aquells anys Paterna es situava en uns nivells demogràfics semblants, als de Burjassot, Manises i Montcada i fins i tot cap a l'interior amb Riba-roja de Túria, amb unes diferències mínimes amb tots ells. Tot i que en xifres absolutes les diferències no eren marcades si ho eren relatives en relació amb Benimàmet, Campanar, Godella, Quart de Poblet o Mislata mentre era major la distància en relació amb els petits municipis de l'horta absorbits per València al darrer quart de Segle. Era el cas de Benifaraig, Benimaclet, Borbotó, Carpesa o Massarrotjos, tots al voltant dels cinc-cents residents, el més menuts Beniferri o Rocafort, que també es situa en eixe nivell tot i que a diferència dels altres no va ser incorporat a la ciutat.

L'any 1858 la pràctica totalitat dels residents a Paterna, per altra banda majorment naixcuts al municipi, habitaven al casc urbà, l'únic asentament concentrat existent. El padró municipal d'habitants de 1861, útil per la seua proximitat temporal, ens serveix de referència. En eixe any constaven com a residents al casc urbà vora 2.200 persones, d'elles unes 1.700 a cases i poc més de 500 a 127 cases-cova. En plena fase expansiva ja existien les agrupacions de coves del Palau, de la Torre, de l'Alborgí, del Camí de Godella i de la Mina, afavorides per les bones condicions que ofereix el terreny i el baix nivell de vida de molts residents. L'expansió s'accentuaria posteriorment amb la creixent demanda de vivenda obrera en relació amb l'expansió de València.

Una minoria de la població, de complexa determinació, al voltant d'un centenar de personas, residia en dispers. Destacaven les persones residents en catorze vivendes de les dos agrupacions de molins, les de Dalt i de Baix, "de Arriba" i "de Abajo" com figuren al padró. Segons el padró d'habitants altres 16 persones vivien als masos de Vélez, de Feo i del Pla del Pou, una família en cadascú d'ells. La Venta del Pla del Pou era el lloc habitat de forma permanent més allunyat de la vila. Situat este hostal en un lloc estratègic, la intersecció del camí reial de València a Chelva per Lliría, prolongat per La Serranía cap a Castella, també cap a Aragó, amb el de Paterna cap a Lliría. Al padró de riquesa figuraven explícitament l'Alquería de Ferrandis i l'Alquería de la Peña "*Una casa alquería titulada de la Peña en la partida del mismo nombre y lindante con el Camino de Valencia y la acequia de*

Tormos" a l'horta i al secà a banda dels masos del Pla del Pou i de Feo "*Una casa Masía titulada del Feo*" la masía de Vélez "*Una casa masía titulada de Vélez en la partida del mismo nombre*" i un altra casa al seu costat.

Segons el padró municipal d'habitants de 1861 Paterna encara era bàsicament un poble agrícola i així figuraven 670 persones ocupades als treballs del camp. D'ells 178 constaven com a propietaris, 237 com a arrendataris i 255 com a jornalers. En realitat no existia una compartimentació entre les diferents categories, com confirma l'anàlisi del padró de riquesa. Molts dels propietaris eren titulars de petites o ínfimes explotacions que sovint arrendaven terres, que podien completar els seus ingressos amb jornals més o menys eventuals, mentre molts arrendataris podien dedicar bona part del temps a treballar per altres com a jornalers. En general podem destacar el predomini dels treballadors agraris amb molt poca propietat agrícola o fins i tot en gestió, per la relevància de la titularitat forània. Això tot i que el número de propietaris duplicaba als que figuren al padró de 1824, un any en que els arrendataris duplicaven als propietaris (Padró Municipal de Habitantes de 1824, Arxiu Municipal de Paterna).

El poble s'estenia pel vessant situat front a la vall del Túria, des del límit amb les valuoses terres de regadiu de la vega cap amunt. Aleshores la major part dels habitants residien en cases al nucli del casc urbà. L'eix era la plaça, en 1858 la *Plaza de la Constitución*, presidida per l'esglèsia parroquial i per l'ajuntament, aquest situat al nord d'aquest espai central. A l'accés pel camí de València destacava el gran palau senyorial bastit pel Compte de Villapaterna a mitjans del desgle XVIII després de l'adquisició del senyoriu per aquest al Duc de Segorbe y Medinaceli el 1746. Els veïns s'abastien d'aigua a La Cisterna, el Pou de Baix i el Pou de Dalt a banda d'alguns altres pous aïllats, abans de que en 1866 arribara l'aigua potable des del naixement del Barranc de la Font, amb la inauguració de les dos primeres fonts públiques del Palau i de l'Alborgí (ALFONSO BARBERÀ, RAFAEL, 1977). A la rodalia dels casc urbà es trobava l'ermita del Sant Crist mentre un altre ermitori estava situat a la allunyada Venta del Pla del Pou. Finalment, cal destacar també a la rodalia les instal.lacions militars, iniciades després de la Primera Guerra Carlina, a la dècada de 1840, abans de la gran expansió que van tenir en la de 1880.

Al migdia del poble des de Paterna es divisava Manises i Quart de Poblet, aïllats entre sí, i una miqueta més allunyat també a l'altra banda del riu Mislata. Cap a l'est l'extensa horta, amb Campanar, Patraix o Beniferri al bell mig, separava de la encara distant València.

Cap al nord-oest, més enllà de Beniferri, Benicalap encara era un nucli en consolidació sobre la base de vivendes disperses.

Finalment, cal considerar la importància de les vies de comunicació. En 1858 una xarxa radial de camins enllaçava amb els altres pobles veïns com Burjassot i Godella. A banda d'aquesta xarxa d'àmbit local es trobava el ja esmentat vell camí reial de València cap a Lliria i l'interior i la nova carretera que el reemplaçava, una via que discorria sense travessar el poble, com actualment l'autovia CV-35, pel nord del terme, d'est a oest. Eixa xarxa radial caminera tenia les seues principals vies als camins de Godella, de Bètera, el de Lliria que enllaçava amb la nova carretera al Pla del Pou, el de la Pobla de Vallbona, el de Manises, el de Quart de Poblet, el de Campanar i per ell a València, el de Benimàmet, també connexió amb la ciutat enllaçant pel Camí Vell de Lliria i la moderna carretera.

La carretera d'Ademuz, aleshores com a carretera de València a Chelva, estava executant-se. Les obres s'havien iniciat únicament vuit anys abans, el 1850, des del Pont de Sant Josep, de València, junt a Marxalenes i Tendetes, i s'havia inaugurat el primer tram fins el Convent de l'Esperança en 1854. Es va continuar cap a Burjassot i més enllà amb una via rectilínia de vora nou metres d'amplària, ferm de pedra matxacada i nombroses obres de fàbrica, un obra moderna per a 1858. En qualsevol cas i per la distància a l'esmentada carretera Paterna no era un poble molt transitat, de pas, amb la consegüent repercusió en l'economia i la vida local.

Aquesta xarxa bàsica es completava amb un conjunt de camins d'accés a les diverses partides i paratges del terme, alguns també d'enllaç entre els principals ja esmentats, amb altres sendes i camins secundaris. En qualsevol cas, bona part d'eixa xarsa viària oferia un difícil trànsit pels vehicles de rodes, els carros, que no podien circular encara per molts quilòmetres, per tant útils únicament per a cavalleries i piatons.

Cal insistir en el paper dels camins que des de la ciutat de València i amb estructura radicular eixien des d'ella. Influen decisivament al seu entorn canalitzant bona part del trànsit i van ser eixos d'expansió urbana des de València. Van facilitar la concentració de l'hàbitat de les zones que travessaven i influïren als municipis veïns. Les quatre carreres de Russafa, el Camí Reial de Madrid, el Camí de Picassent (i la Ribera), de Jesús o del Cementeri; Torrent i Castella en l'horta de Patraix; camins al Grau, d'Alboraia, Real de Barcelona, Montcada, Godella, Burjassot o de Lliria i Chelva, van ser determinants. Paterna no va ser una excepció amb el camí vell i ja també la carretera de Lliria, sols amb una derivació a Paterna o amb el camí de València a Campanar i a Paterna. Van tenir importància en la

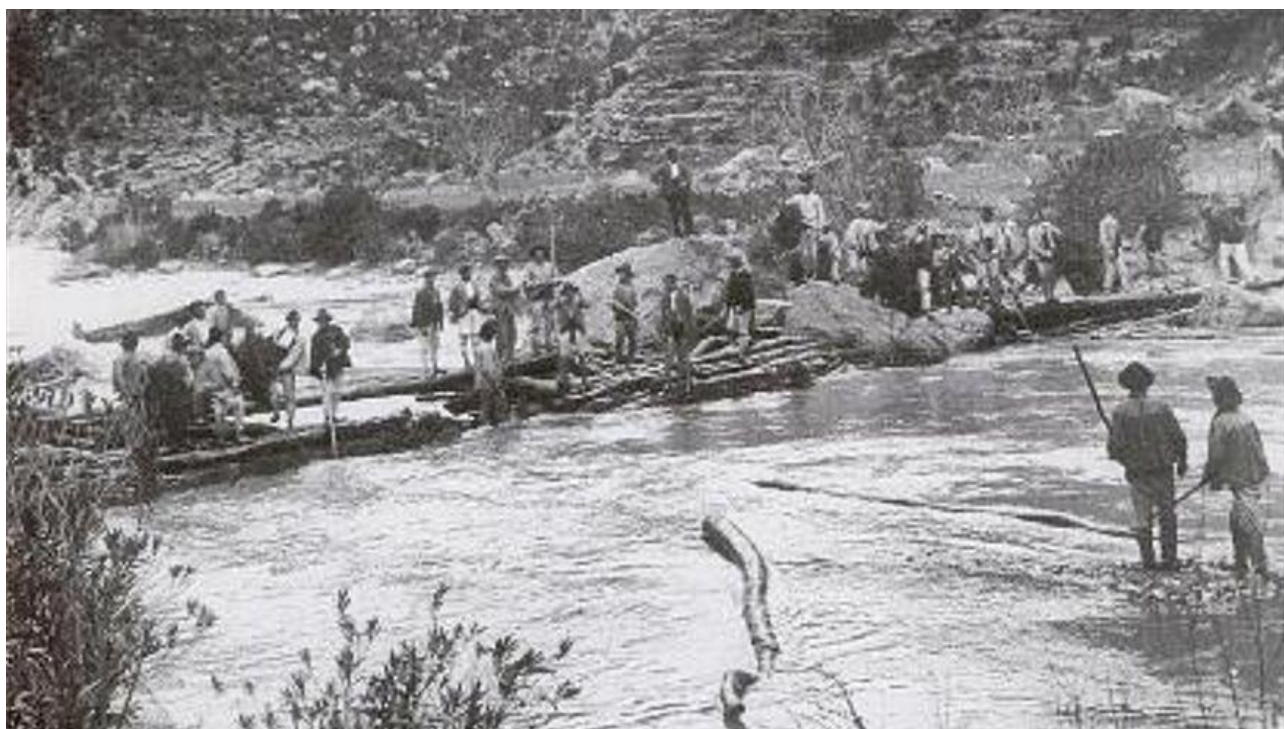
dispersió dels llauradors de la Vega cap als secans dels voltants, com els paterners. Va resultar determinant en la vinculació entre els propietaris i arrendataris i les seues finques en Paterna, determinant àrees d'implantació al seu terme. L'estudi del padró mostra com l'accessibilitat des de València va afavorir la presència de llauradors del Carrer de Morvedre, de Benicalap, Beniferri, Benimàmet, fins al Pla del Pou, a l'extrem occidental del terme de Paterna.

En 1858 el padró de riquesa recull l'existència de 290 cavalleries com a propietat dels veïns de Paterna. Al document no s'aludeix als carros, per altra banda per aquella època encara no molt nombrosos. Tot i que la xifra no siga exacta ens permet una aproximació al trànsit de caràcter local. Les 169 cavalleries majors, el 84% muls, matxos, front als minoritaris cavalls, es destinaven bàsicament a la llaurança però també en menor grau al transport, inclòs el de productes agraris i el desplaçament a i des del camp. Per la seua banda les nombroses 129 cavalleries menors es dedicaven bàsicament al transport a petita escala, sovint domèstic, i en menor grau a determinades tarees agràries, per part de jornalers o petits llauradors que no podien disposar de cavalleries majors. Cal tenir ben present, com es veurà després, que a excepció de setze propietaris locals amb dos o més animals la major part únicament poseien una cavalleria. Fins i tot vora la tercera part dels empadronats a Paterna no era propietari de cap cavalleria.

A banda cal fer referència a la xarxa de vies pecuàries pel desplaçament del ramat. Pel terme de Paterna discorria una històrica via pecuària que com el vell camí reial i la posterior carretera de Chelva i Ademuz en construcció posava en contacte el litoral amb el Camp de Túria, La Serranía i les terres interiors d'Aragó i Castella. És la que els geògrafs Juan Piqueras i Carme Sanchis denominen "*Cañada de Talayuelas*", coincident a grans trets amb el camí reial de Castella per Lliria, Chelva i Talayuelas cap a Cuenca. Per ací baixaven els ramats de la Serranía de Cuenca i d'altres contrades a herbajar, passant l'hivern a les terres litorals, o a continuar pel barranc d'en Dolça cap a la rodalia de la ciutat de València i al seu escorxador. (PIQUERAS HABA, JUAN, SANCHIS DEUSA, CARMEN, 1992, pag. 120). Altres assagadors secundaris accedien a esta via principal, al poble o a partides determinades. La històrica "*cañada*" discorre en paral·lel al camí reial i des del Pla del Pou coincidia amb aquell, junt la carretera i actualment l'autovia.

En 1858 encara baixaven pel Túria les "*maderadas*" amb la fusta procedent del Marquesat de Moya, de la Comunidad de Albarracín o de la serra de Javalambre, en menor grau també de la comarca de La Serranía, cap a València. A mitjan segle XIX la fusta era

fonamental per la construcció d'edificis, la construcció de vaixells o la indústria del moble en notable expansió a la ciutat de València. Pel riu també es baixava llenya destinada als forns i el consum domèstic, com la utilitzada a les terrisseries de Paterna. Entre 1839 i 1858 van registrar-se tres decenes de baixades de fusta, amb una mitjana de dos o tres anuals, promogudes per comerciants i industrials de València i conduïdes per raiers serrans, bàsicament xelvans (PIQUERAS HABA, JUAN i SANCHIS DEUSA, CARMEN, 2015, pag. 282). Així es va mantenir el pas pel riu a Paterna després de 1859 fins que en 1885 l'apertura al trànsit del ferrocarril de València a Utiel el va reduir i en 1890 la de la línia de València a Lliria de via ampla va transformar a Vilamarxant en el darrer emplaçament de retirada de la fusta del Túria. (PIQUERAS HABA, JUAN i SANCHIS DEUSA, CARMEN, 2015, pag. 286).

Les maderades constituïen un espectacle que paternerers i paterners observaven des del poble o apropant-se a les riberes del riu. A més a més el trànsit de la fusta podia afectar a les infraestructures de derivació de l'aigua de reg. Quan una maderada s'acostava al terme els seus responsables avisaven a l'ajuntament i els representants de les diferents sèquies s'asseguraven de que el pas sobre els assuts es realitzava correctament i no els afectava. En ocasions els danys als assuts i almenares va provocar interrupcions al reg.

Quan es va plantejar la construcció de la planta de depuració d'aigua de Manises, per abastir a la ciutat de València, pocs anys abans de la redacció del padró, el 1853, les companyies que habitualment desenvolupaven les maderades es van reunir per establir les condicions de pas de la fusta sobre la nova presa de derivació a bastir sobre el riu. Segons

recullen Juan Piqueras i Carmen Sanchis (AMV, Caixa 97, exp. 323) van participar en ella Andrés Plou i Matias Sales, Francisco Cubells i Carbonell, Mauro Comín, José Porciano i la empresa La Aurora de España (PIQUERAS HABA, JUAN i SANCHIS DEUSA, CARMEN, 2015, pag. 286). "*Los maderistas más activos por estos años centrales del siglo XIX debían ser, de acuerdo con las veces que aparecen en la documentación, Mauro Comín y la Sociedad de Plou y Sales. Ambas tenían, como hemos señalado, almacenes propios en la zona de la Saidia. A ellas había que añadir la sociedad formada por Francisco Cubells y José Porciano y la de la Aurora de España, menos activa aquí que en el Júcar*" (PIQUERAS HABA, JUAN i SANCHIS DEUSA, CARMEN, 2015, pag. 283). Alguns d'eixos coneguts empresaris van tenir vinculació amb Paterna i amb el padró de riquesa. L'anàlisi del document ens mostra com la societat de Plou y Sales posseïa una petita propietat rústica al terme mentre que Francisco Cubells i Carbonell era propietari tot i que diferència dels anteriors un terratinent possidor d'una extensa finca de secà.

II.3.- L'activitat econòmica de Paterna en 1858.

En la Paterna de la segona meitat del segle XIX dos circumstàncies van influir al seu desenvolupament socioeconòmic i urbà. Es tracta de la consolidació de la presència militar que va convertir a la vila en una localitat guarnició, i l'arribada del ferrocarril en 1888. Van impulsar el seu desenvolupament, potenciant la conversió en població dormitori i de segona residència, a més a més d'afavorir el industrial i comercial. Com a derivació de les anteriors circumstàncies va suposar l'inici d'un modern eixample urbà cap a l'est. Tot i això, en 1858 aquesta qüestions eren molt incipients o fins i tot inexistents.

El sector agrari era a mitjan segle XIX la base principal de l'economia local. Bàsicament era l'agricultura en tant que la ramaderia ocupava un lloc secundari. L'agricultura descansava sobre una minoritària tot i que molt productiva i valuosa superfície de regadiu i una majoritària extensió destinada als conreus de secà. En 1858 encara no havia iniciat l'expansió del regadiu mitjançant elevació d'aigües subàlvees, desenvolupada des de començament del segle XX.

La cria d'animals es reduïa a un limitat nombre de caps d'oví, caprum i boví com a ramat de renda i un nombrós conjunt de ramat de tir, a banda dels animals de corral, incloent els anteriors i el porcí per l'autoconsum i en menor grau comercialització. Havia ramat oví i en menor grau caprí que pasturava pels extensos secans i les àrees no cultivades municipals, que a més a més, com en altres municipis pròxims al litoral, acollien a algún ramat

trashumant d'aquells que baixaven des de les terres d'interior per passar els mesos invernals. Segons el padró de riquesa únicament n'hi havia dos ramaders pateners: Agustín Andreu i Facundo Abril, amb cent caps valorats en 600 rals cadascú, a banda de dos ramats menors d'un veí de Benimàmet i d'un altre de Burjassot, tot i que possiblement n'hi havia més ramaders locals.

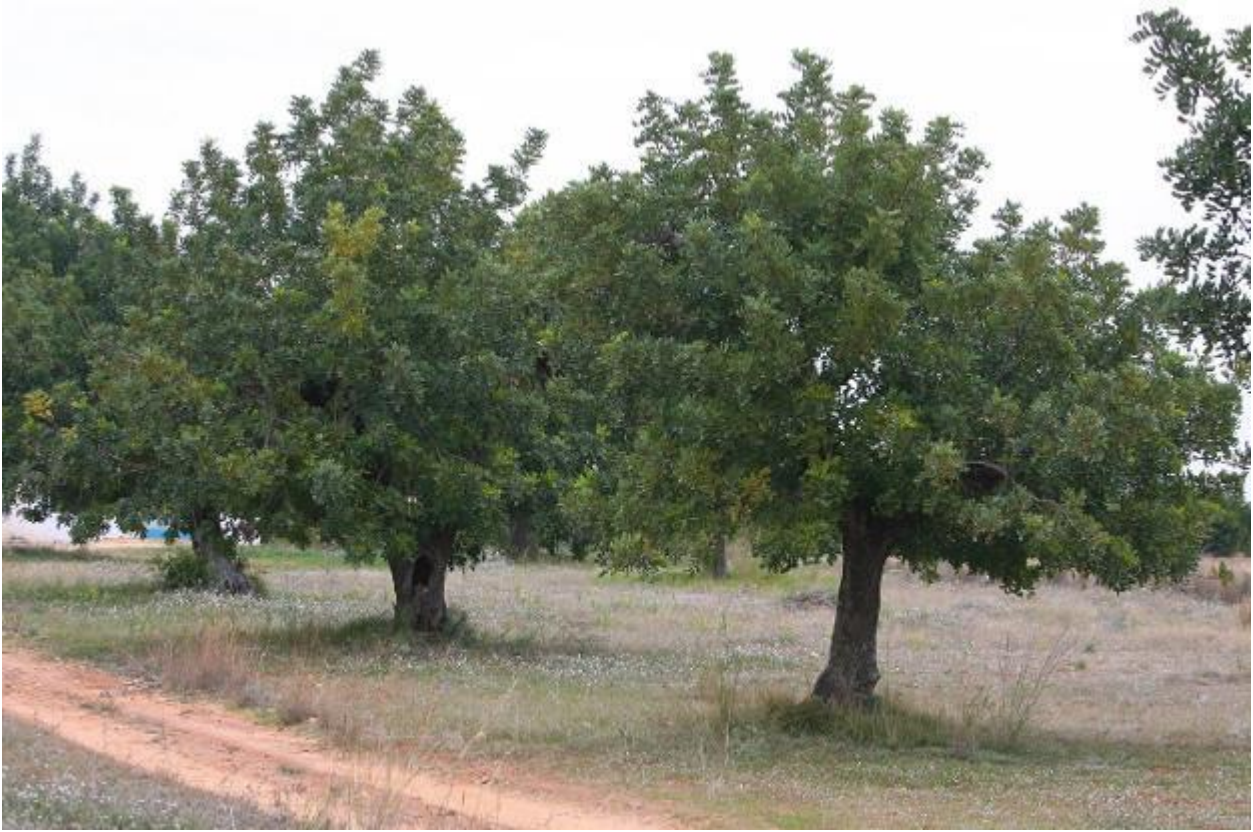
El regadiu es centrava en l'horta tradicional del Túria, l'àrea regada mitjançant la Reial Séquia de Montcada i les seues derivacions. Sobre la base d'un petit parcel·lari regat a manta es registrava per eixos anys una transformació a les tècniques de conreu, eines i fertilització, sobretot a aquells conreus amb una major especialització comercial que es desenvoluparà especialment durant el darrer quart de segle. El conreu de l'arròs era una qüestió del passat, tot i la seua relevància fins el segle XVIII, quan aprofitant la disponibilitat de cabal va ocupar fins a 2.500 fanecades (GIMÉNEZ FONT, PABLO, 2007, "*Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII*", pag. 259). Va desaparèixer amb la seua prohibició de 1769 a Paterna, Manises, Riba-roja de Túria, Benaguassil i Vilamarxant. A mitjan segle XIX a l'horta de Paterna predominaven el blat i la dacsa, els fesols, a més a més de conreus industrials com la morera o el cànem, que van compartir el terreny amb hortalisses i fruiters per l'autoconsum o els farratges tan importants pel manteniment del ramat. Aquests eren els conreus predominants durant la primera meitat de la centuria, quan resultaven habituals alternàncies com la successió del blat, els fesols i el cànem. L'any 1858 la morera, tan relevant a l'Horta i a altres comarques valencianes, sobretot des del segle XVIII, productora de la matèria primera per la sericicultura i amb ella la indústria tèxtil de València, afrontava una forta crisi. Aquesta era la conseqüència d'un conjunt de causes internacionals que es va accelerar localment amb la malaltia coneguda popularment com la *pebrina*.

Per la seua banda el cànem, altre dels principals conreus comercials de l'Horta des de mitjan del segle XVIII, sí travessava una coyuntura favorable, prèvia a la forta crisi iniciada pocs anys després, en 1865, amb la baixada dels aranzels a l'exportació que acceleraren la seua decadència i desaparició en breu temps. En 1858 restava menys d'una vintena d'anys pel gran auge de l'horticultura primerenca d'exportació que va despegar al voltant de 1870. El darrer quart de segle Paterna seria testimoni de l'expansió local de la ceba, junt amb la creïlla dos de les grans produccions hortícoles d'exportació de l'Horta.

El conreu de secà ocupava quasi tot el terme a excepció de l'esmentada vega, del casc urbà i d'àrees secundàries de pastura i muntanya sobretot cap al sector occidental i les caigudes cap al riu Túria. Es tractava d'un secà productiu i així va apuntar-ho a les acaballes

del segle XVIII el botànic i geògraf Cavanilles quan va escriure: "*Tiene Paterna más de una hora de término entre el río y Godella y dos desde Benimàmet hasta más allá del Llano del Pozo, la mayor parte secano, pero fértil y excelente para algarrobos, olivos y viña*" (CAVANILLES PALOP, J.B. (1795-1797), pag. 157-158 Vol. I). En 1858 era evident l'especialització en el conreu de plantes llenyoses, principalment d'arbres, concretament la garrofera, olivera i la vinya. El clima local relegava a un lloc marginal el conreu de cereal o de lleguminoses en secà, incert i de baixa productivitat per l'escassetat i irregularitat de les precipitacions, limitat a algunes parcel·les o part d'elles per l'autoconsum i habitualment en famílies de pocs recursos. Completaven les parcel·les cultivades amb les espècies esmentades un conjunt d'arbres més o menys aïllats i preferentment per l'autoconsum com la figuera, l'ametller, el codonyer i altres.

Com ja ha estat exposat la garrofera era l'arbre majoritari, una espècie perfectament adaptada al clima suau, a les escasses precipitacions i al terreny calcàri i sovint d'escàs fons i pedregós. Com va destacar l'enginyer Ildefonso Carrascosa a finals del segle XIX: "*Entre todas las especies arbóreas que se producen en los terrenos cercanos a las templadas costas del mar Mediterráneo, no hay ninguna que puede ni remotamente compararse al algarrobo, en la sobriedad y economía de su cultivo y en los seguros y constantes productos que rinde, aun cuando se le tenga abandonado*" (CARRASCOSA, ILDEFONSO, 1993, pag. 59). La garrofera contribuïa a abastir la gran demanda del nombrós ramat equí de l'Horta i de la ciutat de València, així com l'exportació des d'esta. Paterna formava part d'allò que s'ha definit com l'extensa franja farratgera, de conreu farratger arbòri, estesa al voltant de l'horta. Acollià molts dels garroferals estesos per eixe cinturó de llomes, tossals i canals calcàries a l'oest de la mateixa, que més enllà es prolongava pel Campo de Chiva, la Hoya de Buñol, el Camp de Túria i la part baixa de La Serranía.

L'olivera era el segon conreu per la superfície ocupada, per abastir la demanda d'oli del poble i de l'Horta, tot i que la producció resultava insuficient pel consum local. En Paterna, com a altres pobles del secà de la rodalia de l'horta hi havia diverses almàsseres on la major part de la producció d'oliva es transformava en oli.

La vinya tot i que en 1858 ocupava menor extensió era el conreu de secà més productiu i valuós, alhora que el més exigent en dedicació. Paterna, com altres pobles de l'entorn de l'Horta, produïa ví i també raïm per consum local i freqüentment de la ciutat de València. A la vinya, donades les seues majors exigències i la seua major rendabilitat, se li destinava habitualment les millors terres de secà, les menys pedregoses i més fresques. En 1858 el cultiu de la vinya encara no havia estat influït per l'expansió que tindria a bona del territori valencià i també ací en Paterna uns anys després, a partir de 1870. A les fonts d'informació existents a l'arxiu municipal de Paterna s'observa eixa posterior gran expansió, conseqüència de la crisi filoxèrica primer de les vinyes franceses i posteriorment d'una part de les espanyoles que va generar el gran auge dels vins valencians fins a 1892.

Les tres espècies esmentades a més de les seues collites, el producte principal, subministraven amb caràcter complementari, alguns altres bens als seus cultivadors. Destacava per la seua relevància la llenya, bàsica pel consum familiar al context de la

societat tradicional i també pels forns de la zona, i en menor grau la ramulla o fulles com la de l'olivera que eren aprofitades per l'alimentació del ramat, bàsicament de les cabres.

Per últim, en 1858 existien extenses àrees de munt, amb cobertura arbòria o sense, els denominats "montes blancos" i zones de pastures. Subsistien àrees d'aprofitament comú pels veïns a Les Moles, la Lloma Llarga, la Terra de Cànters i com no podria ser d'un altra manera al Bovalar (ALFONSO BARBERÀ, RAFAEL, 1977). Com en altres municipis el topònim bovalar fa referència a la tradicional àrea de pastura del ramat major dels veïns. Al llarg de dècades els veïns de Paterna van enfrontar-se a l'antic senyor territorial, ara únicament un terratinent que intentava garantir no sols la titularitat sino l'explotació d'eixe patrimoni. Eixe enfrontament es va desenvolupar tant als tribunals com a les intrusions dels veïns en eixes finques

Els paterners i paternereres pressionaven als anys cinquanta per obtenir més llenya, fusta, pedra, pastures i terres per a roturar. L'ambició del que tenien recursos i la necessitat dels que no disponien d'ells empentaven en eixa direcció. Un altre motiu de conflicte.

Numerosos veïns de Paterna posseïen o arrendaven camps a l'horta o en eixe majoritari secà. Es tractava de parcel·les habitualment disperses, degut al progressiu accés a la seua titularitat; a l'interés per disposar de diferents qualitats de terra en la mesura de les possibilitats però també a la preocupació per reduir els riscos mitjançant eixa dispersió, per exemple davant els fenòmens meteorològics adversos. La disponibilitat d'infraestructures era un altre factor decisiu i sovint decissori, que per tant afectava al preu de la terra i a la competència per accedir a la seua titularitat. Era el cas de l'accés caminer o en les de l'horta la d'aigua e infraestructures de reg.

Per altra banda, existia una gran diferenciació en les dimensions i característiques dels cultivadors locals. Estos abarcaven des del jornalero propietari d'alguna parcel·la que no li aportava més que una ajuda per sobreviure fins el llaurador ric amb suficient terra com per contractar treballadors amb diferents nivells ente ambdós, a banda del gran propietari que va viure sense limitacions.

A més a més cal tenir molt present que Paterna ha estat un d'eixos municipis on propietaris i cultivadors d'altres pobles han tingut un paper molt relevant en la gestió agrícola. Tradicionalment ha estat un mostra de *poble d'acollida* en eixe sentit, un dels màxims exponents valencians de municipi on la terra era majorment propietat de forasters. Al llarg de la segona meitat del segle XIX la propietat forània va mantenir la seua preeminència a l'agro paterner. Eixa majoritària propietat forània, no va deixar de representar al voltant d'un

70-75% del valor estimat de la terra (el 73'43% de la propietat rústica municipal en 1900), com es desprén de l'anàlisi de les fonts sobre l'estructura de la propietat entre 1850 i 1900. Al llarg del temps es va mantenir la gran presència dels veïns de la ciutat de València, la propietat urbana de la terra, junt a una més nombrosa tot i que de molt inferior entitat de propietaris llauradors propietaris d'aquella i de localitats veïnes.

A mitjans del segle XIX famílies i institucions de tot tipus de la ciutat de València, algunes d'elles entre les més poderoses del Cap i Casal, posseïen finques al terme, que freqüentment arrendaven a paterners i veïns d'altres pobles. Junt a ells, centres emissors de llauradors de l'horta situada a l'oest de València com Campanar, la Vara del carrer Sagunt, Benicalap, etc., posseïen xicotetes finques de secà en Paterna, un o varios camps sense reg que completaven les seues propietats o finques arrendades a l'horta pròxima als seus domicilis. Altres veïns de Montcada, Rocafort, Godella o Burjassot també posseïen i arrendaven camps de secà per completar les seues explotacions al seus llocs de residència. Per la seua banda, un número menor que els de València però relevant de persones resident a l'altra banda del riu, en Manises i Quart principalment, conreaven sobretot petits camps d'horta, en tant que ja disposaven d'àrees de secà als seus municipis. No faltaven altres propietaris aïllats, si bé majoritàriament es tractava de persones vinculades per diversos motius amb Paterna, alguns emigrats a altres localitats. Característiques singulars tenien els veïns de Benimàmet que posseïen o conreaven finques en Paterna. Més d'un centenar de llauradors residents a Benimàmet eren propietaris de petits camps tant a l'horta com al secà i a més a més eren arrendataris de nombroses parcel·les en ambdós espais amb els que completaven les seues explotacions. Tota aquesta informació sobre l'estructura de la propietat agrícola i la seua funcionalitat ha estat obtinguda al padró de riquesa.

Al llarg de la segona meitat de la centuria cal destacar com es va produir una notable variació en la titularitat de la propietat urbana de València. De forma molt sintètica es va fer patent a la desaparició del clergat, d'una part de la noblesa i d'alguns canvis en la consolidació de la burgesia, accentuant una situació ja patent en 1858 en un període de desamortitzacions de la propietat, iniciat amb les de 1837 i 1855. Al context de la situació i evolució socioeconòmica estatal i zonal de la època ja exposada.

A mitjan del segle XIX existien en Paterna diverses grans explotacions agrícoles, agrupades, extenses al menys al context comarcal. Eren masos situats al secà. Es tractava del Mas del Pou, on dos finques reunien 1.118; del de Camarena, una part en tant que la resta s'estenia per altre terme municipal (segons el padró de Montcada), amb una superfície

no especificada al padró; del Mas de Feo, proper al riu, on el seu propietari reunia unes sis-centes fanecades o a menor escala del Mas de Velez i de la finca de D. Juan Bautista Genovés a la partida de la Mina de la Terra d'Escurar. A l'horta i un altra escala especial mereix esmentar les alqueries de la Peña i de Ferrandis, que tenien parcel·les vinculades, petites al tractar-se d'horta.

Però Paterna, ja era un nucli fabril tradicional, amb presència d'activitats transformadores a mitjan del segle XIX, valuoses i que generaven una notable ocupació. La segona meitat del segle va ser testic d'una expansió industrial que obrirà el camí seguit al XX. Va ser decisiva la disponibilitat d'aigua, Paterna, com s'ha exposat anteriorment, està situat a l'inici de les derivacions d'aigua de la Vega, per la qual cosa la força hidràulica havia permès la implantació de instal·lacions potents. A més a més va influir la proximitat del mercat en expansió de València, més accessible o influent posteriorment amb l'arribada del *trenet*.

Segons el padró, l'any 1858 funcionaven al municipi tretze molins i fàbriques de farines i un batà, una xifra no coincident amb algunes altres fonts, tot i que arribarien a ser divuit a finals de segle. Es tracta d'uns establiments rellevants per l'activitat a Paterna a l'època i com mostra el padró per la riquesa municipal. Tot i que la informació siga matissable, segons el Libro Padrón de Riqueza de 1858 eixe any funcionaven al poble els següents establiments:

Figura 5.- Establiments fabrils registrats a Paterna al padró de 1858.

Denominació.	Titular.
Molino del Batán.	Gremio de Perayres (València).
Molino del Martinot 1 (cuatro muelas)	D. Vicente Mollá (València).
Molino del Martinot 2 (dos muelas).	Sr. Marqués del Tremolar. (València)
Molino del Martinot 3 (tres muelas).	Sr. Marqués del Tremolar. (València)
Molino del Obrador (dos muelas)	Juan Bautista Estellés (Godella).
Molino del Testar (tres muelas).	Rosa Lerma (Mislata)
Molino sobre la acequia de Tormos (dos muelas) y molino de barniz.	José Tomás Rodrigo (Manises).

Molino del Batán (tres muelas).	D. Luis Blat (calle de Murviedro)
Molino de ?.	D. Francisco Guillem. (Paterna)
Molino de ?.	D. Francisco Guillem. (Paterna)
Molino de ? (dos muelas).	D. Tomás Maiques. (València)
Molino de la Peña (siete muelas).	D. Antonio Zacarés. (València)
Molino de la Tanderà	Domingo Lerma y Esteve (Paterna)
Molino de la Tanderà	Vicente Lerma y Esteve (Paterna)
Molino de la Tanderà	Pascual Lerma y Esteve
Molino de la Tanderà (tres muelas)	Antonio Jorge. (Paterna)
Molino de la Ta Tanderà (tres muelas)	José Jorge (Paterna)
13 molins i un batà.	14 propietaris.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Al següent capítol del present estudi es desenvolupa una aproximació als molins i els seus titulars. A banda dels molins i entre els establiments esmentats el Gremi de Peraires de València posseïa un batà i una màquina de filar, altra d'aquestes darreres pertanyia a D. Tomàs Maiques, veí de València, mentre D. José Tomás Rodrigo, de Manises, era propietari d'un molí de vernís. Según Rafael Alfonso Barberà, en 1859 funcionava una fàbrica de filatures i producció de mantes amb 79 persones i altra de teixits amb altres 40 (ALFONSO BARBERÀ, RAFAEL, 1977).

Tretze anys abans, segons consta al conegut Diccionario Geográfico Estadístico de España y sus Posesiones de Ultramar de Pascual Madoz, n'hi havia a Paterna un centenar de telers artesanals de cintes de fil i de cotó que ocupaven a altres tantes dones, una important font d'ocupació al temps que d'ingresos per a moltets famílies paternerres. Desconeixem quants d'ells estarien operatius en 1858, en un context de retrocés general d'aquestes artesanies (MADOZ, PASCUAL, 1845-1850). Per la seua banda el Conde de Villapaterna posseïa una mina de terra d'escurar, el material comercialitzat per escurar les vaixelles i altres útils de cuina, de limitat el valor econòmic, que donava nom a una partida del terme.

L'activitat comercial devia ser l'exclusiva o principal per un conjunt de famílies que gestionaven establiments com forns de coure pa, carnisseries, botigues de queviures,

botigues d'altra natura, tavernes, etc. Era també el cas d'artesans diversos com ferrers, fusters, corretxers, terrisers, cistellers i altres que atenien distintes necessitats locals o zonals. A més caldria afegir altres professionals dedicats al transport, principalment de mercaderies. Moltes d'eixes activitats també es prestaven de forma parcial junt a altres ocupacions com les agrícoles, en un context de pluriactivitat molt estesa, habitual a les àrees rurals. Eixa activitat comercial es desenvoluparia amb intensitat amb l'expansió urbana i la instal·lació de segones residències després de l'arribada del ferrocarril el 1887.

Segons el padró de riquesa n'hi havia quatre cases forn al poble, el que no significa que tots eixos forns estigueren operatius en aquell moment. El Comte de Villapaterna era titular d'un forn al carrer València i una "*casa horno en la Plaza del Horno Viejo. Linda con el peso público*". Domingo Lerma y Esteve era propietari de "*Una casa horno en la calle Mayor*" valorada en 552 rals mentre Ygnacio Martínez ho era de "*una casa horno en la calle La Torre, que linda con la Torre y con las cuevas*", valorada en 675 rals.

Tot i el predomini de l'activitat agrària, bàsicament agrícola, la creixent diversificació productiva local era visible també, en una tendència que s'accentuaria als anys posteriors, en la presència d'artesans-industrials o de professionals o fins i tot de militars empadronats. Al padró de població de 1861 figuraven al poble 90 artesans i industrials, 3 comerciants, 3 traginers, 1 tractant, 1 miner, 1 venter, 1 algutzil, 2 metges i cirurgians, 1 professor de veterinària, 1 secretari d'ajuntament, 2 mestres, 3 eclesiàstics, 6 estudiants eclesiàstics, 64 servents i 38 servents. N'hi havia també una part de la població en una situació més que difícil, com eren 10 homes i 26 dones pobres de solemnitat, 4 cecs i impossibilitats (ALFONSO BARBERÁ, RAFAEL, 1977). En aquella època qualsevol adversitat socioeconòmica abocava a una situació complexa i així una part de les dones pobres solien ser vidues.

Tractament específic mereix l'ocupació lligada a tares vinculades a l'administració, segons el padró d'habitants de 1862 limitades al secretari de l'ajuntament i l'algutzil; a dos mestres i a l'àmbit de l'atenció sanitari a dos metges cirurgians i un professor veterinari. A banda d'aquests podria destacar-se els tres eclesiàstics i els sis estudiants d'eixa matèria.

En 1858 el senyor territorial encara posseïa un extens patrimoni a Paterna, Bàsicament rústic tot i que també urbà en tant que encara posseïa a banda del seu palau i de les cases forn esmentades altres tres cases i 2/3 d'un altra. Això abans de les vendes que realitzaria a les següents dècades, com la del seu palau i bona part de les terres a la família Trènor en 1877. En eixe context del seu retrocés també pot fer-se referència a com després de 1858 la desamortització incrementaria els seus efectes. Així la tercera part del

Molí del Martinot de Bens de Propis de la Pobla de Vallbona tres anys després va passar a mans de l'industrial moliner Vicente Mollà, segons figura a una nota a banda a la pàgina del padró.

Pel que fa al context nacional, en 1859 regnava en Espanya la reina Isabel II (1833-1868) just des d'un quart de segle abans. Mostra de la inestabilitat política del període és que es succeïen els governs en el context de la lluita entre moderats i progressistes, que podia arribar a revoltes i enfrontaments bèl·lics, tot això en el context de la consolidació del liberalisme i també del capitalisme com a model econòmic. Després del Bienni Progressista entre 1854 i 1856 li va seguir el breu govern de Narváez, caigut en octubre de 1857 i reemplaçat pel també general Francisco Armero, substituït per Istúriz. L'estabilitat al govern del país s'iniciaria amb el d'un altre general, O'Donell, iniciat el 30 de juny de 1858 i que es prolongaria fins 1866 per donar pas de nou a Narváez fins a 1868 i l'arribada de la Primera República. El llarg govern d'O'Donell estava recolzat en la Unió Liberal, que va crear amb els elements més moderats del progressisme i el més avançats dels conservadors. Espanya era una democràcia tot i que amb sufragi censatari, és a dir únicament podia exercir el vot

una minoria de la població masculina amb rendes elevades en el marc d'un complex i sovint tèrbol sistema electoral i d'elecció de càrrecs. Les èlits que havien impulsat el liberalisme es recolzaven en el poder econòmic i polític, en un context d'expansió de les oligarquies i del caciquisme.

En relació amb la propietat l'any 1858 estava recent la llei de desamortització de 1 de maig de 1855, popularment coneguda com a Ley Madoz pel ministre que va impulsar-la, un pas més en la liberalització de la propietat de bens en mans mortes. Va ser anulada en octubre de 1856 i reactivada en octubre de 1857, permetent que a la subhasta de bens entre altres de l'Església promoguda per la llei de 1837, s'afegiren altres com els de propis, també representats com aquells a Paterna.

El país tenia una elevada dependència del finançament exterior, en una conjuntura complicada, mentre per altra banda es destinava bona part dels recursos nacionals, del pressupost de l'Estat, a despeses militars. Això en un context d'expansionisme impulsat per l'arribada del general O'Donell al poder. En 1858 s'iniciava la cooperació amb França per l'ocupació de Cochinchina (1858-1863) mentre 1859 marcava l'inici de la Guerra de Marroc.

Eren anys de transformacions econòmiques on les inversions en infraestructures urbanes i de comunicació junt més tard la mineria, afavorides per legislacions específiques, atraïen capitals nacionals i foranis. El 3 de juny de 1855 es va aprovar la llei nacional de ferrocarrils, per regular i promoure l'expansió del nou mitjà de transport, present en Espanya des de 1848. A València es va inaugurar la primera línia, entre la ciutat i el Grau, el 1852 i en 1854 ja estava operativa fins a Xàtiva, en 1858 ja amb connexió amb Madrid. Mostra d'això és que al conjunt del país la xarxa passaria dels 866 quilòmetres de línia de ferrocarril en actiu en 1858, a 1.163 en 1859 i 4.372 en 1865. Per la seua banda "*El promedio anual de construcción de carreteras durante el periodo 1855-1858 es, en efecto, el más elevado de los dos primeros tercios del siglo*" (DURÁN DE LA RÚA, NELSON, 1979, pag. 153). Era també l'època d'expansió del telègraf, mentre es consolidava el servei de correus posat en marxa en la dècada anterior, de 1840.

La industrialització estava iniciant el seu despegue, en el context de la difusió de la revolució industrial. En 1837 s'havia instal·lat la primera màquina de vapor a la ciutat de València i el procés industrialitzador es desenvolupava, de forma molt més evident a escala zonal des de la dècada de 1860. València ciutat s'industrialitzava i amb la indústria s'accelerava el procés d'urbanització. Tot i això el procés seria més visible també a la dècada següent, com també l'expansió urbana amb l'enderrocament de les muralles iniciat el 1865.

Un dels grans dèficits del país era el baix nivell de formació mitjana de la seua població. En eixe context el 9 de setembre de 1857 s'havia aprovat la Ley General de Instrucción Pública, impulsada pel ministre Claudio Moyano, que va promoure l'ensenyament obligatori i va estendre la seua influència fins la segona meitat del segle XX. Es va aprovar en un període en que segons el cens de la població de 1860 únicament el 30% dels espanyols sabien llegir i escriure.

La disponibilitat de informació sobre el nivell de formació de la població i altres qüestions va ser possible per la realització del primer cens nacional de població just un any abans del padró en 1857, completat poc després amb el de 1860 per les deficiències del primer.

Amb una repercusió molt directa a escala local, també de Paterna, cal destacar la sequera i l'estiatge que va patir el riu Túria i amb ell el dèficit hídric a l'Horta a la primera meitat de la dècada de 1850 i que va obligar a prendre mesures. Va motivar la creació d'una comissió investigadora que va recórrer tot el riu a la recerca de derivacions ilegals i també la del Sindicato General de Riegos del Turia per intentar regular més eficaçment els recursos hídrics disponibles.

La salut, tot i que la segona meitat del segle XIX va ser un època de creixent lluita contra les malalties, de difusió i millora dels serveis metges, com també dels assistencials, era un dels lastres, i ahí estava l'elevada mortalitat, especialment la infantil, mentre les epidèmies encara provocaven una gran mortandat. Quatre grans epidèmies de còlera va afrontar el país al llarg de la centuria. En 1858 estava molt recent en la memòria l'impacte de l'epidèmia de còlera de 1854-1855, que tantes víctimes va causar a terres valencianes sols tres anys abans. En 1865, set anys després, el còlera tornaria a recórrer estes terres, inclòs Paterna.

III.- La caracterització de la propietat al terme de Paterna en 1858.

III.1.-Una aproximació al conjunt de la riquesa.

Per aprofundir al coneixement i posterior anàlisi de la distribució de la riquesa i l'estructura de la propietat recollida al padró de Paterna, s'ha optat al present estudi per seguir en principi l'esquema utilitzat en eixe document. Així la distinció bàsica utilitzada ha diferenciat entre la propietat territorial (rústica) i la urbana.

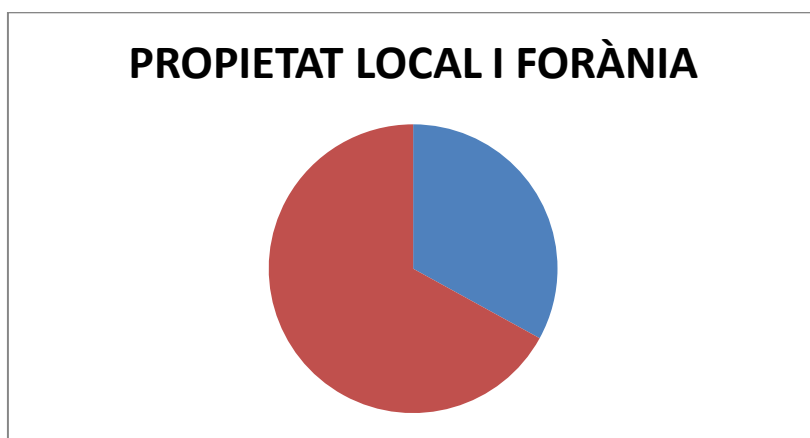
En la primera, per abordar la riquesa i la titularitat territorial s'ha aplicat la distinció bàsica entre l'agrícola i la pecuària (ramadera). Pel que fa a l'agrícola, la següent diferenciació, no contemplada formalment al padró tot i que molt útil a tots els efectes, s'ha establert entre la propietat i l'arrendament, tenint present en tot moment la polarització entre el regadiu i el secà. Pel que fa a la pecuària la distinció, tampoc contemplada al padró, es desenvolupa entre el ramat de tir i el de renda, tot i la testimonial presència del segón.

Pel que fa a la urbana, per tal d'aprofundir l'anàlisi s'ha diferenciat entre la urbana en sentit estricte, entesa com a residencial, i la industrial o fabril. Al padró no es fa distinció entre les dos tot i que a efectes del coneixement de la realitat de Paterna en 1858 pensem que resulta molt clarificador. La diferenciació al document entre vivendes i establiments industrials ho ha permés.

Per altra banda i a tots els nivells utilitzem en eixa aproximació la variable territorial en relació amb la residència dels titulars, en tant que la riquesa registrada presentava una notable diferenciació segons els municipis o àrees. Així, si s'utilitza les dades a escala municipal territorialment s'observa, d'entrada, com a la Paterna de mitjan segle XIX la propietat foránea tenia una gran relevància i per això rep una notable atenció per la nostra banda.

A mitjan segle XIX, segons la informació del padró, la titularitat de bens en Paterna en mans de residents en altres municipis era molt relevant, com ha estat exposat en un apartat anterior. Paterna representava un magnífic exemple de municipi on els foranis posseïen bona part de la riquesa local. La gràfica que figura a continuació ens permet observar eixe pes específic de la titularitat forània.

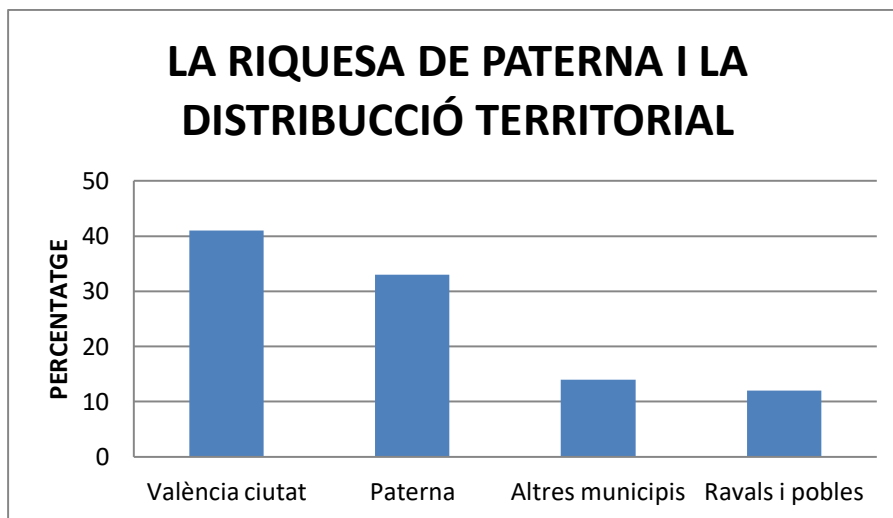
Figura 6.- Distribució percentual de la riquesa registrada a Paterna entre propietaris local i foranis.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

A l'ampliar el nivell de detall de l'anàlisi es confirma i s'accentua la relevància sobre el total de la ciutat de València i en major grau del conjunt d'eixe municipi, incloent els ravals i pedanies amb els seus límits actuals. En 1858 més de la meitat de la riquesa del municipi de Paterna estava en mans de persones residents a l'actual municipi de València. A banda de València cal destacar la relevància relativa de Chestre i en menor grau d'alguns altres pobles puntuals com la Creu del Puig (la Pobla de Farnals) o Manises, en eixos casos com a conseqüència de la presència d'alguns grans propietaris en eixes localitats.

Figura 7. La riquesa registrada en Paterna i la seua distribució territorial.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

A continuació es mostra eixa distribució de la propietat en territorial i en urbana per municipi de residència dels titulars de riquesa, amb l'afegit de la informació relativa al número de propietaris de cadascú d'ells. S'ha mantingut en aquesta tabla la pecuària tot i la seua escassa entitat i concencentració territorial mentre s'ha compartimentat la urbana entre industrial i residencial per obtenir una informació més completa. Per altra banda, el número de titulars ens permet obtenir un altra informació d'interés, la presència de persones de cadascuna de les localitats i alhora, tot i que únicament siga amb caràcter de mitjana, la relació amb la riquesa. La informació s'exposa a la tabla que figura a continuació no per ordre alfabètic municipal sino de localització geogràfica en relació amb Paterna i d'acord amb àmbits territorials que s'han utilitzat a l'anàlisi.

Figura 8.- La distribució de la riquesa de Paterna per tipologies i àmbits territorials segons el padró.

Municipi	Número de propietariS	Urbana industrial	Urbana re-sidencial	Territorial rústica	Territorial pecuària	Total riquesa
Paterna	437	13.336	59.585	84.008	21.916	178.845

						156.929 sense pe- cuaria
Creu del Puig (la Pobla de Farnals)	2	0	215	4.859	0	5.074
Massalfassar	1	0	0	49	0	49
Vinlesa	2	0	0	100	0	100
Alboraia	4	0	0	134	0	134
Tavernes Blanques	3	0	0	364	0	364
Bonrepòs i Mirambell	2	0	0	72	0	72
Benimaclet	16	0	675	4.114	0	4.789
Cases de Bàrcena	3	0	0	569	0	569
Borbotó	14	0	0	1.019	0	1.119
Carpesa	5	0	0	527	0	527
Benifaraig	5	0	0	271	0	271
Massarrojots	7	0	0	497	0	497
Beniferri	35	0	0	4.548	0	4.548
Campanar	74	0	417	10.357	0	10.774
Benimàmet	95	0	271	20.030	Sí	20.301
Alfara del Patriarca	1	0	0	71	0	71
Moncada	9	0	0	2.824	0	2.824
Rocafort	8	0	0	416	0	416
Godella	46	0	650	4.823	0	5.473
Burjassot	109	0	225	10.921	360	11.506
València	155	21.368	34.625	166.654	0	222.647
Partido Santo Tomás	12	0	0	726 65	0	726 65
Partido San Esteban	3	0	0	135	0	135

Calle Murviedro	105	1.800	0	16.548	0	18.348
Calle Quart	8	0	1.283	885	0	2.168
Calle San Vicente	2	0	0	146	0	146
Patraix	1	0	0	124	0	124
Russaia	6	0	0	258	0	258
Mislata	6	1.800	0	1.395	0	3.185
Xirivella	2	0	0	119	0	119
Quart de Poblet	29	0	0	4.866	0	4.866
Manises	22	2.500	0	4.054	0	7.554
Aldaia	1	0	162	0	0	162
Alaquàs	1	0	383	748	0	1.131
Torrent	1	0	0	89	0	89
Alfajar	1	0	0	81	0	81
Riba-roja	1	0	0	31	0	31
Vilamarxant	1	0	0	687	0	687
La Pobla de Vallbona	4	778	0	170	0	946
Bètera	2	0	0	1.020	0	1.020
Montroi	1	0	155	42	0	197
Cheste	6	0	1.856	28.317	0	30.173
Sagunt	1	0	0	1.055	0	1.055
	1.250	38.441	100.502	378.723	22.276	541.192

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

La tabla mostra l'esmentada preeminència de València tot i la relativa proximitat del valor de Paterna. Això considerant, com ja ha estat comentat, que el tractament de la informació, que manté com a València únicament al centre de la ciutat, li resta pes per la part corresponent als ravals i pedanies (hem mantingut la informació diferenciada com figura al padró perquè ens permet observar matissos locals). De no ser per eixa compartimentació és evident que l'àrea corresponent a l'actual municipi de València concentrava en 1858 bona part de la riquesa de Paterna a tots els nivells. L'equivalent a l'actual municipi de València en aquell any concentrava el 53% de la riquesa total de Paterna ja que els ravals i pobles de de la ciutat reunien 65.300 rals, no massa lluny de la riquesa dels paterners.

Darrere d'ells destaca la relevància de Cheste, amb un elevat valor de 30.173 rals, així com en menor grau de Benimàmet amb 20.301; de la Vara del carrer Morvedre amb 18.348 i fins i tot de Campanar amb 10.774, els dos darrers del municipi de València, o Burjassot amb 11.502 rals. A més distància encara cal considerar a la propietat de Godella amb 5.473; la Creu del Puig (la Pobla de Farnals) amb 5.074; Benimaclet amb 4.789; de Beniferri amb 4.548; de Quart de Poblet amb 4.866 o de Manises amb 4.054. La resta tenen una presència reduïda, fins i tot testimonial, i a banda d'això pot estar encara més condicionada per la riquesa individual de una o varies persones. En eixa línia, una part dels propietaris domiciliats a Cheste eren familiars mentre que els de la Creu del Puig (la Pobla de Farnals) eren dos germans.

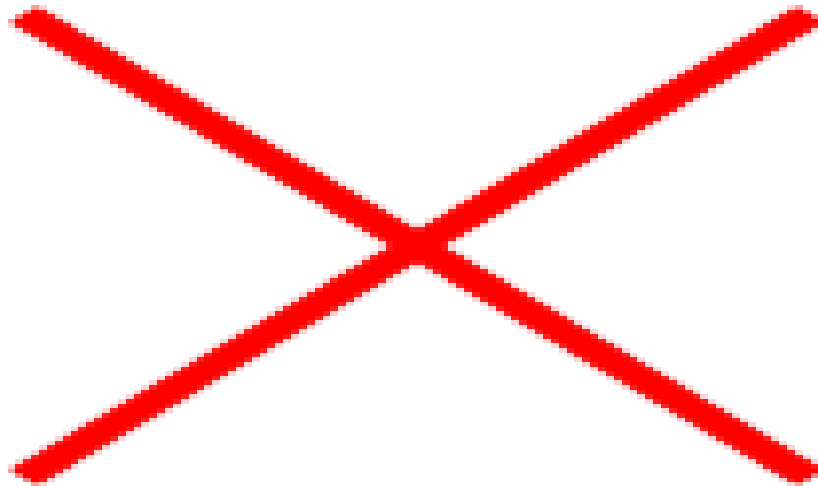
De l'anàlisi de la tabla es desprén el pes econòmic de la ciutat de València al municipi de Paterna, a incrementar si incluem els ravals i pobles del seu terme. És una caracterització en la línia d'allò que era habitual sobretot a la rodalia del Cap i Casal tot i que a Paterna presentava una gran intensitat. Segurament pesaria la proximitat a la ciutat amb una disponibilitat d'extenses superfícies de conreu, inclosa una valuosa horta. Això, en un període d'intens desenvolupament agrícola amb una implicació molt directa de les antigues classes benestants però sobretot d'una activa burgesia, pot ser una justificació de la penetració del capital urbà. També la notable accesibilitat des de la ciutat i la seua rodalia, per la proximitat i la presència pel camí reial, amb un dels secans més extensos i alhora propers, seria un factor a considerar. A més a més cal tenir present que Paterna era un focus fabril de primer ordre, al voltant bàsicament de la molinaria, i aquest va ser un altre sector destinatari d'inversions urbanes.

Diferent caracterització tenia la riquesa vinculada al següent nivell, a la major part del mateix. Amb l'excepció de Cheste, on un grup de grans propietaris s'havien situat a les primeres posicions, en la línia d'allò exposat per a València, i la influència de quatre persones concretes també com a inversors a Benimaclet, Manises i sobretot la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), la resta de la riquesa corresponia als municipis veïns i amb un altre perfil. Als pobles veïns la propietat es basava principalment en un patrimoni agrícola en mitjanes, petites o sovint ínfimes propietats o arrendaments de llauradors que aprofitaven l'oferta de terres de Paterna, amb un terme molt extens, per afrontar les limitacions de disponibilitat als seus termes així com la proximitat. Disposar d'una extensa superfície de secà molt propera a la Vega de València, uns secans que podien ser complementaris o servir per completar explotacions d'horta era una qüestió relevant. És una situació, la de la propietat

rústica en pobles veïns, tradicionalment molt habitual i en tot cas en eixe context Paterna era un poble de recepció de llauradors més que d'emissió cap a l'exterior.

Per altra banda és evident el predomini absolut de la riquesa rústica, de la terra, en relació amb la urbana i la industrial. Eixa característica es matisable en alguns municipis pel pes relatiu de la urbana i la industrial, com als residents a Paterna, lògicament pel pes de la vivenda en mans dels seus veïns, i a València per les inversions en cases i sobretot en instal.lacions fabrils. També es dona en alguns altres municipis per dos motius: la titularitat d'un molí, d'elevat valor, amb el consegüent desequilibri, com a la Vara del carrer Morvedre, Mislata, Manises i fins i tot la Pobla de Vallbona o la presència d'algun propietari puntual titular de varies cases. Tot i això en en este darrer perfil en alguns casos es tractava d'emigrants de Paterna o persones amb arrels al poble més que inversors al sector.

Figura IX. Distribució de la riquesa per tipologies.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Si s'amplia l'anàlisi valorativa i es combina amb el número de persones declarants pot obtenir-se una altra informació d'interés. S'observa la notable concentració de la riquesa en relativament poques mans al cas de València i sobretot una evident polarització pel que fa a Cheste o la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), també en menor grau a Benimaclet, a Manises i fins i tot a la Vara del carrer Morvedre, desequilibrats per la presència d'un únic titular en cadascú. Pel contrari, a la resta es distribueix entre un elevat número de titulars amb el resultat d'una majoria absoluta de propietaris i arrendataris de reduït o ínfim patrimoni. Eixe predomini de la ínfima titularitat de riquesa, era molt relevant als nuclis amb valor elevat o relativament elevat i un molt nombrós conjunt de titulars, com a Beniferri, Benimàmet, Campanar, Burjassot, la Vara del carrer Morvedre i fins i tot Quart de Poblet o

Manises. L'anàlisi detallat de la propietat que es desenvolupa al llarg d'este estudi ens permet confirmar eixa caracterització.

La polarització en la distribució de la riquesa a nivell territorial és ben evident a la tabla anterior i així podem afirmar que existia una notable desigualtat en la distribució de la riquesa de Paterna en mans de propietaris i gestors d'altres municipis. Tot i això eixa desigualtat es donava amb major intensitat entre els diferents nivells o classes de la societat paternerana i forània, en un context de patent segmentació, per altra banda tan habitual al període. Com a mostra d'eixa diferenciació i completat l'anàlisi localitat per localitat, d'acord amb els valors declarats segons segments de riquesa, pot resultar molt gràfica l'observació de tres d'ells com són lògicament Paterna, la ciutat de València pel seu pes específic i un dels nuclis veïns.

Per la seua relevància mereix un tractament específic la distribució de la propietat, absoluta i relativa, dels propietaris domiciliats a la ciutat de València.

Figura 10.- La distribució de la riquesa dels residents a València segons grups de valor.

	Número de propietaris	Percentatge de propietaris	Valor de la propietat	Percentatge sobre el valor conjunt.
0-99	25	16'3398	1.498	0'7273
100-199	28	18'3006	4.084	1'9829
200-299	14	9'1503	3.344	1'62'36
300-399	22	14'3790	7.627	3'7032
400-499	13	8'4967	5.977	2'9021
500-749	9	5'8823	5.574	2'7064
750-999	6	3'9215	5.287	2'5670
1.000-2.499	18	11'7647	26.325	12'7819
2.500-4.999	8	5'2287	28.553	13'8637
5.000-7.499	4	2'6143	22.405	10'8786
7.500-9.999	1	0'6535	8.696	4'2223
10.000-14.999.	1	0'6535	11.435	5'5522
> 15.000	4	2'6143	75.149	36'4882
Total	153	100	205.154 reales	100

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Figura 11.- La distribució de la riquesa dels residents a Benimàmet segons grups de valor.

	Número de propietaris	Percentatge de propietaris	Valor de la propietat	Percentatge sobre el valor conjunt.
0-99	38	1.928	41'30	9'79
100-199	24	2.947	26'08	14'97
200-299	12	2.863	13'04	14'55
300-399	5	1.720	5'43	8'74
400-499	2	957	2'17	4'86
500-749	4	2.334	4'34	11'86
750-999	4	3.167	4'34	16'09
1.000-2.499	3	3.758	3'26	19'10
2.500-4.999	0	0		
5.000-7.499	0	0		
7.500-9.999	0	0		
10.000-14.999.	0	0		
> 15.000	0	0		
Total	92	19.674		

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

De l'entitat de la propietat de Benimàmet resulta esclaridor el fet que una quinzena de propietaris reunien un valor de menys de 50 rals i entre ells fins i tot sis amb menys de 6 rals. Es tractava de propietaris d'infims patrimonis com Felipe Espinosa, amb 1 fanecada d'oliveres de 1^a; Juan Bautista Barrachina y Coll amb 3 fanecades de vinya en la Font; María Hueso amb 13 de garroferes de 5ª també en la Font; de Vicente Sancho amb 3 fanecades de garroferes al camí de Bètera; d'Agustín Barrachina y Sorlí amb 3 fanecades d'oliveres; de Vicente Soler per l'arrendament de 1'5 fanecades d'horta, etc.

Conscients de la desigualtat territorial i social en la distribució de la riquesa de Paterna, dels principals trets de la totalitat amb la diferenciació per grans grups (urbana, industrial, rústica, pecuària) cal aprofundir en cadascú d'ells. En eixa línia, tot i el predomini de la titularitat rústica iniciem l'anàlisi per la urbana i industrial degut a la seua menor complexitat i informació disponible al padró. Això ens permetrà poder centrar-nos després en l'agrícola amb major deteniment i finalitzar amb la que considerem totalment complementària a escala local com és la pecuària.

III.2.- La propietat urbana i industrial al padró de 1858.

III.2.1.- La propietat urbana residencial.

Segons el padró de riquesa en Paterna en 1858 es va declarar la propietat d'unes 380 cases al terme, en la seua pràctica totalitat situades al casc urbà i la seua rodalia immediata a excepció de l'hostal de la Venta del Pou, el Mas de Feo, la Masía de Vélez, l'Alquería de la Peña i l'Alquería de Ferrandis. La xifra no resulta senzilla d'establir amb exactitud pel que fa als propietaris de Paterna i de València en tant que n'hi havia una minoria de titulars, reduïda, que posseïa únicament una part d'una edificació. Es tractava de cases de titularitat compartida en proporcions desiguals. D'eixes cases 318 eren propietat de veïns i veïnes del poble, unes 45 de residents a València, més 6 al Raval de Quart, mentre altres 13 de persones residents en diferents municipis.

El padró ens mostra, per tant, com la titularitat dels edificis residencials estava molt concentrada entre els veïns de Paterna i també de València, amb una representació menor de residents en altres municipis. És lògic en tant que corresponia als residents al poble, majorment com habitatge principal, i als terratinents i inversors en general de València al municipi. Per altra banda, els titulars d'altres llocs eren persones amb patrimoni agrari al poble i sovint també persones vinculades amb Paterna, pels cognoms freqüentment nascuts ací o fills de paterners.

El patrimoni representat per les vivendes, cases, cinc d'elles casa i forn, propietat dels veïns de Paterna, estava valorat en 59.585 rals. Mostra de la relevància pels paterners i paternereres és que suposava la tercera part de la riquesa municipal de la seua titularitat, assolint el 38% si s'exclou la pecuària i es considera únicament la immoble. En relació amb la riquesa urbana local i tot el notable valor de les instal·lacions fabrils, els molins, representava el 60% del conjunt. Era, per tant, un component essencial dels bens locals.

En 1858 i segons el padró 242 veïns i veïnes de Paterna tenien cases en propietat, a banda de 15 més que posseïen part d'una, al municipi, el que representa un 59% dels que declararen riquesa. És a dir, 179, un 41% dels veïns, no tenien vivenda en propietat i per tant residien en cases llogades o cedides d'alguna forma, una part considerable de la població local. Quasi la meitat dels propietaris paterners, 201, posseïen al menys una casa, el 46% del total dels titulars locals de riquesa, mentre altres 29, un 7%, eren titulars de dos i únicament un grapat, 13, un 3%, en tenien més. Únicament un 10% dels titulars de riquesa residents al poble eren propietaris de dos o més cases.

Entre els paterners posseïdors de diverses cases destacava el gran propietari local, D. Francisco Guillem, qui va declarar nou cases, amb un valor de 4.428 rals. Figura amb cinc cases Vicente Lerma y Esteve (1.216 rals), amb una al carrer Sant Vicent, un altra al carrer Godella, una al carrer Bon Aire, un altra al carrer del Salvador i finalment un altra a una via no identificada. Declararen quatre cases i part d'un altra valorades en 683 rals, una al carrer Major, dos al carrer Sant Antoni, un altra a un carrer no identificat i mitja casa al carrer Nou, els germans Antonio i Francisco Monrabal, rics llauradors arrendataris, conjuntament; li seguien amb quatre cases els Herederos de Francisco Cañizares amb tres cases al carrer València i una al carrer de la Fàbrica valorades en 1.050 rals; José Alfonso Benlloch amb dos al carrer de la Torre, una al carrer de la Pobla i altra al carrer Godella avaluades en 773 rals i Domingo Lerma Esteve amb una al carrer Godella, altra al carrer ?, altra al carrer de la Fàbrica i "*una casa horno en la calle Mayor*" amb 1.373 rals. Posseïen tres cases els veïns Florentino ? (372 rals); Ygnacio Martínez (1.170 rals); Antonio Fabado Calatrava (799 rals), els Herederos de Mariano Brisa y Gascó (386 rals); Francisco Montaner (820 rals); José Fabado y Bernial (688 rals) i José Jorge Villar (529 rals). Eixos tretze propietaris, com hem vist un 3% dels declarants de riquesa, eren propietaris de cases amb un valor conjunt de 12.914 rals.

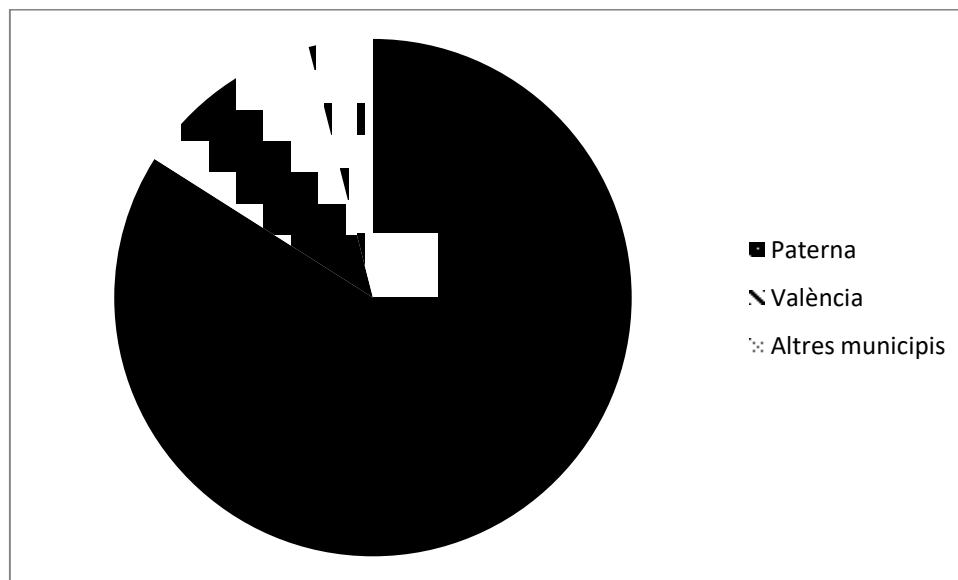
Cal fer referència que entre les cases declarades pels veïns de Paterna n'hi havia dos que sembla desenvolupaven un altra funció, com a forns de coure pa, el que justifica que també tingueren una valoració una miqueta més elevada. Al padró figura una "*casa horno*" a nom de Domingo Lerma Esteve, situada al carrer Major i avaluada en 572 rals i un altra a nom d'Ygnacio Martínez, al carrer de la Torre, valorada en 675. Constaven dos forns més a la vila, els dos d'un mateix propietari de València, a nom de l'antic senyor territorial, el Conde de Villapaterna. Es tractava de "*1 casa horno en la Plaza del Horno Viejo. Linda con el peso público*", valorada en 912 rals, que seria l'històric senyorial, i un altra situada al carrer Valencia, amb 675 rals. És possible que es tractara dels quatre forns operatius en aquell moment en Paterna.

A la propietat dels veïns de Paterna li seguien un conjunt de propietaris residents a la ciutat de València, com l'esmentat comte, una trentena de titulars d'unes 45 cases al casc urbà, a les que cal afegir altres 6 cases més de tres propietaris del raval de Quart, aquestes darreres valorades en 1.293 rals. Mereix destacar com tot i l'elevat número de propietaris de la Vara del carrer Morvedre a Paterna, més d'un centenar, cap d'ells era propietari de

cases, centrats com estaven en la propietat agrícola, en la línia d'allò que passava amb els de Benimàmet, Beniferri, Campanar, etc.

Pel que fa als propietaris residents a València concentraven eixe patrimoni al poble tot i que també eren els titulars dels pocs edificis residencials existents al terme. Així D^a. Desamparados Navarrete era propietària de dos cases, inclòs l'hostal, la coneguda també com Venta del Pla del Pou, amb una valoració de 1.900 rals en tant que actiu negoci. Era un edifici residencial però també un establiment comercial i d'ahí el tenir la major valoració municipal després dels molins i el batà i prou per damunt de les cases. D. Francisco López i D. Antonio Moliner eren propietaris de: "*Una casa masía titulada de Vélez en la partida del mismo nombre, lindante con tierras de los mismos dueños y los de Juan Bautista Benlloch y Brisa*", amb una valoració reduïda, de 180 rals. Per la seua banda D. Francisco Cubells figurava com a propietari de: "*Una casa masía titulada del Feo*" avaluada en 300 rals. Finalment, el Clero de San Martín, de València, era propietari de l'Alquería de Ferrandis, a l'horta. No es declarava cap edifici al Mas de Camarena mentre l'Alquería de la Peña era propietat d'un veí de Benimàmet, com veurem a continuació.

Figura XII. Distribució territorial de les cases registrades a Paterna segons el lloc de residència dels seus propietaris.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Els propietaris no residents a Paterna ni a València eren únicament onze, i això si incloem a eixe llistat un veí de Benimàmet i altre de Benimaclet, a l'actual terme de la ciutat. Es tractava de:

- María Peris y Muñoz, veïna d'Aldaia, amb una casa avaluada en 162 rals.

- Francisco Guillem Calatrava, veí d'Alaquàs, amb una casa al carrer Vicarí avaluada en 383 rals. Francisco era fill de Paterna pels seus cognoms i també era propietari d'algunes terres.
- José Antonio Almenar, veí de Benimaclet, un llaurador ric amb un extens patrimoni a Paterna, era propietari d'una valuosa casa a la Plaça de la Constitució, avaluada en 675 rals.
- Valero Monsó, Menor, veí de Benimàmet, era el propietari de l'Alquería de la Peña, valorada en 158 rals: "*una casa alquería titulada de la Peña en la partida del mismo nombre lindante con el Camino de Valencia y la acequia de Tormos*".
- Al veí poble de Burjassot únicament una persona va declarar propietat urbana a Paterna. Es tractava de Francisco Sáez y Burguete, propietari i arrendatari de terra, amb una casa al carrer Major.
- Cheste era el poble que més propietaris i propietats urbanes residencials concentrava. Eren veïns de Cheste quatre propietaris: Francisco Miguel Suay amb una casa valorada en 338 rals; els Herederos de D. Valero Navarro amb tres cases avaluades en 1.180 rals; D. Vicente Suay y Guillem amb una casa valorada en 418 rals i finalment Leoncio Suay amb un altra casa de 338 rals. En conjunt reunien sis cases valorades en 2.274. Quasi tots ells eren grans propietaris rústics a Paterna i amb vincles familiars.
- Rafael Barrachina residia a la Creu del Puig, la Pobla de Farnals, i era propietari d'una casa valorada en 215 rals. Rafael i la seua germana Ana M^a eren dos dels grans propietaris agrícoles forasters de Paterna, amb un patrimoni segurament compartit entre els dos per herència per la seua composició. També segurament la seua família seria oriunda de Paterna o de Benimàmet, pel seu cognom.
- Finalment era propietari d'una casa avaluada en 155 rals un veí de Montroi, que tenia únicament una finca arrendada al terme.

Els onze propietaris de cases no residents ni a Paterna ni a València posseïen al terme de Paterna en conjunt tretze cases. Tots ells eren titulars d'una casa a excepció dels ja esmentats Herederos de Valero Navarro amb quatre.

Entre els majors propietaris d'urbana com ja ha estat exposat destacava el gran terratinent D. Francisco Guillem, veí de Paterna, qui posseïa nou cases, per valor de 4.428 rals. Darrere d'ell es situaven bona part dels grans terratinents foranis, de la ciutat de València. Era el cas del Marqués del Tremolar amb set cases valorades en 2.553 rals (1 al carrer València, una al carrer Sant Antoni, una al carrer del Pou, una al carrer de Sant Pere i tres al carrer de la Fàbrica); el Comte de Villapaterna amb sis cases i 2/3 d'un altra valorades en 2.925 rals sense el valor del palau (la Casa Palau al carrer València i eixida de la vila, "*casa*

horno en la Plaza del Horno Viejo. Linda con el peso público', una casa forn al carrer de València, dos cases al carrer del Salvador i una casa a la Plaça de la Constitució); D. Manuel D'Ocón amb cinc cases valorades en 1.486 rals (dos al carrer del Salvador, dos al carrer de Sant Pere i una a la plaça (il.legible)); D. Vicente Lasala Palomares amb tres cases valorades en 700 rals (dos al carrer del Castell i una al carrer de València); D. Fernando Musoles, el Barón de Campolivar, amb una vivenda avaluada en 248 rals (una casa al carrer de Musoles); una casa del Comte de Parcent (una casa a ?); Víctor Deza amb tres cases (una al carrer de la Font i dos cases al carrer Nou) valorades en 1.193 rals. Tambien podia ser el cas de D. Tomás Mahiques, propietari de un molí però també d'una casa al carrer de la Fàbrica.

La major part d'eixos grans propietaris concentraven el seu patrimoni als terrenys rústics mentre l'urbà era minoritari, de fet altres titulars urbans els superaven en número de cases i valor de les mateixes. Així D. Vicente Olmos posseïa quatre cases valorades en 900 rals; D. José Vélez quatre per 815 rals; Francisco Gamundia era titular d'una casa valorada en 500 rals; Manuel Valero y Montes de dos per 495 rals; D. Vicente García d'una per 496 rals; D. Tomás Bodón d'una per 349; Valentín Rausell d'una casa per 207, D. Vicente Donderis d'un altra per 200 rals, etc. Així també al carrer de Quart de València destacava Juan Bautista Salvador, propietari de cases i terres, amb quatre cases (dos al carrer València, un al carrer del Salvador i una casa al carrer San Roc).

Alguns propietaris de cases de València de menor nivell econòmic compartien propietat urbana i rústica a Paterna. Era el cas de l'esmentat D. José Vélez que a més a més de les quatre cases era titular de tres finques amb 8 fanecades d'horta; de Mª Teresa Benlloch, amb una casa al carrer de la Fàbrica (a banda de dos camps amb 6'5 fanecades d'horta i altres dos amb 12 de secà); de Juan Bautista Benlloch y Brisa amb dos cases al carrer Nou (amb un camp de tres fanecades d'horta i tres parcel·les amb 9 fanecades de secà); Dª Juana Blesa amb una casa al carrer de La Puebla; etc.

Pel contrari un grapat d'eixos propietaris de patrimoni únicament eren titulars de propietats urbanes: Manuel Valero y Montes de dos cases; D. Miguel Llibera de tres cases (dos al carrer de València i una al de la Mare de Deu del Rosari), D. José Lleó (una al carrer de la Pobla); Dª Ysabel Hernández una casa al carrer de la Pobla; Ygnacio Rico una casa al carrer de Sant Antoni; D. Bartolomé Solaz de dos cases, etc.

Com ja ha estat esmentat, algú dels propietaris foranis eren persones oriundes del poble que s'havien traslladat a un altre municipi. Podem deduir eixa característica pels cognoms d'algunes persones. Així era el cas d'alguns dels esmentats abans com Mª Teresa

Benlloch i Juan Bautista Benlloch y Brisa, de València (possiblement germans); Francisco Guillem y Calatrava, d'Alaquàs, etc.

En conjunt una decena de persones eren propietàries de quatre o més cases i una dotzena de tres, constituint el grup dels vint-i-cinc grans propietaris de cases. No hem entrat en valoracions econòmiques, les diferències entre les cases mitjanes tampoc eren molt elevades, d'ahí el centrar-se en el número d'immobles, a excepció dels dos edificis més valuosos del municipi i que per tant podien equiparar-se a varies construccions conjuntament. És el cas del Palau del Conde de Villapaterna, l'edifici civil de més entitat del municipi i actual ajuntament, i també de l'hostal-masía que figura al padró com a Venta del Pou, propietat de Dª Mª Desamparados Navarrete (València), amb un valor molt elevat.

Figura XIII. La distribució de la propietat de les cases titularitat dels paterners. TABLA

	Número de veïns	Número de cases
Sense casa.	179	0
Part d'una casa	15	6 + 1/3
Una casa	201	201
Dos cases	29	58
Tres cases	7	21
Quatre cases	3	12
Cinc cases	2	10
Més de 7 cases	1	9
Total	437	318

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

A la gràfica pot observar-se el predomini de les persones de Paterna titulars d'una casa tot i que també de dos, front al limitat número de propietaris de més vivendes. Era per tant el perfil habitual dels propietaris de cases residents a Paterna. Pel contrari, si s'observa el número de vivendes en mans dels majors propietaris urbans s'aprecia una relativa concentració de la propietat ja que el 15% de les cases estaven en mans únicament de tretze titulars (el 4'65% del total de persones amb una o més cases). Els tretze majors propietaris residents a Paterna que hem vist adés concentraven el 22% del conjunt de les vivendes que estaven en propietat dels paterners. És, evidentment, una concentració molt inferior a la dels propietaris residents a València tot i que digna de consideració.

Les cases de titularitat compartida, podem pensar que sovint fruit de particions d'herències però també d'adquisicions per part de persones amb limitats recursos, estaven representades a una quinzena de propietaris en tant que algú titular d'una o més vivendes

completes també posseïa part d'un altra. Al padró solen registrar-se com la quarta, la tercera o mitja part d'una casa, sense especificar més. Únicament en un cas es fa menció explícita d'una divisió horitzontal i així la viuda de José Blat era propietària de "*Los bajos de una casa en la calle de La Torre, lindante por los lados con cuevas de ? Y Ramón Ponce, por espaldas con montes blancos y por delante con casa de Josefa Andreu*" avaluada en 68 rals, un valor molt baix.

Al padró es fa referència quasi sempre a cases, especificant únicament el carrer on estaven situades, sense altra referència com la numeració, i a la valoració econòmica. Pel que sembla les coves, o la major part d'elles no es registraven, presumiblement en part per no tenir un propietari reconegut. Es per això que al padró únicament podem trobar referència a alguna casa cova com succeïx amb una situada al camí de Godella propietat de Miguel Miralles y Valero (277). Sí s'aludeix a un parell de cases situades a barris de coves, sense més referència que ens permeta considerar-la una casa o una casa cova. Així figura a nom de Manuel Esteve y Brisa "*Una casa en Cuevas de la Torre*", al de Josefa Andreu (190) "*Una casa en Cuevas de la Torre*" o al del darrer veí de Paterna al padró, Vicente Esteve amb "*Una casa entre las cuevas del Camino de Godella*". Quan consta alguna d'aquestes vivendes rep una valoració baixa i així la casa en Cuevas de la Torre de Josefa Andreu té in valor únicament de 30 rals.

A Paterna, com hem observat amb els veïns de València, n'hi havia un extens conjunt de propietaris únicament de cases, sense terra ni altres bens: com José Fombuena y Liern (174); José López Valls (185); Josefa Andreu (190); Josefa Parreño (191); Juan Bautista Fontaballes (207); José Esteve y Mir (216); José Gabarda (217); Manuel Ponce (239); Manuel Brisa (242); Manuel Esteve y Brisa (248); María López y Roig (252); María Lleonart (253); Mariano Belda (261); María Ybáñez (270); Melchor Lerma (271); Miguel Miralles y Valero (277) amb una casa cova; Mariano Aloy (282); Modesto Montaner (284) sols 1/4 de casa per 80 rals; Miguel David (286) sols 1/3 d'una casa; Miguel Gimeno (288); Pascual Calatayud (297); Pascual Esteve (298); Pascual Sánchez (299); Teresa Bort (346); Tomás Lierna Mayor (356); Vicente Gascó y Agustí (391); Vicente Benlloch y Gascó (394); Vicente Biguer (415); Vicente Burguete (416); Vicente Torrella (433); Vicente Barat (435) i fins i tot Nazario Esteve (291) amb dos terceres parts d'una casa o Juan La Huerta (197) este amb mitja casa únicament.

Per completar aquest recorregut per la vivenda en Paterna cal tenir present al nombrós col·lectiu que no declarava cap propietat. Com ja s'ha exposat 179 veïns i veïnes no

disposaven de cap casa pròpia. Eren moltes famílies les que es trobaven en aquesta situació encara que representaren una minoria sobre el total. L'anàlisi detallada d'aquest grup de veïns confirma que es tractava majorment de persones amb un patrimoni limitat, segurament jornalers o similar. Tot i això h'ni havia diverses excepcions, persones amb propietats agrícoles o mitjans arrendataris que no disposaven de casa pròpia. Així no figurava cap casa a nom de Francisco García y Montaner, llaurador mitjà amb 7 fanecades d'horta pròpia, 8'25 arrendades i una miqueta de secà; de José Espinós y Brisa, arrendatari de sis parcel·les amb 32 fanecades d'horta i un petit secà complementari; del llaurador benestant Juan Alfonso y Ruíz (194), amb 24'5 fanecades d'horta i 147 de secà més 32 d'horta arrendades i dos matxos; del mitjà llaurador José Guillem Esteve i el ric Manuel Guillem Esteve, germà seu, aquest amb 31 fanecades d'horta i 90 de secà en propietat (és probable que visqueren a alguna de les cases propietat de son pare D. Francisco Guillem, el gran propietari paterner); Ramón Benlloch y Calatayud (324) titular de 3'5 fanecades d'horta, 1 de rambla, 18 de secà en propietat i amb 5'5 d'horta arrendades; d'Antonia Monrabal (25), una de les majors propietàries agrícoles de Paterna amb 46 fanecades d'horta, tot i que Antonia gaudia d'eixe patrimoni "*por la renta que disfruta de la testamentaria de Dª Josefa María Guillem*", etc. Amb més motiu figuraven mínims llauradors o jornalers sense propietat urbana.

III.2.2.- La propietat industrial.

Segons la informació del *Libro Padrón de Riqueza* de 1858 eixe any funcionaven al municipi de Paterna un batà i una dotzena de molins. No figura referències a més establiments industrials, tot i que altres fonts de informació de l'època si aludeixen a algún altre. En qualsevol cas la molinaria era el sector industrial bàsic del poble i fins i tot en relació amb altres municipis. Cal tenir molt present que disposem d'informació molt completa sobre l'estructura fabril de l'època així com d'estudis molt complets sobre la molineria a Paterna al llarg de la història i per tant ací ens limitem exposar la informació que figura al padró. En qualsevol cas, com s'observa a la següent taula els molins eren nombrosos i sovint potents pel número de moles, una entitat i relevància que confirma el valor econòmic.

Figura XIV. Les instal·lacions fabrils de Paterna segons el padró.

Denominació (com figura al padró).	Titular (com figura al padró).	Valor estimat.
Molino del Batán.	Gremio de Perayres (València).	4.168 rals.
Molino del Martinot 1 (quatre moles)	D. Vicente Mollá (València).	5.000 rals junt a la finca d'horta annexa.
Molino del Martinot 2 (dos moles).	Sr. Marqués del Tremolar. (València)	1.900 rals.
Molino del Martinot 3 (tres moles).	Sr. Marqués del Tremolar. (València)	2.000 rals per 2/3 del molí.
Molino del Martinot 3 (tres moles)	Propios de la Pobla de Vallbona.	778 rals per 1/3 del molí anterior.
Molino del Obrador (dos moles)	Juan Bautista Estellés (Godella).	650 rals junt amb el petit camp annexe.
Molino del Testar (tres moles).	Rosa Lerma (Mislata)	1.800 rals.
Molino sobre la acequia de Tormos (dos moles) y molino de barniz.	José Tomás Rodrigo (Manises).	2.500 rals.
Molino del Batán (tres moles).	D. Luis Blat (calle de Murviedro)	1.800 rals.
Molino de ?.	D. Francisco Guillem. (Paterna)	2.950 rals.
Molino de ?.	D. Francisco Guillem. (Paterna)	2.950 rals.
Molino de ? (dos moles).	D. Tomás Maiques. (València)	2.000 rals.
Molino de la Peña (set moles).	D. Antonio Zacarés. (València)	4.500 rals.
Molino de la Tanderà	Domingo Lerma y Esteve (Paterna)	1.475 rals per mola i mitja.
Molino de la Tanderà	Vicente Lerma y Esteve (Paterna)	1.475 rals per 1/molí
Molino de la Tanderà	Pascual Lerma y Esteve	1.475 rals per mig molí.
Molino de la Tanderà (tres moles)	Antonio Jorge (Paterna)	738 rals per 1/4 del molí.
Molino de la Tanderà (tres moles)	José Jorge (Paterna)	1.470 rals per 1/2 del molí.
Total: 13 molins i un batà.	16 propietaris.	38.451 rals. <u>O millor 39.629</u>

Fuente. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Al padró de riquesa de 1858 es va assignar un valor de 38.451 rals als establiments fabrils, el que representava un 28% del total de l'urbana estimada a eixa font de informació i el 7% de la declarada pel conjunt de la municipal. Per tant, es confirma allò que és conegut, l'activitat fabril, la molineria, era una activitat digna de consideració pel municipi de Paterna en aquella època, amb un elevat valor en termes de patrimoni tot i que matissada pel gran pes del patrimoni agrícola.

Segons el *Padrón de Riqueza* de 1858 havia tretze molins i un batà a Paterna. Entre tots sumaven un valor de 38.45 rals, tot i que s'inclou a la valoració camps annexes a dos dels casos si bé de reduït valor en relació amb les instal·lacions fabrils. Tots els molins tenien un únic propietari a excepció d'un dels molins del Martinet, on el Marqués del Tremolar posseïa dos terceres parts mentre l'altra tercera part pertanyia als Propis de l'Ajuntament de la Poble de Vallbona, i de dos molins que figuren com Molí de la Tanderà, un de la família Jorge i altre dels germans Domingo, Pascual i Vicente Lerma y Esteve. Dos propietaris eren titulars de més d'un enginy i així el Marqués del Tremolar era titular d'un molí i dos terceres parts d'altre i D. Francisco Guillem de dos molins. Els propietaris eren particulars a excepció del Gremi de Pelaires i de la propietat parcial dels Propis de la Poble de Vallbona.

D'eixe conjunt de tretze molins i un batà, amb setze titulars de la totalitat o una parts, sis propietaris eren veïns de València (un d'ells de la Vara del carrer de Morvedre), altres tres de pobles veïns de l'Horta (Mislata, Godella i Manises) i únicament cinc eren veïns de Paterna, concretament de D. Francisco Guillem, els tres germans Lerma Esteve i els dos germans Jorge, mentre completava la reduïda participació dels Propis de la Poble de Vallbona. Els veïns de València eren propietaris per valor de 21.368 rals, un 56% del conjunt. Pel contrari, els titulars paterners reunien 12.533 rals, el que representava el 33% del valor total. El propietari paterner D. Francisco Guillem amb els seus dos molins era el titular de 5.900 rals, el 16% del valor total tot i que la meitat del valor del patrimoni fabril dels residents a Paterna.

Figura XV. Distribució dels propietaris dels molins i altres establiments fabrils que figuren al padró segon el seu lloc de residència.

Font. Padró de Riqueza. Elaboració pròpia.

Els propietaris dels majors molins, els sis que superaven els 2.500 rals de valor, per ordre de valoració eren: D. Vicente Mollà, de València, amb 5.000; D. Antonio Zacaes, de València, amb 4.500; el Gremi de Perailes, de València, amb 4.168; els dos de D. Francisco Guillem, de Paterna, amb 2.950 cadascú i José Tomás Rodrigo, de Manises, amb 2.500 rals.

El Marqués del Tremolar, de València, i D. Francisco Guillem, de Paterna, eren dos dels principals terratinents municipals, amb un extens patrimoni rústic, a banda de ser persones molt influents a la vida local i el primer un conegut polític de l'època. També eren terratinents tot i que a menor nivell José Tomás Rodrigo, de Quart de Poblet i D. Luis Blat, de la Vara del carrer Morvedre. El darrer, membre d'una nissaga de moliners, podria considerar-se més industrial moliner que terratinent. Juan Bautista Estellés, de Godella, a banda del molí a Paterna era un propietari menut, únicament amb 1'5 fanecades d'horta adjacent i dos camps de secà, un de 15 fanecades amb oliveres i altre de 9 amb vinya i garroferes, de forma que el seu patrimoni agrícola estava valorat únicament en 256 rals. En eixa línia es trobaven Antonio i José Jorge tot i que mentre el primer era un propietari molt petit amb una camp de 3 fanecades d'horta, un altre amb 1 de rambla i dos camps amb 36 fanecades de seca, amb una estimació total de 389 rals, José era titular de tres cases estimades en 529 rals, quatre camps amb 10 fanecades d'horta valorades en 683, altres 56 fanecades de secà amb 178 i un matxo. José era un llaurador mitjà amb propietat urbana per a qui el molí no representava més que la meitat del seu patrimoni. Distinta a la dels anteriors era la situació dels germans Domingo i Vicente Lerma y Esteve, que en 1858 figuraven entre els majors propietaris de riquesa del municipi, amb els números d'ordre 21 i 22, el primer amb 3.430 rals i el segon amb 3.284. Els dos disposaven d'un extens i variat

patrimoni que incloïa cases i diferents finques agrícoles tot i que el molí, la part de cadascú d'ells, representava prop de la meitat del seu patrimoni individual. Mentre, el seu germà Pascual Lerma y Esteve, tenia un patrimoni avaluat en 1.670 en tant que a banda del molí únicament era titular de trê camps de secà amb 37 fanecades d'extensió total i tenia arrendat un camp de 2 fanecades d'horta de les monges del Corpus Christi.

Rosa Lerma de Mislata, únicament era propietària del seu valuós molí a Paterna i pel cognom segurament membre d'una coneguda nissaga de moliners paterners. D. Vicente Mollá, de València, si sembla corresponia al perfil d'industrial centrat a l'explotació del molí, de fet careixia d'altres bens a banda del seu molí, al cap i a la fi el de major valor del municipi. A menor escala però en eixa línia podia ser el cas de D. Tomás Mahiques i D. Antonio Zacarés, ambdós també veïns de València, que a banda del molí únicament eren propietaris a Paterna d'un camp d'horta annexe al molí, que podria formar part de la propietat, el primer de 6 fanecades i el segón de 4, mentre D. Tomás Mahiques també era titular d'una casa de reduït valor, 150 rals al carrer de la Fàbrica. Finalment, podem destacar al *Gremio de Perayles* o Gremi de Peraïres, una històrica corporació, en 1858 ja transformada en associació, que amb caràcter de societat empresarial gestionava l'important batà paterner i altres establiments als municipis veïns. També cal fer referència a la participació en la propietat d'uns dels molins del Martinet dels Bens de Propis de la Pobla de Vallbona, una resta de propietat pública que per altra banda desapareixia uns anys després. Sobre quasi tots ells s'amplia informació posteriorment al realitzar un recorregut pels principals propietaris a Paterna. Quasi tots aquests enginys es gestionaven indirectament, era habitual el recurs a l'arrendament o similar, però al padró no hem trobat informació sobre això.

Per la seua elevada especialització fabril, al cap i a la fi son els dos titulars amb més focalització del majors propietaris de riquesa de Paterna ampliem una miqueta la informació sobre D. Vicente Mollá i el Gremi de Peraïles.

D. Vicente Mollá constitueix la mostra més evident de l'industrial focalitzat exclusivament en l'activitat fabril. D. Vicente, veí de València, únicament era propietari en Paterna d'un molí, un dels principals molins municipals, un dels del Martinet, amb un elevat valor de 5.000 rals. Ocupava un elevat valor entre els principals propietaris municipals tot i que segons el padró i a diferència de tots els restants, fins i tot del Gremio de Pelayres, no posseïa ni una parcel·la de terra, era exclusivament un industrial.

El *Gremio de Pelayres*, Gremi de Peraïres o cardadors de llana, era un dels principals de la ciutat de València des de la seua creació a l'Edat Mitjana. Com altres gremis es va

convertir en associació d'afiliació voluntària per acord de les Corts de Càdis de 1813 ratificat mitjançant el Reial Decret de 2 de desembre de 1836, una condició que tenia en 1858. Havien estat propietaris també en Benimàmet i en Campanar com en Paterna relacionat amb la seua especialització amb un patrimoni centrat en instal·lacions fabrils. De fet, la titularitat d'alguns d'aquests establiments, com el de Paterna, es remuntaria a segles abans. En 1858 posseïen un conjunt fabril integrat per un molí fariner, estimat en 4.186 rals, un batà d'enfortir panys i una màquina de filar valorats en altres 1.000 cadascú d'ells. Aquest valuós conjunt fabril, el de major valor del municipi amb 6.186 rals, es completava amb un camp d'horta annexe de 15 fanecades, per les seues característiques valorat únicament en 341 rals.

Com s'ha exposat anteriorment, la disponibilitat d'altres fonts d'informació i d'estudis específics sobre la molinaria de Paterna al llarg del temps justifica no aprofundir molt més al voltant d'aquesta al voltant del padró de riquesa.

III.3.- La riquesa pecuària i la ramaderia al padró de 1858.

El padró de riquesa representa una font indirecta, complementària a altres més específiques, per conèixer la situació de la ramaderia a Paterna a mitjan del segle XIX. És una font bàsicament per apropar-se a la ramaderia de tir donada la limitada i fins i tot dubtosa informació sobre la de renda, en qualsevol cas minoritària i de limitat valor econòmic en relació amb el conjunt. Ens apropem primer a la de tir, molt relevant no sols pel seu valor directe sino pel caràcter imprescindible per la funcionalitat de l'activitat agrícola i el transport local.

Al padró els veïns van declarar disposar en propietat de 142 muls, 27 cavalls i 121 ases. Tots eixos animals eren propietat de persones de Paterna. Els propietaris forasters no van declarar cap cavalleria, ja ho feien a les declaracions pels padrons dels seus llocs de residència aquells que desenvolupaven una gestió agrària directa o un altra activitat on s'utilitzaren animals. Eixes cavalleries pertanyien a 274 propietaris locals, mentre altres 163 veïns de Paterna no en posseïen cap animal de tir o transport. Per tant, un elevat número de veïns, tot i que minoritari, no declaraven cavalleries.

Entre els animals declarats destaca el lleuger predomini de les cavalleries majors, fins el punt que suposaven el 55% del total. De fet les cavalleries menors eren molt nombroses amb eixos 129 ases, un número inferior al dels matxos. Entre les cavalleries majors també era molt destacat el predomini dels matxos sobre els cavalls, ja que els primers més que

quintuplicaven, 142 sobre 27 cavalls, als segons. Paterna mostrava així una característica prou estesa a bona part dels municipis valencians, fins i tot patent en menor grau als de regadiu. Encara no s'havia produït l'ascens i predomini dels cavalls a les zones de regadiu que es consolidaria des de mitjan segle XIX.

En la distribució del valor econòmic el ramat de renda va rebre una valoració menor, de 1.200 rals, concentrada la resta als animals de tir. Entre aquests destacaven els muls amb una estimació de 10.792 rals, 76 per animal, front als valuosos tot i que escassos cavalls amb 2.700, 100 rals per camp i els ases amb 7.224 rals, únicament valorats en 56.

Tant o més interessant és conèixer com estaven distribuïdes eixes cavalleries locals en relació amb els cultivadors. El quadre que figura a continuació resulta prou il·lustratiu. Figura XVI. Les cavalleries declarades al Padró i la seua distribució de la propietat.

	Número de propietaris	Número de cavalleries
Veïns sense cap cavalleria	168	0
Propietaris d'un ase	121	121
Propietaris d'un matxo	142	142
Propietaris d'un cavall	18	18
Propietaris de dos ases	4	8
Propietaris de dos matxos	7	14
Propietaris de dos cavalls	3	6
Propietaris d'un cavall i un matxo	1	1 cavall i un matxo
Propietaris de tres matxos	1	3
Propietaris de quatre matxos	1	4
Propietaris de dos cavalls i dos matxos	1	2 cavalls i dos matxos
Total		129 ases 142 matxos 27 cavalls 290 cavalleríes

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Destacaven dos propietaris amb quatre cavalleries majors. Entre ells el titular de quatre muls no podia ser un altre que el gran propietari i terratinent paterner D. Francisco Guillem.

Per baix d'ells però amb tres matxos es trobava Francisco Prosper (88), qui a diferència dels anteriors no tenia cap altra propietat. Segurament realitzaria treballs agrícoles, transports o ambdues coses, per altres, d'ahi el disposar de tres animals majors.

Eren propietaris de dos cavalls Juan Bautista Gimeno (201), un ric llaurador, també Diego Soriano (48), un gran arrendatari qui figura exclusivament com a cultivador de la Masía de Feo.

Eren propietaris de dos matxos Antonio Fabado Calatrava (8), llaurador benestant; Juan Alfonso y Ruíz (194) un ric llaurador; Rosendo Albarca (328), un llaurador mitjà; José Llabata y Peris (127) un llaurador ric amb molta terra pròpia i arrendada; Vicente Guillem y Calatrava (368) un terratinent; Vicente Adell (386) un llaurador mitjà així com també Bernardo Ponce (40), qui no era propietari ni de casa ni de terres.

Juan Martínez (196), ínfim llaurador i arrendatari, posseïa un cavall i un matxo.

Figuren al padró com a propietaris d'un cavall Agustín Martínez (3) llaurador mitjà; Juan Gascó y Montaner (193), un ric llaurador; Juan Fabra (198), un llaurador benestant; Salvador Alfonso Ruíz (339); llaurador ric i Tomàs Peris (350), un llaurador mitjà; Miguel Benlloch y Calatayud (272) llaurador ric; Miguel David y Puig (273), un llaurador petit i Nicolás Valero (289), un llaurador benestant; Joaquín Vivó (123) un llaurador mitjà amb prou arrendament; José Sanchis y Coll (138), un llaurador mitjà; José Cardona y Rubio (147) un llaurador ric amb propietat i prou finques arrendades; Nicolás Valero (289), un llaurador mitjà; Salvador Calatrava (335), un llaurador mitjà, Vicente Daroqui y Granell (366), un gran arrendatari d'horta i propietari del regadiu de sènia; Vicente Vivó (384), un llaurador mitjà; Vicente Benlloch y Calatayud (373); Vicente Pastor (371) amb sols 1'5 de rambla en propietat i que segurament treballaria amb la seua cavalleria per altres; Vicente Fombuena Liern (372) i Vicente y Ramón Alfonso (413).

N'hi havia pocs propietaris de dos ases, quatre en total, que eren Mariano Gascó (264) sense terra ni casa; Miguel Salvador (279), un xicotet llaurador; Andrés Peris (7), un veí sense cap propietat així com Francisco Fabado y Martínez (77), un ínfim arrendatari.

Com ja s'ha exposat, en ocasions no s'observa relació entre el número o tipus de les cavalleries en propietat i l'explotació agrícola del titular. Podem suposar que en eixos casos els propietaris de les cavalleries eren persones que realitzaven tares agrícoles per altres, una modalitat tradicionalment habitual als nostres pobles, o que es dedicaven també a alguna mena de transport. El màxim exponent era Francisco Prosper, amb tres matxos, també Bernardo Ponce amb dos matxos, que com ja s'ha exposat anteriorment careixien d'altres

bens tot i eixa força de tir. Eixe era el cas, de Pascual Barrés (294), amb un matxo, sense casa i sols propietari de 3 fanecades de garroferes; de Juan Martínez (196), ja esmentat dalt, amb un cavall i un matxo únicament amb 2 fanecades de garroferes i oliveres de 4^a i el cultiu de 2'5 fanecades d'horta de D. Francisco Guillem, també de Vicente Pastor (371) sols amb 1'5 fanecades de rambla i un cavall. En conjunt el número d'aquestes persones era reduït.

Moltes veïnes i veïns tenia una cavalleria com a única propietat, sense casa ni terres. Eixe era el cas de Fernando Martínez (64); de Francisco Pastor (90); de José Fambuena y Carbonell (152); de José Bordes y Fambuena (158); de José López y Barberá (178); de José García y Fenollosa (179); de José Daroquí (180); de José Bort (181); de Pascual Mortes (308); de Pascual Peris y Valero (310); de Peregrín Gimeno (317); de Vicente Casabán; de Tomás Cardó y Liern (359); de Vicente Benavent (407) amb un ase; de Vicente Esteve y Valero (408) amb un ase; de Vicente Mortes y Barberá (409), amb un ase; de la Viuda de Luis Martínez (423), amb un ase; de la Viuda de Miguel Peris (427) amb un ase; de la Viuda de Luis Martínez (428) amb un ase, etc.

Pel que fa al ramat de renda al padró figuraven únicament dos ramaders d'oví residents a Paterna. Es tractava de;

- Agustín Andreu (32), qui figurava amb cent caps de ramat, valorats en 600 rals. Agustín era un home de mínim patrimoni, a banda de les ovelles únicament una casa avaluada en 75 rals, per tant molt petita o en mal estat, situada a la Plaça de la Constitució.

- Facundo Abril, nº 59, constava també amb cent caps de ramat, avaluades en 600 rals. Facundo era un petit llaurador amb una casa valorada en 202 rals, qui a banda del ramat era propietari de dos camps de secà amb 8 fanecades i dos camps d'horta arrendats amb 16 fanecades, a banda d'un matxo.

També va declarar ramat un veí de Burjassot i un altre de Benimàmet.

- Jayme Urios, de Burjassot, figura al padró amb seixanta caps de ramat, avaluats en 360 rals. No consta altra propietat al terme de Paterna al seu nom.

- Valero Monsó, menor, de Benimàmet, qui consta al padró amb cent caps de ramat, avaluats en 42 rals. Valero era propietari de l'Alqueria de la Peña, d'un camp de 2'5 fanecades d'horta i altres quatre amb 32 de secà, mentre era arrendatari de dos camps d'horta amb altres 9 fanecades.

Son els únics veïns o persones directament vinculades al municipi que van declarar posseir un ramat comercial. Altres residents a Paterna comptarien amb ramat oví tot i que

es tractaria de propietaris d'uns pocs animals per l'autoconsum o de ramats d'unes decenes de caps que amb eixes dimensions no s'empadronarien. En qualsevol cas cal tenir present la preeminència que va tenir Paterna, com altres municipis propers al litoral valencià, com a destinació de ramats foranis, d'Aragó i de Castella, eixos sí que sovint amb nombrosos caps, que utilitzaven les pastures locals per a herbajar, passar bona part de l'any pasturant per la muntanya i les terres de secà. Per últim, un altra volta és precís fer referència a les possibles limitacions, per ocultació, de la font de informació.

III.4.- La gran propietat agrícola i els grans propietaris.

L'any 1858 els grans propietaris, bàsicament terratinents tot i que també alguns industrials o en general persones acabalades que combinaven patrimoni rústic i urbà, tenien una gran participació sobre el conjunt de la riquesa municipal. Mostra d'això és que únicament els trenta-sis majors propietaris de bens al municipi, tots ells posseïdors de bens amb una estimació superior als 2.500 rals, ja reunien un patrimoni d'uns 250.000, el que representava el 46% del total estimat per a Paterna en conjunt. Eixe reduït grup de persones pràcticament concentraven la meitat de la riquesa municipal.

Abans de procedir a l'anàlisi d'aquest segment dels propietaris resulta molt gràfic observar qui eren, el seu lloc de residència i la distribució, en valor econòmic, dels seus bens en Paterna.

Figura XVII. Els grans propietaris de riquesa de Paterna en 1858.

Número d'ordre.	Nom.	Municipi de residència.	Valor territorial (rústica)	Valor urbana.	Total.
1	D. Francisco Guillem.	Paterna	20.253	10.328	30.581
2	Sr. Marqués del Tremolar	València	18.111	6.453	24.564
3	D. Fernando Musoles (desde 1858 Barón de Campo-Olivar)	València	17.754	248	18.002
4	D. Manuel D'Ocón	València	15.227	1.486	16.713
5	D. Vicente La-sala	València	15.270	600	15.870

6	Herederos de D. Valero Navarro	Cheste	12.220	0	12.220
7	Sr. Conde de Villapaterna	València	8.428	3.007	11.435
8	D. Vicente Deza	València	7.563	1.133	8.696
9	D. Vicente Suay	Cheste	8.224	418	8.642
10	Gremio de Pe-rayres	Valencia	341	6.166	6.507
11	D. Luis Blat	C/ Murviedro	4.717	1.800	6.597
12	Francisco Miguel Suay	Cheste	5.852	338	6.190
13	D. Tomás Rodrigo	Manises	3.149	2.500	5.649
14	D ^a Desamparados Navarrete	València	2.874	2.650	5.524
15	Sr. Conde de Parcent	València	5.194	180	5.374
16	D. Vicente Mollá	València	0	5.000	5.000
17	D ^a María Mallén	València	4.827	0	4.827
18	D. Vicente Fribola	València	3.765	0	3.765
19	José Antonio Almenar	Benimaclet	2.957	675	3.622
20	Monjas de Corpus Christi	València	3.571	0	3.571
21	Domingo Lerma y Esteve	Paterna	578	2.858	3.430
22	Vicente Lerma y Esteve	Paterna	583	2.691	3.284
23	Clero de San Martín	València	3.277	0	3.277
24	D. Francisco Cubells	València	3.271	0	3.271
25	Antonia Monrabal	Paterna	3.216	0	3.216

26	Juan Alfonso Ruíz	Paterna	3.142	0	3.142
27	Salvador Alfonso	Paterna	2.565	557	3.122
28	Sr. Conde de Calderón	València	3.110	0	3.110
29	Herederos de Francisco Caizares	Paterna	1.915	1.050	2.965
30	D. Vicente Baeza	València	2.802	0	2.802
31	Manuel Guillel y Esteve	Paterna	1.915	1.050	2.748
32	D ^a Ana M ^a Barrachina	Creu del Puig	2.730	0	2.730
33	Miguel Benlloch y Calatayud	Paterna	2.138	585	2.723
34	Juan Bautista Gimeno	Paterna	2.155	513	2.668
35	Tomás Mahiques	València	600	2.000	2.600
36	Antonio Fábado y Calatrava	Paterna	1.766	799	2.555
Total majors 2.500 rals.			195.960	55.085	251.045

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

De l'observació d'aquesta tabla es desprén en primer lloc que únicament els cinc majors propietaris ja reunien el 42% del valor total de la gran propietat amb els seus 105.730 rals d'estimació. Aquests cinc formen un grup de molt de pes integrat per dos nobles i tres burgesos, amb el matís que un d'aquests darrers heretaria el títol nobiliari de Barón de Campolivar poc després de la realització del padró i podria estar inclòs entre els primers. Dels trenta-sis majors propietaris, 18, just la meitat, eren persones residents a València. Si s'afegia a aquests el propietari de Benimaclet, actualment integrat a València, i el del raval urbà de la Vara del carrer Morvedre, serien 20 de 36, una majoria evident, amb quasi el 55% del valor conjunt. Altres tres propietaris eren veïns de Cheste, una gran representació sobre el conjunt tot i que poden ser els hereus d'un únic patrimoni, un d'ells de

Manises, un altre de la Creu del Puig (la Pobla de Farnals). Els propietaris de Paterna eren onze, per tant un 30'5%.

En eixe context cal destacar que el veí de Paterna, D. Francisco Guillem, era el major propietari i alhora posseïdor d'un patrimoni molt superior a la major part, mentre la resta dels paterners es situaven en llocs per davall del 20. Una quinzena, prop de la meitat dels grans propietaris, eren bàsicament terratinents. A l'extrem oposat el Gremi de Peraires i D. Vicente Mollà, el número 10 i el 16, eren industrials, també tot i que amb menor grau Tomás Mahiques, de València, i els paterners Vicente i Domingo Lerma y Esteve, el 21 i el 22, altres moliners. Mentre, altres quatre reunien al voltant de la meitat del seu patrimoni com a urbà, com era el cas de D. Tomás Rodrigo, D^a. Desamparados Navarrete, el Conde de Villapaterna i el propi D. Francisco Guillem, la segon i el tercer per la titularitat de vivendes, el primer i el quart per aquestes i importants molins. Altres dos tenien una participació important de la propietat urbana com era el cas del Marqués del Tremolar i de D. Luis Blat. El pes de la molineria influeix decissivament en alguns, bona part, dels grans propietaris, fins i tot determinant una diferenciació entre titulars moliners i terratinents amb alguns situats entre els dos extrems.

Pel que fa als terratinents, als primers llocs de la relació predomina el valor de la propietat de regadiu. Així eren grans propietaris d'horta i arrendadors els sis primers: D. Francisco Guillem, el Marqués de Montortal, D. Fernando Musoles (Barón de Campolivar), D. Manuel D.Ocón, D. Vicente Lassala i els Herederos de Valero Navarro. Algú d'ells no posseïa cap finca de secà. Això varia amb el Conde de Villapaterna, l'antic senyor local, que té un patrimoni més divers, tot i que torna a produir-se en altres posteriors en la llista. Únicament a valors inferiors apareixen els propietaris de les finques de secà del terme, com Mª Desamparados Navarrete i Dª María Mallen (la primera amb el mas i hostal del Pou), D. Vicente Fribola amb la meitat de la finca Camarena situada a Paterna i D. Francisco Cubells amb el Mas de Feo, els tres sense cap propietat d'horta. La major diversificació entre regadiu i secà, tot i que amb circumstàncies particulars i amb una preeminència del regadiu, es dona amb els propietaris de Paterna, predominants cap als darrers llocs de la llista.

Cal tenir present que alguns dels propietaris eren membres d'una mateixa família, fins i tot germans, el que significa una concentració de riquesa en algunes famílies i per altra banda que pot ser en algú cas això haja estat més patent amb algú antecedent recent. És el cas de Domingo i Vicente Lerma y Esteve, els dos coneguts industrials moliners, segon i tercer veí de Paterna pel seu nivell de riquesa, que conjuntament reunien 6.714 rals, el

que els equiparava al lloc 10 de la llista i no al 21 i el 22 on figuren de forma independent. Un altre és el cas dels germans paterners Juan i Salvador Alfonso Ruiz, amb 6.264 rals conjuntament, per tant equiparables al lloc 12 de la relació i no el 26 i 27 on figuren. També es dona amb Manuel Guillem y Esteve, número 31 d'ordre, com a fill de D. Francisco Guillem, tot i que els seus 2.748 no representen gran cosa en relació amb el patrimoni del seu pare.

Finalment, de la comparació amb la llista de cavalleries propietat dels integrants d'eixa relació s'observa com quasi tots els veïns de Paterna eren gestors directes de les seues explotacions agrícoles, amb un, dos o fins i tot quatre muls al cas de D. Francisco Guillem, o un cavall. Les excepcions eren els germans Lerma Esteve, industrials moliners especialitzats, i d'Antonia Monrabal, gran propietaria local d'horta, que tenim constància tenia arrendades totes les seues finques.

Si ens apropem a eixa informació sobre els grans propietaris per municipis de residència, amb els seus valors i percentatges, la situació seria.

Figura XVIII. Distribució de la propietat vinculada als grans propietaris de Paterna.

Municipi.	Valor	Porcentatge sobre el total del valor dels vint-i-cinc majors propietaris.
València ciutat	144.908	57'09%
Vara del carrer Morvedre i Benimaclet.	10.219	4'02%
Paterna	63.236	24'92%
Cheste	27.052	10'65%
Manises	5.728	2'25%
El Puig	2.730	1'07%
Total	253.873	

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Figura XIX. Municipi o àrea de residència dels grans propietaris.

Municipi.	Número de propietaris.	Porcentatge sobre el total de 36 majors propietaris.
València ciutat	18	50%
Vara del carrer Morvedre i Benimaclet	2	5'55%
Paterna	11	30'55%
Cheste	3	8'33%
Manises	1	2'77%
Creu del Puig (la Pobla de Farnals)	1	2.77%
Total	36	

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

A la tabla s'observa clarament la elevada participació dels veïns de València, incloent la minoritària de la calle Murviedro i de Benimàclet, al conjunt de la riquesa en mans dels majors propietaris de Paterna amb més del 60%, la ciutat en sí amb un 57%. També mereix destacar la relevància de la propietat de veïns de Cheste, mentre la participació dels de Manises i la Pobla de Farnals, és mínima i puntual. Mentre, els grans propietaris de Paterna ho són d'una quarta part del total, tot i que cal destacar el pes de D. Francisco Guillem qui a banda de ser la major fortuna al municipi concentrava el 48% de la del conjunt dels paterners, pràcticament la meitat.

Si s'observa la distribució del número de propietaris per municipi es manté la preponderància de la ciutat de València amb la meitat, el 55'55% amb la Vara del carrer Morvedre i Benimaclet, mentre s'eleva la representació dels residents en Paterna, el que ens indica una menor riquesa per persona. En conjunt, en la comparació entre riquesa i número de propietaris per municipi s'observa com la propietat mitjana per persona és superior a la ciutat de València i a Cheste, dos llocs on influeix la presència d'un grapat de persones amb grans fortunes a Paterna.

Una segona qüestió que convé considerar d'aquest grup de grans propietaris és la seua tipologia. En eixe sentit és necessari tener present que durant bona part del segle XIX tant l'Església com la noblesa van mantenir una gran relevància en la possessió de la riquesa, tot i que aquesta es reduira al llarg de la centuria. Així, dels trenta-sis majors propietaris únicament quatre eren membres de la noblesa titulada, cinc incloent al Barón de Campolivar que en 1858 anava a rebre el seu títol, i altres dos d'institucions religioses. Al cas de les

institucions religioses la seua presència es limitava al convent del Corpus Christi i la Parroquia de San Martín, ambdues de València. Per altra banda, com a singularitat està representant un gremi històric, el de Peraires, un altre perfil d'entitats que històricament van tenir la seua relevància tot i que des de 1837 i en el marc de la major liberalització del mercat laboral transformats en associacions. Els trenta restants en bona part eren burguesos o integrants de les classes mitjanes urbanes tot i que de la segona meitat de la llista cap al final ja abunden els llauradors benestants.

Figura XX. Distribució de la propietat en Paterna dels 36 majors contribuents per grups socials. BARRES

Tipología	Propietaris	Valor territorial	Valor urbana	Valor total
Nobiliaria	4	34.843 (19'84%)	9.640 (22'42%)	44.483 (20'35%)
Institucions eclesiàstiques	2	6.848 (3'90%)	0	6'848 (3'13%)
Gremial	2	341 (0'19%)	616 (14'34%)	6.507 (2'97%)
Burguesa	18	133.534 (76'05%)	27.176 (63'22%)	60.710 (73'53%)
Total	25	175.566 reales	42.982 reales	218.548 reales

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

NOTA. Cal tenir present que al passar per estos anys el veí de València D. Fernando Musoles a la noblesa va generar un augment de la representativitat de la noblesa i una disminució equivalent de la burgesa. Augmenta en 17.754 rals de territorial en la primera front al descens de la mateixa quantitat en la segon mentre augmenta en aquella 248 la urbana y disminueix eixa xifra en la segon, un increment i disminució de 18.002 rals.

En 1858 una dotzena de propietaris de la noblesa eren titulars de 491'50 fanecades de terra d'horta i altres 853 de secà, un patrimoni rústic avaluat en 39.807 rals; 14 cases i dos tercers parts del palau senyoral del Conde de Villapaterna estimades en 5.658 rals sense el palau; a banda de dos molins i una mina de terra d'escurar, amb altres 3.580 rals. Resulta ben evident la focalització al voltant especialment del patrimoni rústic, concretament de l'horta. El patrimoni de les cinc entitats religioses, sense incloure entre elles a la parròquia de Paterna per la seua mínima entitat, estava estimat en 8.950 rals i a diferència de la noblesa totalment centrat en la propietat rústica, amb 8.747 rals del conjunt. Les seues possessions, a banda d'una única casa, eren finques agrícoles amb 122'75 fanecades d'horta, una notable especialització ja que únicament posseïen 3 fanecades de secà. Altres dos entitats de diferent perfil, l'Hospital General de València i el Gremi de Peraires, també tenien

un notable patrimoni en conjunt, 5.846 rals, però per la titularitat del batà i la fàbrica del gremi i els seus 4.166 rals les propietats rústiques, 40 fanecades d'horta, restaven en segon lloc per les seues 1.680 rals. No hem inclòs al darrer nivell als bens de propis de Paterna i de la Pobla de Vallbona per la seua mínima entitat, que són tractats més endavant.

Prenent com a referència les dades de la Particular Contribució, és a dir la ciutat de València i la seua àrea de gestió vinculada, al llarg del primer terç del segle XIX, la noblesa encara mantenia una notable importància en la propietat rústica de l'horta. La noblesa, amb títol nobiliari, posseïa cap al final de la dècada de 1820 1.264'04 hectàrees, el 17'4% de la terra de conreu. El major terratinent noble era el Conde de Parcent amb 93'58 hectàrees; el Marqués de San Joaquín el tercer amb 82'3; la Condesa de Casal el cinqué amb el 57'5 i el Marqués de Mirasol amb el 40'5 (HERNÁNDEZ MARCO, JOSÉ LUIS y ROMERO GONZÁLEZ, JUAN, "*Feudalidad y campesinado en la Huerta de Valencia*", 1980, Ayuntamiento de Valencia, pag. 60). Destacar que figurava amb el número 40, una posició important, D. Manuel Navarrete Rezabal, qui va rebre en 1818 el títol de Marqués del Tremolar, el major terratinent foraster de Paterna en 1858, amb 312 hectàrees (unes 3.740 fanecades) i dos cases en la Particular Contribució. Per aquells anys posseïen petites propietats en Paterna nobles en posicions mitjanes o endarrerides en València amb algú patrimoni ací o que amb el temps adquiririen una important posició. Era el cas del Barón de Santa Bárbara, antic senyor de Godella (propietari nº 40 de la Particular Contribució amb 314,50 hectàrees), el Conde de Calderón (número 126, amb 137'5) o el Barón de Campolivar (número 142, amb 126 hectàrees).

Per la seua banda, segons la mateixa font d'informació de la dècada de 1820, els eclesiàstics, les institucions religioses com parròquies, cabildos, convents, administracions i fins i tot l'Hospital General, en tant que entitat benèfica, reunien aleshores 1.487'62 hectàrees, el 20% de la terra de la Particular Contribució. Si comparem la situació amb la de Paterna en 1858 estava representat el cinqué terratinent de la Particular Contribució, l'Hospital General amb 84'1 hectàrees a aquella; el tretzé i el Clero de San Martín (vuité de l'Església), amb 56'1. Figurava el Convento del Corpus Christi, 35 de la ciutat amb 340'5 hectàrees. De forma simbòlica, ínfima, estaven presents d'entre els principals de la Particular Contribució el Clero de San Bartolomé, undesé de València, amb 51'5 hectàrees o el Cabildo de Segorbe, el dotzé, amb 32'5 hectàrees. Com a curiositat, no posseïa cap finca en Paterna la gran institució eclesiàstica terratinent de València al voltant de la ciutat, la major, el Clero de San Juan, la rica parròquia de Sant Joan del Mercat, amb 170'5 hectàrees. (HERNÁNDEZ

MARCO, JOSÉ LUIS y ROMERO GONZÁLEZ, JUAN, "*Feudalidad y campesinado en la Huerta de Valencia*", 1980, Ayuntamiento de Valencia, pag. 65).

Ampliant l'anàlisi d'aquests sectors socials en 1858 la noblesa representada en Paterna era petita propietària a la major part dels casos, fins i tot simbòlica, amb les excepcions destacades del Conde de Parcent amb 5.374 rals, quasi tota rústica; del Conde de Villapaterna, l'antic senyor territorial, amb un patrimoni de 14.925, en la major part rústic amb 11.820 i sobretot del Marqués del Tremolar amb 24.546 rals, 18.611 d'ells de rústica. Únicament el Marqués del Tremolar posseïa la meitat de la propietat de tota la noblesa al terme. Aquesta situació, aquesta representativitat, va canviar eixe mateix any en tant que D. Fernando Musoles Arramendía, el tercer major propietari del municipi amb un patrimoni de 18.002 rals, 17.754 d'ells de rústica, va passar a ser el III Barón de Campo-Olivar precisament en 1858 i en qualsevol cas l'origen del seu patrimoni era familiar. Per tant, el Marqués del Tremolar i el Barón de Campo-Olivar eren els grans nobles terratinents a Paterna.

Pel contrari, entre els nobles amb grans o mitjans predis al territori valencià tot i que amb mínimes propietats en Paterna es trobaven la Condesa de Casal, nº 12 de la relació de la Particular Contribució amb 688 fanecades i 11 cases, mentre que a Paterna posseïa un únic camp d'horta de 6 fanecades de superfície i 372 rals de valor; el Conde de Calderón, en Paterna sols amb un camp d'horta tot i que de 15 fanecades i per tant amb 3.110 rals o el Conde de Cervellón en Paterna amb únicament un camp testimonial de secà de 34 fanecades amb 298 rals. La resta de nobles terratinents en Paterna també posseïen uns patrimonis simbòlics, com és el cas del Conde Arnaldez de Toledo (propietari en Benimàmet) ací sols dos camps d'horta amb 15 fanecades i 984 rals; el Marqués de Valparaiso amb un camp d'horta de 6 fanecades i 372 rals, el Marqués de San José amb un camp d'horta de 4 fanecades de 248 rals i fins i tot el Marqués de Cáceres, el conegut polític i terratinent que tot i això en Paterna en 1858 posseïa dos únics camps d'horta amb 6 fanecades i 372 rals. Singular era el cas del Conde de Villafranqueza, amb una propietat relativament extensa, quatre camps amb una superfície de 178 fanecades, tot i que al tractar-se de terra de secà i d'escassa qualitat únicament s'estimava en 1.021 rals. Alguns d'ells van vendre eixes propietats als següents anys com figura a les anotacions al marge del llibre padró, en més d'un cas a altres nobles.

Per contextualitzar, si prenem com a referència la relació de majors contribuents de la Contribució Territorial Provincial, de 1852, sols sis anys abans, aquests eren els marquesos de Malferit, Dos Aguas, Mirasol, Tremolar, San Joaquín, Montortal, Cáceres, Cruilles i

Castellfort; els comtes de Carlet, Rótova, Ripalda, Casal, Trenor, Alcudia, Soto-?, Faura, Olocau i els barons de Santa Bárbara, Llaurí, Cortes i Chovar. D'ells al menys quatre tenien propietats a Paterna en 1858, entre els que destacava el Marqués del Tremolar. Això cal enmarcar-ho en una situació on la noblesa va anar venent les seues propietats de forma que en 1872, vint anys després, dels grans propietaris nobiliaris de 1852 únicament es mantenien alss primers de la classificació els de Malferit, Dos Aguas, Mirasol, Tremolar, San Joaquín, Cáceres i el Conde de Ripalda (FONT). D'aquests darrers el Marqués del Tremolar en la dècada de 1870, i posteriorment, mantenia la preeminència en Paterna mentre desconexem que havia succeït amb el Marqués de San Joaquín i el de Cáceres.

Com a informació complementària, contextualitzadora, amb el temps es consolidarien entre els grans propietaris de Paterna tres nobles, un d'ells no representat a mitjans del segle XIX, com acredita la documentació de la segona meitat de la centuria i les primeres dècades del XX. Es mantindria el lloc preminent dels Marquesos del Tremolar i del Baró de Campo-Olivar, tot i que la fragmentació del seu patrimoni condicionaria el caràcter unitari, mentre que es consolidaria el Barón de Santa Bárbara. Aquest a finals de la dècada de 1820 ocupava el lloc número 40 en la relació de grans propietaris de terres en la Particular Contribució de València, amb 3.145 fanecades d'horta i 12 cases. En 1858 ostentava el títol de II Barón de Santa Bárbara, des de 1836, D. Vicente Rodríguez de la Encina y Falcó, I Barón de Benidoleig, qui va morir a la seua finca de Godella com a conseqüència del còlera en 1865. El Barón de Santa Bàrbara, polític vinculat al partit moderat, havia estat un dels fundadors de la primera Caja de Ahorros de València en 1842, un any en que va rebre l'Orden de Carlos III; director de la Casa de la Beneficiència, Director de la Sociedad Valenciana de Aguas Potables en 1846, director de la Real Sociedad de Amigos del País de València, alcalde d'eixa ciutat entre 1850 y 1852, etc.

Las instituciones eclesiàstiques en conjunt eren escasses, cinc, i ja amb un patrimoni molt reduït. Segons el padró de riquesa reunien 8.950 rals, en la seua pràctica totalitat terra agrícola i aquesta a excepció d'una simbòlica presència d'un petit secà del Clero de San Bartolomé es tractava d'horta. Únicament destacaven una miqueta les Monjas del Corpus Christi amb 3.571 rals i el Clero de San Martín amb 3.074 de terra i 203 rals de la única casa posseïda per l'esglèsia a Paterna, una alquería d'escàs valor, l'alqueria de la Peña.

Pel que fa a altres propietaris eclesiàstics, a banda dels dos ja esmentats, els restants eren: el Cabildo Catedralicio de Segorbe, que trenta anys abans posseïa en València i la seua rodalia 390 fanecades d'horta i una casa, mentre a Paterna limitava les seues possessions a

un camp de 3 fanecades d'horta en la Closa i un altre similar en la Corrucosa, valorat cadascú d'ells en 186 rals i per tant conjuntament en 372 rals. El Clero de los Santos Juanes, tradicionalment la parròquia més rica de la ciutat de València i gran propietària en la seua Particular Contribució, no posseïa en Paterna més que quatre camps d'horta amb 22 fanecades de superfície, en la seua major part en la partida de Fondos, estimades en 1.562 rals. Resulta sintomàtic que la cinquena d'elles, el Clero de San Bartolomé, únicament fos titular de tres fanecades de secà, amb garroferes, a un paratge no molt valorat com La Coma, amb tan sols 168 rals.

Tractament específic pel seu caràcter local mereix el patrimoni de la Parròquia de Paterna. A nom de la *Rectoría de esta Villa*, figuraven únicament unes terres de conreu de secà d'escassa qualitat i valor, de 5ª qualitat, estimades en 100 rals. Concretament es tractava de "*Treinta y seis hanegadas poco más o menos de tierra secano con algarrobos de 5ª qualitat partida titulada Llano de la Rectoría, lindante con tierras de de Antonio Burguete, las de Agustín Valls y montes Blancos*", avaluades en 100 rals i cultivades pel llaurador paterner Blas Guillem. Este va declarar per "*..el cultivo del secano de la Rectoría de esta Villa*" i com a arrendatari va ser avaluat en 10 rals. Per tant la relevància del patrimoni parroquial era insignificant.

Pel que fa a altres entitats a més a més del ja esmentat *Gremio de Pelayres* cal tenir present al Santo Hospital General, tot i que amb un valor limitat. Mentre el gremi era propietari de instal·lacions fabrils l'hospital únicament era titular de finques agrícoles d'horta. Una institució tan relevant per la ciutat de València des de la seua creació en 1512, el Santo Hospital General, adscrit des de 1849 a la Diputació Provincial de València aleshores de recent creació, havia estat un tradicional gran propietari de la ciutat i el seu terme al llarg del temps. Uns anys abans era el cinqué gran propietari de la Particular Contribució de València amb 1.019 fanecades d'horta i 93 cases. En 1850 posseïa un patrimoni rústic integrat per 7.410 fanecades (amb una renda de 18.833 lliures), després de l'accelerat creixement recent patent a les 3.057 fanecades de 1790 i 3.992 de 1823. D'esta superfície 2.758 fanecades (13.290 lliures) eren d'horta, 1.484 d'elles (8.118 lliures) en la comarca de l'Horta. De les situades a l'Horta 512 fanecades amb una renda estimada de 1.798 lliures corresponien a pobles de la comarca més enllà de la Vega (MODESTO ALAPONT, JOSÉ RAMÓN, 2008, pp. 354-355). Entre estes 512 es trobaven les escasses 25 fanecades que la centenaria institució assistencial posseïa en Paterna, distribuïdes per sis camps en diverses partides de l'horta.

La desamortització de la propietat del ministre Madoz de 1 de maig de 1855, en ple desenvolupament en 1858, va afectar a entitats com l'Hospital General, de forma que anys després aquest va veure subhastat i adquirit per tercers tot el seu patrimoni rústic, incloses les finques de Paterna. És el mateix context al que el Gremi de Perailes va desfer-se del seu patrimoni de Paterna en 1861.

Finalment cal fer referència a dos petits patrimonis de titularitat municipal. Per una banda estaven els bens de propis del municipi de Paterna, amb un valor mínim. Al menys es tractava de 6 fanecades d'horta como les que cultivaba Roque García (327) "*Por el cultivo de seis hanegadas de tierra huerta en los propios de esta Villa*" avaluades en 72 rals. En esta línia es trobaven els bens de propis de l'Ajuntament de la Pobla de Vallbona, concretament la tercera part de la propietat d'un dels molins del Martinet, amb un limitat valor de 778 rals, que presumiblement serien venuts o subhastats en el context de l'esmentada desamortització de Madoz.

El coneixement del perfil d'estos propietaris resulta relevant no sols en termes econòmics sino també en altres aspectes. Cal tenir present que en la societat de mitjans del segle XIX la seua influència en les institucions era molt gran, fins i tot es seleccionava entre ells als membres d'aquestes, com succeeia freqüentment als ajuntaments.

No figuraven en Paterna en 1858 en un lloc destacar els principals propietaris urbans terratinents en València d'anteriors dècades, els "ciudadans", les persones amb el títol de Don, que anys enrere ja posseïen 2.958'43 hectàrees, el 40'7% de tota la superfície a la Particular Contribució (pag. 53) (Hernández Marco, José Luis y Romero González, Juan, 1980, Ayuntamiento de València (HERNÁNDEZ MARCO, JOSÉ LUIS y ROMERO GONZÁLEZ, JUAN, "Feudalidad y campesinado en la Huerta de Valencia", 1980, Ayuntamiento de Valencia pag. 123-130). Tot i això ocupaven als primers llocs alguns dels "ciudadans", com comerciants o fabricants, consolidats a València des del segle XVIII així com altres burgesos de nou cuny. Mentre d'altres a Paterna tot i la seua relevància contaven amb patrimonis esquifits.

En 1858 la gran propietat burgesa o de classe mitjana era la que detentava bona parte d'este segment de la riquesa local, amb un 73'53% del conjunt, ront a un lloc secundari de la noblesa titulada amb un escàs 20'35 % i la insignificància de l'eclesiàstica reduïda al 3'13 % o la gremial amb el 2'97 %. La participació de la burgesia encara era major en la territorial, rústica, i menor en la urbana. En esta darrera, pel 22'42% de la noblesa i la puntual gran valoració de la gremial.

En la línia de la relevància d'estos contactes, mereix destacar la vinculació entre els grans propietaris de València, en eixe i en altres municipis, amb Paterna. Grans propietaris domiciliats en València també ho eren en Paterna com succeïa en altres dos casos destacats: D. Vicente Lassala Palomares, cinqué propietari en Paterna, titular de terres estimades en 15.270 rals, o el noble i segon propietari municipal, el noble de nou cuny Sr. Marqués del Tremolar, amb 18.111 rals.

Tot i això, en altres casos grans propietaris aveïnats a València, sovint persones molt conegudes en l'època per la seua riquesa distribuïda entre diferents comarques, poseïen patrimoni en Paterna encara que en este cas de petit o insignificant valor. Este podria ser el cas de D. Juan Bautista Orellana, membre d'una molt coneguda família, comerciants de seda al menys des del segle XVIII, propietària de la ciutat (tambe Sor Isabel de Orellana). Juan Bautista Orellana Causa, nascut el 1799, conegut comerciant com son pare, vocal en la Junta de Comercio de València, membre de la Real Sociedad de Amigos del País de Valencia, promotor de la mercantil Juan Bautista Orellana e Hijos y Compañía dedicada a la fabricació i comerç de teixits de seda, propietari urbà i rústic, tot i que en Paterna en 1858 únicament figurava amb una propietat estimada en 1.416 rals. També podria ser el cas de D. Peregrín Caruana, titular de sis camps de secà en Paterna, amb 92 fanecades, estimats en 579 rals; de D. Salvador Oliag, membre d'un altra coneguda nissaga de comerciants seders de la ciutat, amb un camp de quatre fanecades d'horta en Paterna estimat en 300 rals; de la societat de comerciants de fusta i contractistes de baixades de fusta pel riu senyors Sr. Plou y Sales, amb un camp de 8 fanecades d'oliveres estimades en 67 rals, o de D. Vicente Beltrán de Lis, membre d'una de les famílies més conegudes de la ciutat a mitjan del segle XIX, polítics liberals i propietaris, però titular en Paterna d'un camp de 17 fanecades d'oliveres i garroferes en la Cañada de Suay, estimat en 1.420 rals. En eixe sentit, recurrent a una font d'informació pròxima en el temps tot i que limitada a la propietat urbana, vuit anys després, Rafael Beltrán de Lis, segons el "*Padrón o amillaramiento de la renta de la ciudad.....*" de València de 1866 era el segon major propietari urbà de la ciutat, amb una fortuna de 131.820 rals (quan València tenia 17.552.200 pel conjunt de la ciutat).

Quan en octubre de 1838 es va crear en València una Junta Consultiva de la Milicia Nacional, de caràcter revolucionari, formaven part d'ella a banda d'altres sis membres i els quatre electes dels quarters de la ciutat dos persones lligades a la propietat en Paterna en 1858: Manuel Bertrán de Lis (demòcrata) i Juan Bautista Genovés (progressiste) (CHUST CALERO, MANUEL, (1987), pag. 121). Manuel Bertrán de Lis havia estat en 1834 capità de

la 7ª Compañía del Batalló Izquierda del Túría de la Milicia Nacional. Juan Bautista Genovés en 1858 era propietari en Paterna d'una extensa finca de 344 fanecades de secà amb vinya, oliveres, garroferes i altres arbres, de 5ª, en la partida Mina de la Tierra de Fregar. A la mínima propietat dels Bertán de Lis s'ha fet referència al paràgraf anterior.

En 1859, sols un any després de la realització del padró de riquesa de Paterna, es va fundar en València la Sociedad Valenciana de Agricultura, la coneguda entitat impulsada per grandes propietaris agraris valencians principalment per la promoció i defensa dels seus interessos. Francisco de Paula Faus y Escribá, Conde de Ròtova, una persona molt lligada a Marxalenes, en la Vara del carrer Morvedre, i molt infloent al Quarter de Campanar, va ser president de la Real Sociedad Valenciana de Agricultura cap a 1860 i en ella cofundador i director de la revista "Agricultura Valenciana", en l'època del padró. Mereix destacar com entre els promotors i gestors d'aquesta institució es trobavem alguns dels terratinents de València en Paterna com era el cas de l'esmentat propietari en Paterna D. Vicente Lasala Palomares. En eixa institució van infloure el també esmentat polític i terratinent Maqués de Cáceres així com el Conde de Paterna, antic senyor i destacat propietari en Paterna.

En general, els grans propietaris ho eren de nombroses parcel·les d'horta, en alguns casos decenes cadascú d'ells, mentre que el secà era secundari quan no marginal i fins i tot no estava present al seu patrimoni. Moltes finques havien arribat a les seues mans per compres efectuades majorment des del segle XVIII i com altres grans propietaris valencians de l'època havien focalitzat aquestes en parcel·les d'horta, molt més rendibles. La possessió de molins, alguns de gran valor, d'un batà i fàbrica annexa al cas del *Gremio de Pelayres*, justificaven l'elevat valor del seu patrimoni urbà en vuit casos i el més singular d'este darrer gremi. Alguns, molt pocs, concentraven un conjunt de cases al poble. Sols a un cas, al dels Herederos de Valero Navarro no possien cap edifici.

Després d'ells i al grup de menys de 5.000 rals en patrimoni rústic coexistien dos tipologies de propietaris: els titulars en exclusiva o bàsicament de terres de valuosa horta, amb alguns camps de secà molt secundaris i pel contrari els propietaris de les extenses masíes de secà. Este últim era el cas de la Masía de Feo, propietat de D. Francisco Cubells; de la de Camarena, de la que era titular D. Vicente Fribola i la del Pla del Pou, que tenia com a propietàries a Dª Desamparados Navarrete y Dª María Mallén, en tant que en aquell moment es tractava de dos finques. Dª Desamparados Navarrete revaloritzava notablement la seua propietat rústica amb les dos cases de la masia i l'hostal pel servei dels viatgers existent junt al Camí Vell de Llíria i la carretera aleshores en construcció.

Figura XXI. Les masies del terme de Paterna segons la informació del padró.

Finca	Propietari/a	Característiques	Valor propietat	Arrendatari	Valor arrendament
Masía del Pou	M ^a Desamparados Navarrete	"Masía y Venta del Llano del Pozo" (1.974) 228 fanecades de vinya i oliveres (1.650 rals) 282 fanecades de vinya i oliveres (1.900 rals)	5.524 rals	Antonio i Francisco Monrabal (Paterna)	763 rals.
Masía del Pou	D ^a María Mallen	430 fanecades de vinya i garroferes (3.583 rals). 178 fanecades de garroferes (1.246 rals)	4.827 rals	El mateix	El mateix
Mas de Febo	D. Francisco Cubells	1 casa (300 rals) 560 fanecades de garroferes, oliveres i vinya (2.642 rals) 22 fanecades de garroferes i oliveres (154 rals) 11 fanecades de secà en l'Assut de Montcada (77 rals) 24 fanecades de rambla junt el riu i l'Assut de Montcada (720 rals)	3.593 rals	Diego Soriano (Paterna)	192 rals.

Mas de Camarena	Vicente Fri-bola	"Parte de la heredad de la Masía de Camarena, pues la otra parte está situada en el término de Moncada"	3.675 rals	Manuel Lleonart (Montcada)	753
Mas de Vélez	D. Francisco López y D. Antonio Moliner	1 casa (186 rals). 175 fanecades de garroferes, oliveres i vinya (960 rals) 11 fanecades Assut de Montcada	1.140 rals		
Total		4 edificis 1.513 + Camarena fanecades	2.460 rals edificis. 12.706 rals terra 15.166 rals en total.		

Font. Padró de riquesa. Elaboració pròpia.

A una escala inferior a les tres majors, tot i que amb major superfície que el Mas de Vélez i relacionada amb aquest model podria senyalar-se alguna altra finca de secà de relativa extensió. Era el cas de la de 344 fanecades de garroferes, vinya i oliveres que era propietat de D. Juan Bautista Genovés en la partida Mina de la Terra d'Escurar, avaluada en 900 rals.

L'elevada valoració de les terres d'horta justificava que els propietaris d'alguns camps de regadiu, de no gran extensió al conjunt, entraran en aquesta categoria, a banda del complement que suposava completar-los amb altres de secà.

Figura XXII. La propietat rústica dels trenta majors contribuents a Paterna per unitats i superfícies del patrimoni declarat.

Número d'ordre.	Nom.	Municipi de residència.	Superfície regadiu.	Superfície secà.	Edificis en propietat.
-----------------	------	-------------------------	---------------------	------------------	------------------------

1	D. Francisco Guillem.	Paterna	247'5 (+ 1/6 de 7) fanecades 51 parcel.les	467		2 molins 9 cases
2	Sr. Marqués del Tremolar	València	272'50 (61 parcel.les)	211 (22 parcel.les)	par- par-	2 molins 1 martinet 7 cases
3	D. Fernando Musoles (des de 1858 Barrón de Campo-Olivar)	València	281'5 (45 parcel.les)	0		1 molí.
4	D. Manuel D'Ocón	València	202'25 (38 parcel.les)	116 (7 parcel.les)	par-	5 cases
5	D. Vicente Lalsala	València	172 (52 parcel.les)	0	par-	0
6	Herederos de D. Valero Navarro	Cheste	148 (28 parcel.les)	53 (6 parcel.les)	par-	3 cases
7	Sr. Conde de Villapaterna	València	94'25 (18 parcel.les)	382 (12 parcel.les)	par- par-	6 cases i 2/3 de 1, el palau i la Mina de Tierra de Fregar
8	D. Vicente Deza	València	110 (19 parcel.les)	60 (2 parcel.les)	par-	3 cases
9	D. Vicente Suay	Cheste	108'25 (25 parcel.les)	11 (2 parcel.les)	par-	2 cases
10	Gremio de Pe-rayres	Valencia	15	0		1 molí. 1 batá 1 màquina filar
11	D. Luis Blat	C/ Murviedro	66 (6 parcel.les)	56 (4 parcel.les)		0
12	Francisco Miguel Suay	Cheste	83 (17 parcel.les)	41 (5 parcel.les)	par-	1 casa
13	D. Tomás Rodrigo	Manises	45'5 (9 parcel.les)	58 (1 parcel.la)		1 molí

			10 fanedades arrendades		
14	D ^a Desamparados Navarrete	València	0	510	2 cases
15	Sr. Conde de Parcent	València	66? 53 en 7 parcel.les**	48 (3 parcel.les)	1 casa
16	D. Vicente Mollá	València	0	0	1 moli
17	D ^a María Mallén	València	0	608 (2 parcel.les)	0
18	D. Vicente Fri-bola	València	0	Mitjà masía de Camarena	0
19	José Antonio Almenar	Benimaclet	37'25 (6 parcel.les)	84 (2 parcel.les)	1 casa
20	Monjas de Corpus Christi	València	52'75 (12 parcel.les)	0	0
21	Domingo Lerma y Esteve	Paterna	16 (2 parcel.la)	52 (2 parcel.les)	Part d'un molí 4 cases
22	Vicente Lerma y Esteve	Paterna	6 (3 parcel.les) 5 arrendades (1 parcel.la)	8 (2 parcel.les)	Part d'un molí 5 cases
23	Clero de San Martín	València	46 (9 parcel.les)	0	1 casa
24	D. Francisco Cubells	València	24 de rambla (1 parcel.la)	701	1 casa
25	Antonia Monrabal	Paterna	46 (9 parcel.les)	0	0
26	Juan Alfonso	Paterna	24'5 (3 parcel.les) 32 arrendades (1 parcel.la)	137 (9 parcel.les)	0
27	Salvador Alfonso	Paterna	22'5 (8 parcel.les) 51'5 arrendades (4 parcel.la)	69 (7 parcel.les)	2 cases

28	Sr. Conde de Calderón	València	15 (1 parcel.la)	0	0
29	Herederos de Francisco Cañizares	Paterna	26 (4 parcel.les)	63 (2 parcel.les)	4 cases
30	D. Vicente Baeza	València	38'25 (8 parcel.la)	93 (2 parcel.les)	0

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

III.5.- Els diferents nivells de la propietat.

Com s'ha exposat anteriorment existia una gran diversitat de terratinents propietaris de la terra, en Paterna. L'expressió, també categorització, propietari presentava molts significats i fins i tot matissos. L'espectre d'allò que es considera propietat era molt ample, de forma que el terme propietari inclou a una extensa gama de persones. Una revisió del padró de riquesa de 1858 ho fa patent des d'un primer moment.

Una primera aproximació a la caracterització dels propietaris pot realitzar-se mitjançant el recurs a dos valors bàsics: el valor de la propietat (quantificat mitjançant la quota de pagament assignada per finca) i la superfície de conreu en mans de cadascú dels titulars. Amb caràcter complementari també resulta d'interès conèixer la tipologia bàsica dels conreus declarats, horta/rambla/secà, i fins i tot a aquests i altres efectes el tipus de conreu concret de secà. Sobre la base d'eixa anàlisi quantitativa completa i enriqueix a l'anàlisi, el tractament de la informació qualitativa, es a dir, una aproximació al perfil i característiques dels titulars dels bens i especialment de les finques agrícoles de Paterna.

Constatada eixa notable diferenciació s'ha optat per agrupar-los en quatre nivells en relació amb l'entitat dels seus patrimonis i del perfil socioeconòmic dels titulars. Assumint que una compartimentació com esta pot ser discutible, resulta complexe diferenciar a uns d'altres de forma categòrica, sobretot als límits entre els diferents nivells, que pot donar lloc a encasellaments, s'utilitza esta en tant que model que resulte gràfic.

IV. LA PROPIETAT AGRÍCOLA I LA SEUA GESTIÓ.

IV.1.- Una primera aproximació.

Com s'ha exposat anteriorment la riquesa agrícola representava en 1858 una part fonamental de la del conjunt de Paterna. Era la principal pels paterners i paternereres però també pel nombrós conjunt de propietaris foranis, de persones amb bens al terme municipal. Únicament un municipi amb propietat forània representat al padró, amb una riquesa testimonial, careixia de propietat agrícola, Aldaia, corresponent a un veí d'eixa localitat titular en Paterna d'una casa avaluada en 162 rals.

Per apropar-nos a eixa patrimoni agrícola i a la seua caracterització hem escollit quatre variables bàsiques:

- La riquesa agrícola total de Paterna desagregada pel municipi de residència dels seus titulars, per concretar la vinculació territorial. Eixa variable espacial es completa mitjançant la seua relació amb el número de titulars per obtenir una primera caracterització general dels mateixos. Es justifica per l'elevat nombre de titulars foranis i l'entitat dels seus bens al municipi.
- La superfície de conreu declarada al padró a escala territorial. Per ampliar eixe anàlisi resulta bàsica la relació entre els dos espais agrícoles bàsics, determinants a tots els nivells, com són el regadiu i el secà. Les variables valor i superfície introdueixen molts matissos, que podem completar-se a una escala territorial menor.
- El model de gestió de la terra, un altra qüestió bàsica però que a més a més resultava relevant per la gran difusió a Paterna de la gestió indirecta, de l'arrendament. La propietat representa riquesa però l'explotació també la generava i va ser sotmesa a tributació. Per altra banda i donada la notable entitat de l'arrendament resulta imprescindible per conèixer la funcionalitat del sector agrícola local.
- Les característiques dels propietaris i dels cultivadors, amb uns perfils i una caracterització molt diversa. Es tracta d'un apartat on s'ha utilitzat nombrosos exemples particulars, que tot i el risc de resultar pesat ens permet acostar-nos a les persones concretes i les seues circumstàncies.

Som conscients de que existeixen altres variables, també de que poden combinar-se d'altres formes, però davant d'una qüestió complexa com esta s'ha pretés ser sintètic i destacar els trets principals.

IV.2.- La riquesa agrícola de Paterna i la seua caracterització general.

Quan ens apropem a la riquesa rústica del municipi de Paterna ampliant l'anàlisi, com vam observar al capítol anterior i també a la tabla que figura a la pàgina següent, una primera qüestió a destacar, insistim, és la gran relevància de la propietat forània. A més a més tot i la notable concentració a la ciutat de València, més encara a eixe municipi si el considerem amb els seus límits actuals no els de 1858, existia una gran dispersió territorial. Una primera aproximació ens permet diferenciar, a grans trets, els següents àmbits territorials:

- Un conjunt de municipis o altres nuclis amb un valor individual molt reduït o fins i tot testimonial dels titulars residents al mateixos, amb unes desenes o centenars de rals de valoració, menys de 1.100 en cadascú d'ells. És el cas de Sagunt, Bètera, Vilamarxant, Ribarroja, Massalfassar, Vinalesa, Bonrepós i Mirambell, Tavernes Blanques, Rocafort, Alfara del Patriarca, Xirivella, Alfafar, Torrent i a l'actual municipi de València els pobles, ravals i partits de Massarrotjos, Benifaraig, Borbotó, Carpesa, les Cases de Bàrcena, Partit de Sant Esteve, Partit de Santo Tomás, Carrer de Sant Vicent, Patraix i Russafa. Entre tots ells sumaven 8.771 rals i 85 titulars de riquesa agrícola.

- Uns pocs municipis amb escassa riquesa agrícola i a excepció de Mislata en general. Era el cas d'Alaquàs amb 748 del total de 1.131 rals, de La Pobla de Vallbona amb 170 de 846, de Montroi amb 42 de 187, de l'esmentada Mislata amb 1.395 de 3.185 i del carrer de Quart, raval de València, amb 885 de 2.168. En conjunt sumaven 3.240 rals i 16 titulars de riquesa agrícola.

- A continuació mereixen un tractament individualitzat dos municipis amb un relatiu valor, la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), i molt elevat, Cheste, on existia una gran concentració de la propietat agrícola i una focalització en aquest patrimoni. Era el cas de la Creu del Puig amb 4.859 dels seus 5.074 rals totals, focalitzats en dos propietaris, i de Cheste amb 28.317 dels 30.173 de riquesa, concentrats en sis titulars. En conjunt, aquests dos municipis que a més a més no eren propers a Paterna, reunien 33.176 dels seus 35.237 rals, o siga el 94% del total de la seua riquesa local, per altra banda en mans únicament de vuit propietaris.

- La ciutat València, com ja hem exposat la ciutat intramurs de 1858. Esta concentrava en Paterna un patrimoni rústic d'uns 148.485 rals segons el padró, distribuïts entre 144 propietaris ja que únicament onze de la ciutat, una ínfima part dels residents urbans, no eren propietaris de terres.

- Un conjunt de cinc municipis i cinc pobles o ravals de l'actual municipi de València, tot ells al voltant de Paterna, amb un elevat volum de propietat agrícola local. Es tractava de Burjassot, Godella, Manises i Quart de Poblet amb 24.664 rals, el 84% de la seua riquesa a Paterna, i 206 titulars i de Benimaclet, Vara del carrer Morvedre, Beniferri, Benimàmet i Campanar, estos cinc a l'actual municipi de València amb 83.085 rals, el 91% de la seua riquesa patenera, i 538 titulars.

- Finalment el municipi de Paterna, amb una riquesa rústica estimada en 84.004 rals i distribuïda entre prop de 150 titulars.

Figura XXIII. El valor de la propietat agrícola municipal en relació amb els propietaris de les diferents àrees.

Localitat	Número de propietaris agrícoles.	de	Valor de l'horta	Valor del secà.	Valor territorial total.
Paterna	236		33.159	7.950	41.109
Creu del Puig (la Pobla de Farnals)	2		4.419	440	4.859
Massalfassar	1		0	49	49
Vinalesa	2		0	100	100
Alboraia	4		0	116	116
Tavernes Blanques	3		0	364	364
Bonrepós i Mirambell	2		0	135	135
Benimaclet	16		3.017	1.386	4.114
Les Cases de Bàrcena	3		0	661	661
Borbotó	13		0	979	990
Carpesa	5		0	518	518
Benifaraig	5		0	271	271
Massarrotjos	7		0	497	497
Beniferri	35		739	2.811	3.550
Campanar	74		2.188	7.089	9.277
Benimàmet	93		5.733	8.341	20.301
Alfara del Patriarca	1		0	71	71

Moncada	8	1.429	642	2.071
Rocafort	7	0	416	416
Godella	44	113	3.223	3.336
Burjassot	106	124	4.491	4.615
València	144	110.728	37.677	148.485
Partit de Santo Tomàs	12	0	726	726
Partit de Sant Esteve	3	0	135	135
Vara del carrer Morvedre	105	4.481	13.305	17.786
Carrer de Quart	5	450	184	634
Carrer de Sant Vicent	1	0	146	146
Russafa	6	0	258	258
Patraix	1	0	124	124
Mislata	6	341	1.006	1.347
Xirivella	2	93	26	119
Quart de Poblet	29	2.839	1.443	4.302
Manises	10	3.332	335	3.667
Aldaia	0	0	0	0
Alaquàs	1	685	0	686
Torrent	1	0	89	89
Alfagar	1	0	81	81
Riba-roja de Túria	1	0	31	31
Vilamarxant	1	687	0	687
La Pobla de Vallbona	4	0	170	170
Bètera	2	824	196	1.020
Montroi	0	0	0	0
Cheste	6	27.327	572	27.899
Sagunt	1	1.055	0	1.055

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

De l'observació de la tabla es despren en primer lloc, després de comprovar allò ja exposat sobre la relevància de la propietat forastera en relació amb la dels veïns de Paterna,

la preponderància de la titularitat corresponent als veïns de la ciutat de València. Després d'aquesta destaca Cheste, seguit de la Vara del carrer Morvedre, Campanar i Benimàmet, a excepció del primer el segon un raval i els altres dos darrers unes dècades després també part del municipi de València. En el següent nivell la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), Benimaclet, Beniferri (altres dos llocs anys després també integrats a València), Godella, Burjassot, Manises i Quart de Poblet, a excepció del primer tots ells municipis veïns. La resta, com també hem vist adés, són pobles amb limitada o simbòlica participació sobre la riquesa municipal.

Relacionant les dades de valoració amb el número de propietaris s'aprecia que al cas de Cheste, la Creu del Puig o fins i tot Manises o Benimaclet, es tracta de patrimonis en mans d'un, dos o fins i tot quatre únics titulars grans o mitjans, en bona part una característica també extensible al de València. Tot i això no era així per la resta dels esmentats. A l'extrem contrari a eixos pobles es troben la Vara del carrer Morvedre, Campanar, Benimàmet, Burjassot i Quart de Poblet, on el valor absolut de la riquesa té relació directa amb l'elevat número de propietaris, en ocasions molt petits.

Per la seua relevància, vinculació territorial i matissos locals resulta interessant ampliar sobre el tercer focus territorial de riquesa agrícola en Paterna en l'escala anterior. El primer i el segon, València i Paterna, presenten un caràcter unitari a esta escala.

Figura XXIV. El valor de la riquesa agrícola municipal i la seua distribució als municipis i àrees més pròximes a Paterna.

	Riquesa agrícola	Riquesa total	Número de titulars
Montcada	2.824	2.824	9
Burjassot	10.921	11.506	109
Godella	4.823	5.473	46
Manises	4.054	7.554	22
Quart de Poblet	4.866	4.866	29
Benimaclet	4.114	4.789	16
Vara del carrer Morvedre	16.548	18.348	105
Beniferri	4.548	4.548	35
Benimàmet	20.030	20.301	93
Campanar	10.357	10.774	74
Total	83.085	90.983	538

Font: Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Esta àrea al voltant de Paterna reunia una estimació de riquesa de 83.085 una xifra similar als 84.008 rals en mans dels titulars de Paterna, una mostra de la seua importància. Com s'observa a la tabla sobre la riquesa dels pobles dels voltants esta era bàsicament agrícola, més reduïda a Godella, Manises o la calle Murviedro per la presència de tres molins. A més a més eixa riquesa agrícola estava en mans de nombrosos tiulars, més de cinc-cents, que representaven més del triple que els residents a Paterna, de forma que al camp d'aquella època era més senzill trobar-se a un llaurador d'eixos llocs que del propi poble. Era evident la concentració dels residents a Burjassot, a la Vara del carrer Morvedre, a Benimàmet i a Campanar, amb el 71% dels propietaris i arrendataris, també patent als 60.928 rals dels quatre, un 67% del valor de la riquesa total del sector. És una concentració que confirma els tradicionals vincles d'eixos quatre pobles o barris amb Paterna.

Tot i que la informació pot presentar algunes duplicacions, sobretot al solapar-se en alguns casos propietaris i arrendataris, mentre la presència d'alguns grans o mitjans propietaris podia distorsionar molt la distribució, si vinculem la valoració territorial estimada i el número de titulars resulta una mitjana lleugerament superior als 150 rals per persona. En alguns casos el valor mitjà per llaurador era molt inferior, com a Burjassot, justificat pel predomini de reduïdes finques de secà, sovint arrendades, mentre a altres com a Benimàmet pesaba molt la propietat de camps d'horta, també l'abundant arrendament dels mateixos, en menor grau a Campanar, Manises o Quart. Tot i que són unes dades sobre les que cal aprofundir ens confirmen que l'estructura de la propietat agrícola dels pobles veïns a Paterna era bàsicament minifundista. Si la relacionem amb la de la ciutat de València, on és tan relevant el col·lectiu de grans terratinents, les diferències són notables. La propietat i la gestió de la terra mostrava en 1858 en Paterna una polarització molt accentuada, per altra banda i amb els corresponents matissos territorials, com a molts altres municipis a la mateixa època. Un recorregut per la informació que aporta el padró mostra la diferenciació entre un número reduït de grans propietaris i altre molt nombrós de petits i amb freqüència ínfims titulars de patrimonis o explotacions d'altres, mentre que els nivells intermedis eren més restringits.

IV.3.- La superfície cultivada declarada i les seues característiques. El regadú i el secà.

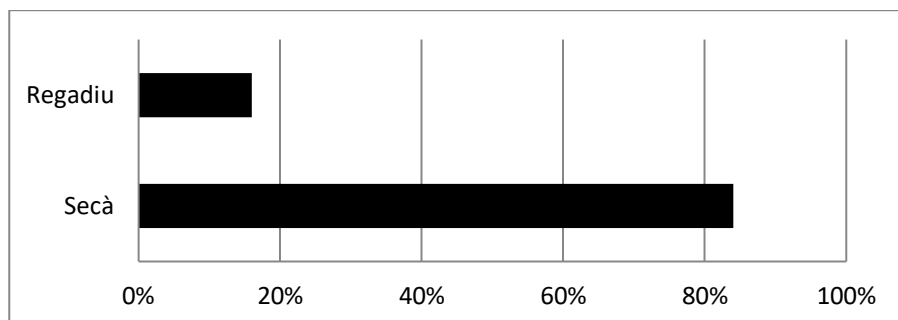
Les finques registrades al padró no figuren amb una diferenciació entre regadú i secà en sentit estricte. Recordem que les categories que s'utilitza al document són: "*huerta, rambla i secano*" i que en aquest darrer es diferencia segons el conreu predominant en

"*algarrobos, olivos; algarrobos y olivos; viña; viña y algarrobos; viña y olivos; viña, algarrobos y olivos*" i "*secano*" sense especificar. Tot i eixa utilització podem identificar "*huerta*" com a regadiu, independentment del cultiu; rambla, com a espai de reg marginal i el ja esmentat secà. La distinció entre "*huerta*" i "*secano*" a banda de la definició resta ben patent a la valoració econòmica molt superior de la primera. Cal tenir present també la diferenciació segons categories de la terra aplicades a cadascú dels tres grups bàsics. A efectes del present estudi i per tal de no resultar tan dens pel seu nivell de detall s'han utilitzat les tres definicions bàsiques, tant per la superfície ocupada com pel valor. De fet ens hem centrat en mantenir la tradicional distinció bàsica entre regadiu i secà en tant que les terres de rambla eren molt minoritàries. No s'ha considerat les categories de terra.

El regadiu estava representant per l'horta tradicional del Túria tot i que al padró es fa referència a un petit enclavament de reg subàlveo. A mitjan segle XIX encara no s'havia difós el reg de pou mitjançant motor, restaven un parell de dècades per la seua expansió per les terres valencianes, tot i que si abundaven en molts municipis els sistemes de reg subterrani de sènia. L'enclavament en qüestió, l'únic al qual es fa referència, és un camp propietat d'un veí de Paterna, Vicente Daroquí y Granell, qui posseïa "*Diez y ocho hanegadas de tierra regadio con senia, de 2ª calidad de rambla y partida del Camino de la Puebla, lindantes con tierras de Tomás Calatrava y el del Martinot y con la acequia de ?*". Vicente Daroquí era propietari a més d'eixe camp d'una casa estimada en 338 rals; un camp d'una fanecada d'horta, un altre camp amb quinze fanecades d'oliveres; dos camps arrendats d'horta amb 25 fanecades i altre arrendat de secà amb 9 fanecades més, completat per un cavall. Vicent era un mitjà llaurador local. Fem referència específica a ell tot i que no representava més que una part insignificant del regadiu local.

Segons el padró, i insistim que es tracta d'una informació aproximativa pel marge d'errada, figuraven registrades en 1858 en total unes 20.000 fanecades en cultiu (1.676 hectàrees).

Figura XXV. Distribució de la superfície cultivada registrada entre secà i regadiu.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

L'esmentada superfície total correspon a 969 uns propietaris, d'ells únicament el 24% residents a Paterna. Així, encara que abundaven els propietaris arrendataris, 44 persones forànies i 105 paterners entre eixos 969 predominaven els titulars de propietats en exclusiva. Relacionar la superfície amb el número de propietaris no resulta massa il·lustratiu per la notable polarització dels patrimonis i sobretot la concentració tan notable que es donava principalment al regadiu. Si relacionem la superfície de cultiu amb el número de parcel·les el resultat pot ser més interessant. Al padró no s'especifica com a parcel·la cada propietat però sí les unitats de conreu. En eixa línia al tindre majoritàriament les finques unes dimensions reduïdes podrien correspondre bàsicament a camps individualitzats. En qualsevol cas ens permet observar les reduïdes dimensions del parcel·lari en aquell moment.

Si l'anàlisi es centra en la superfície cultivada registrada, que a efectes d'aquest estudi pot resultar més il·lustratiu que el valor, ens trobem abans amb la següent taula:

Figura XXVI. La superfície cultivada total, secà i regadiu, per àrees i municipis.

Localitat.	Número de propietaris.	Superfície de l'horta.	Superfície de secà.	Superfície total.
Paterna	236	457'50	2.123'30	2.580'80
Creu del Puig (La Pobra de Farnals)	2	65	55	120
Massalfassar	1	0	9	9
Vinalesa	2	0	14	14
Alboraia	3	0	19	19
Tavernes Blanques	3	0	66	66
Bonrepós i Mirambell	2	0	27	27
Benimaclet	16	42'25	250'25	292'50

Les Cases de Bàrcena	3	0	121	121
Borbotó	13	0	152	152
Carpesa.	5	0	82	82
Benifaraig	5	0	54	54
Massarrotjos	7	0	90	90
Beniferri	34	10'75	451	461'75
Campanar	64	36	1.057	1.093
Benimàmet	76	113'75	1.290'50	1.404'25
Alfara del Patriarca	1	0	12	12
Montcada	8	19	97	116
Rocafort	7	0	58	58
Godella	41	1'5	805 + porció	806'5 + porció
Burjassot	103	2	861	863**
València	144	1.749	5.678'25	7.427'25
Partit de Santo Tomás	11	0	147	147
Partit de Sant Esteve	3	0	19	19
Vara del carrer Morvedre	102	66	1.916?	1.982
Carrer de Quart	5	6	30	36
Carrer de Sant Vicent	2	19	28	28
Russafa	6	0	44	44
Patraix	1	0	29	29
Mislata	6	5'5	136	141'5
Xirivella	2	1'5	7	8'5
Quart de Poblet	23	52'25	209	261'25
Manises	14	56'5	82	138'50

Aldaia	0	0	0	0
Alaquàs	1	7'5 5'25 arrendades	0	7'5 5'25 arrendades
Torrent	1	0	16	16
Alfagar	1	0	12	12
Riba-roja de Túrria	1	0	3	31
Vilamarxant	1	10	0	687
La Pobla de Vallbona	3		22	170
Bètera	2	13	36	49
Montroi	0	0	0	0
	1	3'5 arrendadas		3'5 arrendadas
Cheste	5	378'75	102	480'75
Sagunt	1	11'5	0	11'5
Total	969	3.123'25 (260 hectàrees)	16.210'30 (1.416 hectàrees) Camarena	19.333'55 fanecades més Camarena. Unes 20.000 fc.

Font: Padró de riquesa. Elaboració pròpia.

De les 44 unitats territorials que s'utilitza al padró, 28 municipis actuals (recordem que 16 de les unitats formen part de l'actual municipi de València) 22 no arribaven a les 100 fanecades de superfície en propietat i en un cas, Aldaia, únicament figurava propietat urbana. Tenien per tant una presència testimonial. Altre 8 reunien entre 100 i 200 fanecades, com era el cas de Creu del Puig (la Pobla de Farnals), les Cases de Bàrcena, Borbotó, Moncada, Partit de Santo Tomàs, Mislata, Manises i la Pobla de Vallbona. Entre les catorze restants es trabaven Benimaclet (292,50 fanecades), Beniferri (461'85), Campanar (1.093), Benimàmet (1.404,25), Godella (806,50 més porcions), Burjassot (863), Vara del Carrer Movedre (1.982), lògicament Paterna (2.580'80) i València (8.427.25 fanecades).

La superfície propietat dels residents en Paterna únicament era de 2.580 de les vora 20.000 fanecades totals, és a dir sobre un 13% del total municipal, una porció mínima. Així si considerem que de la terra de conreu titularitat de les paternerres i paternerres el **% ho era únicament d'un titular: D. Francisco Guillem. Per tant la pràctica totalitat de la terra de conreu municipal estava en mans de foranis i els propietaris locals, amb eixe pes de D. Francisco Guillem, poseïen una part ínfima.

El pes de la ciutat de València amb 7.427 fanecades pel contrari, bàsicament de la burgesia i la nobleça com hem vist, també de l'Esglèxia i en menor proporció classes mitjanes i baixes, era aclaparadora: més de la tercera part del total. A més a més, les seues actuals pedanies o barris, aleshores nuclis bàsicament de llauradors, reunien 6.035 fanecades, apropant-se a l'extensió de titularitat urbana amb un 30% del conjunt. Si sumem ambdues, ajustant-nos als límits actuals del municipi de València, en 1858 13.462 fanecades, el 67% de la terra conreada a Paterna era titularitat dels veïns residents a València. Aleshores Paterna era una extensió territorial del patrimoni rústic dels veïns del municipi de València.

Ara bé, cal fer una consideració clau. Mentre la propietat en mans de veïns de la ciutat corresponia a propietaris no cultivadors, majorment rendistes, la de les pedanies i partides ho eren de llauradors que habitualment completaven les seues explotacions agràries a la Vega. A destacar la relevància de Benimàmet, Campanar, Beniferri, també en menor grau Benimaclet, i sobretot el gran pes específic de la Vara del Carrer de Morvedre. De fet, la propietat dels veïns d'esta darrera s'apropaven amb 1982 fanecades a la dels residents a Paterna i exclós D. Francisco Guillem superaven al conjunt de la resta. També mereix destacar el cas de Benimàmet amb 1.404 fanecades, un poble per altra banda el més proper i amb vincles més estrets amb Paterna al llarg de la història. Podem justificar la ja esmentada anteriorment relevància d'estos nuclis per la proximitat i també l'accessibilitat que representaven el vell camí reial cap a l'Aragó i Castella per la Serranía, i l'aleshores moderna carretera d'Ademuz en execució.

Per la seua banda Godella amb 806 fanecades i Burjassot amb 863 constituïen altres dos municipis amb relativament extensos patrimonis al terme de Paterna, en este cas per la proximitat, per raons de veïnat, com també en menor grau Quart amb 261 i Manises amb 138, tot i que ací amb la barrera del riu.

Finalment, el cas testimonial de Cheste amb 480 fanecades, justificat únicament per ser residència d'alguns grans propietaris locals.

Ara bé, si l'anàlisi s'amplia fent la distinció entre secà i regadiu sorgeixen interessants matissos. El predomini de la propietat forània vinculada al secà era absolut, de fet únicament 20 unitats territorials posseïen regadiu al terme i bona part d'ells de forma testimonial. De nou la ciutat de València amb 1.749 fanecades, l'elevat 56% de la superfície regada municipal predominava absolutament, molt per damunt dels 457 fanecades titularitat dels paterners, el 15% del regadiu on de nou recordem que 248 fanecades eren titularitat de D.

Francisco Guillem. Les pedanies de València, una part d'elles, eren pràcticament les úniques unitats significatives en terres de propietat de l'Horta, 227 fanecades, el 7% del total. Benimaclet amb 42'25 fanecades, Beniferri amb 10'75, Campanar amb 36, Benimàmet amb 113'75 i el carrer Sant Vicent amb 19 destacaven. Ací la proximitat màxima era factor decisiu per la gran exigència d'atencions dels conreus de l'horta, com una ampliació del regadiu local, d'ahí el gran pes relatiu de Benimàmet o Campanar patent també en l'arrendament.

Pel contrari, altres més allunyats pràcticament desapareixen i ahí està el cas ben evident de la Vara del Carrer Morvedre, centrat al terme de Paterna en els conreus de secà. També Burjassot i Godella, amb la seua horta més allunyada i centrats en esta direcció al secà van limitar la seua presència al regadiu paterner en unes simbòliques 3'5 fanecades en dos finques.

Mereix destacar també ací la relevància de Quart de Poblet amb 52'25 fanecades i de Manises amb 56'50, entre els dos municipis 108'75 fanecades, el 3'50% del regadiu municipal. La proximitat i el compartir el tram inicial del sistema de regadiu de l'Horta a ambdues ribes del Túria ho justificaren.

Per últim de nou la residència en un municipi allunyat d'alguns terratinents a Paterna, sovint integrants de la mateixa família, justifica el pes a la titularitat del regadiu a la Creu del Puig (la Pobla de Farnals) amb 65 fanecades i sobretot a Cheste amb 378'75, el darrer un gens menyspreable 12% del conjunt de les terres regades al municipi.

IV.4.- El model de gestió de la terra.

El padró de 1858 mostra clarament una situació en la que tant la gestió directa per part dels titulars de les finques agrícoles com la indirecta estaven molt representades. De fet es solapaven en tant que a àmbits concrets, Paterna i els pobles de la seua rodalia, els propietaris-arrendataris constituïen un col·lectiu molt nombrós.

Com va exposar-se a l'inici d'este estudi tant la propietat com la gestió de la terra per part de no propietaris, els explotadors que obtenien un benefici d'eixes finques, estava sotmesa a l'assignació d'una base imposable i a l'atribució d'una quota. És, per tant, una variable digna de considerar. Un altra qüestió és que la baixa valoració assignada al cultiu, en tant que la base és el valor de la finca, pot no resultar il·lustrativa de l'entitat real del conreu indirecte. És per això que tot i fer constar la informació sobre el valor dels arrendaments ens hem centrat en la superfície com a referent determinant per l'anàlisi.

Segons el padró, de les 20.000 fanecades (1.666 hectàrees) de terres de cultiu empadronades al voltant d'unes 6.500 (542 hectàrees) estaven arrendades. Resulta pràcticament impossible establir la superfície exacta en tant que de l'estudi detallat es desprén en ocasions una manca de coincidència entre la informació d'arrendadors i d'arrendataris.

Podem destacar com la gestió directa estava molt estesa pel que fa a les terres de secà. De fet la representació de la gestió directa seria encara molt superior de no estar arrendades les quatre grans finques de secà municipals (les dos del Mas del Pou a nom de Dª Desamparados Navarrete i Dª María Mallén amb 1.182 fanecades d'extensió, el Mas de Feo, de D. Francisco Cubells, amb 593 i Camarena, de D. Vicente Fribola d'extensió indeterminada) i dos de les tres mitjanes que segueixen en extensió (el Mas de Vélez, de D. Francisco López i D. Antonio Mallén amb 175 fanecades i la del Conde de Villafranqueza a la Coma amb 178). Pel que sembla no estava arrendada la de D. Juan Bautista Genovés amb 340 fanecades a la Mina de la Terra d'Escurar. Pel contrari a l'horta la gestió indirecta era majoritària i pràcticament la totalitat pel que fa a la molt majoritària de titularitat forània estaven arrendades. Això era degut a la concentració d'una bona part de la terra disponible en mans de terratinents en el context d'una economia agrícola, amb abundant ma d'obra que disposava d'un patrimoni insuficient per garantir la seua reproducció. En altres paraules era conseqüència de: "*alto grado de acumulación de la propiedad en manos de la vieja oligarquía terrateniente, y fuerte demanda por parte por de los restantes grupos sociales, que son demandantes netos*" (PÉREZ PICAZO, M^a. T i PÉREZ DE PERCEBAL, A. 2014, pag 75). No abordem ací la qüestió, al capítol de l'arrendament s'exposa els motius d'aquest enfocament en la gestió de les finques agrícoles.

La gestió directa i la gestió indirecta també presentaven notables matisos a nivell territorial. Al posterior recorregut pels propietaris i arrendataris això resta patent. Tot i això podem destacar la preeminència de la gestió indirecta pels grans propietaris front a un nombrós col·lectiu de llauradors de tots els estrats, grans, mitjans o menuts, que recorrien a l'arrendament per completar les seues explotacions o al menys disposar d'alguna terra. No és general i així el major propietari de terres, el paterner D. Francisco Guillem, arrendava una part del seu extens patrimoni rústic mentre gestionava directament un altra, d'ahí la presència de quatre muls en propietat. Com a conseqüència d'eixa relació en la gestió entre gran propietat, sovint en mans de persones alienes a l'activitat agrícola, i llauradors dels diferents nivells amb una notable demanda de terra, pot observar-se matisos territorials. A

grans trets, i com una primera aproximació, front a la preeminència absoluta de la gestió indirecta als veïns de València i alguns altres grans propietaris foranis com els de Cheste o la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), en qualitat d'arrendadors, estava la gran concentració d'arrendataris a Paterna però també a pobles propers com Benimàmet, Campanar, Burjassot o en menor grau Manises, Quart de Poblet, Godella, etc.

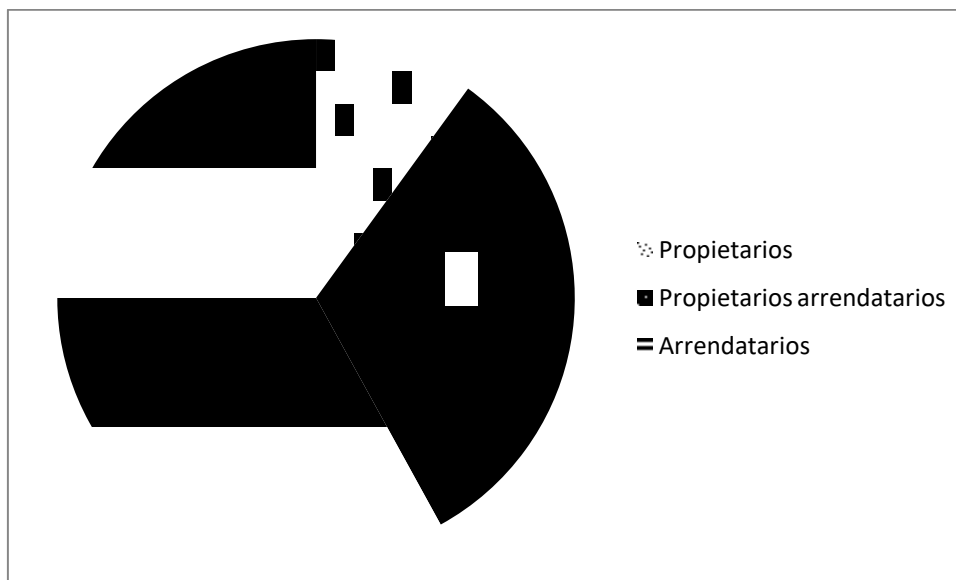
Un altra qüestió mereix la nostra atenció. Es tracta de la presència entre els grans propietaris arrendadors de les seues propietats a Paterna de persones que pel contrari en altres àmbits gestionaven directament les seues finques. El màxim exponent pot ser D. Vicente Lassala. Este conegut personatge de la societat valenciana de l'època com há estat exposat anteriorment era un molt reconegut gestor directe de finques agràries. Era un innovador en la gestió agrícola, autor de publicacions especialitzades, difusor d'innovacions, gran productor i també transformador i comercialitzador de productes de qualitat. La seua finca emblemàtica, el Mas d'Aldamar, al Pla de Quart, era una explotació de referència en matèria agrària que ell gestionava directament. Tot i això, com van fer altres grans propietaris interessats per l'agricultura, va optar per la gestió indirecta, per l'arrendament, del seu extens patrimoni a l'horta de Paterna. L'estructura del parcel·lari, en petits camps i sovint sense continuïtat, la complexitat de la seua gestió, la notable demanda de treball, etc., suposava una barrera per una gestió directa mentre la necessitat de terra per part dels llauradors locals podia garantir uns bons ingressos i una bona rendabilitat. Ell, com altres en situació semblant, podia gestionar directament finques extenses amb un enfocament plenament capitalista, actuant com un gestor agrari professional, mentre al minifundi de l'horta tradicional li resultava més senzill i rendible exercir de propietari perceptor de rendes, en aquella època encara una bona opció econòmica.

Tornant a la relació entre els llauradors i la propietat pot resultar molt il·lustrativa la situació de la gestió de la terra de regadiu per part de les veïnes i veïns de Paterna. Ho és en tant que bona part de la població local tenia relació directa amb la titularitat i sobretot la gestió de l'horta del terme. Dels 437 veïns i veïnes del padró de riquesa 332, el 76% gestionaven terres d'horta en propietat, en arrendament o d'ambdues formes. Això tot i que el 24% restant sense vincles, a banda de ser jornalers agraris o de mantenir un altra relació, formava un grup apreciable. Eixa relació amb l'horta presentava una escala molt ampla, per una banda entre la propietat i l'arrendament i per altra en ambdós casos per les dimensions superficials i econòmiques. Per fer més complexa la situació, i amb això una possible anàlisi, propietat i arrendament es combinaven habitualment. Era molt freqüent ser propietari i

arrendatari alhora i en ocasions ser bàsicament arrendatari itambé arrendador. Quan s'analitza el padró en profunditat s'observa tot tipus de circumstàncies.

Davant d'eixa multiplicitat de variables resulta complexe desenvolupar classificacions, establir tipologies o similar. Com una forma d'aproximació pot emprar-se la distinció bàsica entre propietat i arrendament, amb dos extrems ben definits, i establint al menys altres dos nivells intermedis Si utilitzem la divisió en únicament propietaris, únicament arrendataris i els dos nivells intermedis de propietaris-arrendataris (bàsicament propietaris) i d'arrendataris-propietaris (primordialment arrendataris) ens trobem a grans trets amb 34 sols propietaris, 105 propietaris-arrendataris i 192 únicament arrendataris

Figura XXVII. Tipologia dels empadronats de Paterna en relació amb la titularitat i la gestió agrícola

Font. Padró de Riquesa. Elaboració propia.

Per tant, un elevat percentatge dels veïns amb vinculació amb l'horta eren únicament arrendataris. Era el major grup en percentatge però també ho era sobre el conjunt del poble al tractar-se pràcticament de la meitat del veïns de Paterna. Per la seua banda també estaven molt representats els propietaris arrendataris, amb el 32% del total. Pel contrari, i a diferència d'allò que hem observat en bona part de la propietat forània, els veïns únicament propietaris de terres d'horta, sense recórrer a l'arrendament per completar explotacions, eren trenta-quatre persones, un reduït 11%.

Feta aquesta primera anàlisi de conjunt passem a apropar-nos a cadascú dels seus grups que hem esmentat abans:.

Dels vint-i-nou veïns i veïnes de Paterna propietaris de finques d'horta, propietaris en exclusiva sense ser arrendataris d'altres parcel.les, la meitat, catorze, ho eren de camps de

rambla, d'inferior qualitat i fis i tot discutible inclusió en la categoria d'horta. Tots aquests propietaris de rambla posseïen un únic camp i exclusivament en dos casos dos parcel·les, mentre un únic llaurador era titular de 7 fanecades, no arribant la resta a eixa superfície. Eren per tant propietaris pobres amb mínimes o ínfimes explotacions, titulars de terres però amb un caràcter molt complementari.

Dels quinze propietaris restants, de terres d'horta, set ho eren de 5 o menys fanecades de superfície en una única parcel·la, per tant un altre conjunt de mínims propietaris que afegir als anteriors.

Per tant, únicament vuit propietaris superaven la superfície de 5 fanecades d'horta en propietat sense cap arrendament complementari. D'ells altres quatre no superaven les 10 fanecades de superfície. Era el cas de José Jorge y Vila (142), amb deu fanecades entre quatre camps; de José Monrabal y Arbenca (148) amb altres deu fanecades en dos parcel·les; de José Jorge i Lerma (153), un mitjà propietari amb tres camps i 8'75 fanecades de terra i de Miguel Benlloch y Montaner (285) amb tres camps i 9 fanecades de superfície. Per damunt d'ells es situaven els Herederos de Francisco Cañizares (104) amb sis camps i 26 fanecades; el ric propietari Manuel Guillem y Esteve (283) amb 30'75 fanecades en cinc camps i sobretot Antonia Monrabal (25), qui era titular de 46 fanecades d'horta en nou parcel·les i es trobava entre el reduït grup de grans propietaris del terme. Els tres darrers representaven un patrimoni d'entitat al context de Paterna.

Tot i això cal completar aquest recorregut amb el gran propietari de Paterna en l'època, el major contribuent, que figura en aquest apartat encara que el seu patrimoni el situava a un altra escala. Es tractava de D. Francisco Guillem, titular de 247'50 fanecades d'horta en 51 camps i part d'un altre, amb 17.610 rals d'estimació, un molt extens predi de regadiu, com ja ha estat exposat. Ell sol reunia més finques i terra de conreu que la resta dels veïns paterners exclusivament propietaris conjuntament.

Pel que fa al secà propietat dels paterners de les 437 persones que figuren al padró 193 eren propietàries de camps de secà, el 44% del total, menys de la meitat. D'eixos 193 propietaris la major part, 141, el 73%, ho eren de menys de 20 fanecades, una mostra de la notable presència, el predomini, dels petits llauradors locals de secà amb una, dos o tres finques i reduïda extensió. Altres 30 eren titulars d'entre 20 i 50 fanecades, amb 1.027 fanecades en conjunt i el 16% dels propietaris mentre 16 ho eren d'entre 50 i 100, el 8% dels titulars. Únicament 6 propietaris paterners, un reduït o simbòlic 3% disposaven en propietat de més de 100 fanecades de terra de secà. Els majors propietaris de secà, a banda

del primer, D. Francisco Guillem, coincidien a grans trets amb els principals titulars de terra i llauradors locals. Els 22 majors propietaris paterners, amb més de 50 fanecades cadascú, reunien una superfície de 2.150 fanecades en conjunt, tot i que D. Francisco Guillem ja era titular del 22% d'eixa superfície, una mostra més de la seua preeminència al municipi.

Figura XXVIII. Els propietaris paterners amb més de 100 fanecades de superfície de conreu.

Propietari.	Superfície de secà en propietat (fanecades).
D. Francisco Guillem	467
Juan Alfonso Ruiz	141
Mariano Llabata	134
José Cardona y Rubio	128
José Llabata y Peris	112
Juan Bautista Gimeno	107
	Total: 1.089 fanecades.

Font: Padró de riquesa. Elaboració pròpia.

Figura XXIX. Els propietaris paterners d'entre 50 i 100 fanecades de superfície de conreu.

Propietari.	Superfície de secà en propietat (fanecades).
Francisco Bondía	91
Juan Fabra	85
Vicente Benlloch y Huguet	78
Manuel Rubio y Gascó	77
Manuel Guillem y Esteve	76
Antonio Fabado y Calatrava	72
Salvador Alfonso Ruiz	66
José Guillem y Brisa	65
Tomás Fambuena	63
Herederos de Francisco Cañizares	63
Francisco Calatrava y Brisa	58
José Jorge y Vilar	56
Miguel Guillem y Rubio	54
Manuel Peris y Calatrava	54
Facundo Abril	52
Domingo Lerma y Esteve	51

Total: 1.061 fanecades.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

IV.5.- Propietaris i arrendataris.

Fins ara hem exposat els trets principals de la propietat, la caracterització general i la gestió agrícola de les terres de Paterna. Ara ens endinsem en ampliar la informació sobre eixes i altres qüestions mitjançant les persones. Primer ho fem sobre la propietat per passar a continuació a l'arrendament, tot i que cal tenir present la freqüent interrelació entre les dos qüestions.

Per avançar en aquesta línia hem establert quatre grans categories de propietaris agrícoles al terme de Paterna. Insistim en que pot ser una categorització discutible, com sovint la majoria de les categoritzacions, bàsica i qüestionable per la dificultat d'establir límits, però pot tenir una utilitat didàctica, simplificadora d'una realitat complexa.

IV.5.1.- Els propietaris agrícoles.

IV.5.1.1.- Els grans propietaris.

Si utilitzem com a criteri per a definir als grans propietaris agrícoles el de ser posseïdors al terme de Paterna d'un patrimoni total superior als 2.500 rals de base imposable principalment agrícola, ens trobem que en 1858 aquests eren 31 persones. D'elles quinze eren veïns de la ciutat de València; dos del seu actual municipi; cinc d'altres municipis, on de nou destacava Cheste i únicament nou residien a Paterna. És en esta categoria de la propietat on la titularitat forània era aclaparadora. L'anàlisi de les explotacions d'estos grans propietaris ens confirma que tots ells eren absentistes, persones que cedien la seua gestió a uns altres a canvi d'un pagament. Al posterior apartat sobre l'arrendament s'observa com es duia a terme esta gestió dels seus predis.

Com ja ha estat exposat anteriorment el gran propietari solia ser un noble, una institució religiosa però sobretot, en 1858, un burgués, un ciutadà. Amb alguna freqüència es tractava de persones que combinaven la gran propietat agrícola, com a principal element i per això els considerem bàsicament propietaris de terres i no industrials, amb un patrimoni urbà o industrial. Així entre els grans propietaris agrícoles de Paterna s'ha exclós no sols a l'industrial D. Vicente Mollà, al *Gremio de Perayres* amb una simbòlica propietat rústica o a D Tomás Mahiques amb una petita sino també als industrials moliners de Paterna germans Domingo i Vicente Lerma Esteve, amb un patrimoni agrícola minoritari. Altres set eren

bàsicament propietaris agrícoles però altres elements del seu patrimoni, de natura urbana, els restava pes, com passava amb D. Francisco Guillem, D^a. Desamparados Navarrete, el Conde de Villapaterna, D. Luis Blat o D. Tomás Rodrigo, a excepció del comte per la titularitat de molins, així com els Herederos de Francisco Cañizares i fins i tot Antonio Fabado Calatrava, els dos darrers paterners, per la possessió de vivendes. Pel contrari, entre els grans propietaris de riquesa de Paterna alguns, onze, posseïen exclusivament, sense un ral d'altra natura, finques rústiques: els Herederos de D. Valero Navarro, Dª Mª Mallén, D. Vicente Fribola, les Monjas del Corpus Christi, el Clero de San Martín, D. Francisco Cubells, el Conde de Calderón i D. Vicente Baeza, tots veïns de València a excepció del primer, de Cheste i Antonia Monrabal, Juan Alfonso Ruíz i Manuel Guillém y Esteve, els tres de Paterna.

La major part dels propietaris en Paterna eren homes i poques dones es trobaven entre els grans terratinents locals, sovint per herència de familiars ascendents o dels seus marits. Únicament Dª María Desamparados Navarrete, en el lloc n° 13 i amb 5.524 reals, Dª María Mallén en el n° 15 amb 4.827, les dos propietaries de la Masía del Pou; la veïna de la Creu del Puig (la Pobla de Farnals) Ana Mª Barrachina amb 2.730 i la paternera Antonia Monrabal, en el lloc n° 25, amb 3.376 rals a banda del col·lectiu de "*Monjas de Corpus Christi*" en el lloc n° 18 amb 3.571 rals, totes elles amb un patrimoni exclusivament agrícola, figuraven entre les majors de 2.500 rals. Antonia Monrabal, n° 21, es beneficiava de la renda de la rica herència d'altra dona, un patrimoni integrat per nou camps amb 46 fanecades d'horta "*Por la renta que disfruta de la testamentaria de Dª Josefa Mª Guillem*". Fem referència explícita a Antonia perquè en eixe context de propietaris masculins sols ella figurava entre els majors residents al municipi, on era la quarta veïna entre els grans titulars locals. Caldria comprovar si Antonia Monrabal, vinculada a la testamentaria d'una Guillem, rebia rendes d'un patrimoni d'un familiar de D. Francisco Guillem.

La tabla següent ens mostra quins eren els grans propietaris agrícoles del municipi i algunes de les característiques del seu patrimoni.

Figura XXX. Principals propietaris agrícoles de Paterna amb la superfície i valor del seu patrimoni.

Número d'ordre.	Nom.	Municipi de residència.	Valor territorial (rústica)	Total.
1	D. Francisco Guillem.	Paterna	20.253	30.581
2	Sr. Marqués del Tremolar	València	18.111	24.564

3	D. Fernando Musoles (desde 1858 Barón de Campo-Olivar)	València	17.754	18.002
4	D. Manuel D'Ocón	València	15.227	16.713
5	D. Vicente Lasala	València	15.270	15.870
6	Herederos de D. Valero Navarro	Cheste	12.220	12.220
7	Sr. Conde de Villapaterna	València	8.428	11.435
8	D. Vicente Deza	València	7.563	8.696
9	D. Vicente Suay	Cheste	8.224	8.642
10	D. Luis Blat	C/ Murviedro	4.717	6.597
11	Francisco Miguel Suay	Cheste	5.852	6.190
12	D. Tomás Rodrigo	Manises	3.149	5.649
13	D ^a Desamparados Navarrete	València	2.874	5.524
14	Sr. Conde de Parcent	València	5.194	5.374
15	D ^a María Mallén	València	4.827	4.827
16	D. Vicente Fribola	València	3.765	3.765
17	José Antonio Almenar	Benimaclet	2.957	3.622
18	Monjas de Corpus Christi	València	3.571	3.571
19	Clero de San Martín	València	3.277	3.277
20	D. Francisco Cubells	València	3.271	3.271

21	Antonia Monrabal	Paterna	3.216	3.216
22	Juan Alfonso Ruíz	Paterna	3.142	3.142
23	Salvador Alfonso Ruíz	Paterna	2.565	3.122
24	Sr. Conde de Calderón	València	3.110	3.110
25	Vicente Guillem y Calatrava	Paterna	2.654	2.992
26	Herederos de Francisco Caizares	Paterna	1.915	2.965
27	D. Vicente Baeza	València	2.802	2.802
28	Manuel Guillem y Esteve	Paterna	2.748	2.748
29	D ^a Ana M ^a Barrachina	Creu del Puig	2.730	2.730
30	Miguel Benlloch y Calatayud	Paterna	2.138	2.723
31	Juan Bautista Gimeno	Paterna	2.155	2.668
32	Antonio Fabado y Calatrava	Paterna	1.766	2.555
Total majors 2.500 rals.			195.960	251.045

Font. Padró de riquesa. Elaboració pròpia.

Tots els grans propietaris residents fora del municipi formaven part del conjunt de titulars absentistes agrícoles, el que pot comprovar-se per tenir les seues finques arrendades. A la segona part de la relació i més cap al final els propietaris locals passen a ser veïns llauradors. Tres veïns de Paterna eren propietaris absentistes: la número 21, Antonia Monrabal; el 25, Herederos de Francisco Cañizares i el 27 Manuel Guillem y Esteve. Pel contrari, altres sis eren llauradors, una característica que podem confirmar per no tenir arrendades la major part de les seues terres, ser arrendatari d'altres finques per completar les seues explotacions i a més a més declarar la possessió de cavalleries. Eren per tant els

cinc majors llauradors de Paterna el número 22, Juan Alfonso Ruiz; el número 23 Salvador Alfonso Ruíz; el 25 Vicente Guillem y Calatrava; el 30 Miguel Benlloch y Calatayud; el 31 Juan Bautista Gimeno i el 32 Antonio Fabado y Calatrava.

Resulta molt il·lustrativa i interessant l'aproximació al perfil i el patrimoni d'alguns dels principals propietaris locals completant allò exposat. Cal tenir molt present que aquella era una societat molt estratificada amb una gran relevància de les classes altes. Esta era una característica pot ser més evident a Paterna on la gran propietat, bàsicament forània, tenia un gran pes específic, amb influència a tots els nivells de la vida local. S'ha escollit alguns dels principals, representatius del conjunt de grans propietaris en Paterna.

1.- D. Francisco Guillem. Era titular de un patrimoni molt valuós i variat en la seua composició. Posseïa dos dels molins de major entitat del municipi, avaluats en 5.900 rals, així com nou cases al poble valorades en 4.428 rals, destacant una d'elles per la seua valoració. A més a més era propietari de 51 parcel·les d'horta, amb una extensió de 247'50 fanecades, valorades en 17.510 rals, molt repartides entre diverses partides i d'un extens secà fragmentat en 25 parcel·les que ocupaven 467 fanecades, avaluades en 2.643 rals. Com a mostra del seu pes econòmic a escala local D. Francisco era el propietari de un patrimoni rústic equivalent al 35% de la superfície d'horta i el 10% de les terres de secà que posseïa en conjunt tota la resta de veïns de Paterna titulars de terra. En tant que era veí de la vila a diferència de la major part dels restants grans propietaris i com a gestor directe d'una part del seu patrimoni també posseïa animals de tir i així declarava quatre matxos valorats en 304 rals. Era la persona amb més animals de tir de tota Paterna. Era, amb diferència, el principal representant d'una família benestant local, amb diversos membres posseïdors d'un extens patrimoni, entre ells fills de l'esmentat Francisco, i en alguns casos ocupaven càrrecs polítics al menys locals com regidors. El seu fill Manuel Guillem Esteve amb 2.314 rals de patrimoni era titular de 31'75 fanecades d'horta, una notable extensió, mentre altre fill, Vicente Guillem Esteve ho era d'un patrimoni de 1.123 rals. Això considerant que en 1858 eren joves i encara no havien tingut ocasió de consolidar un patrimoni major. La família Guillem, i al front d'ella D. Francisco, tenien una gran relevància i capacitat de decisió en Paterna, pel poder econòmic i la influència a tots els nivells.

2.- El Sr. Marqués del Tremolar, com figura al padró. En 1858 el títol de II Marqués del Tremolar l'ostentava D. Manuel de Navarrete Peris Perdiguera. Aquest havia rebut el títol el 1 de maig de 1854 i el va mantenir fins el 17 de gener de 1871. Pocs anys després del padró, en 1862, construiria el seu palau al carrer del Trinquet de Cavallers de València, sobre una

part de l'antiga casa dels Mercader. Era fill de Manuel de Navarrete y Rezábal, mort poc abans, en 1855, qui va rebre el títol en 1818, i de Pascuala Peris Perdiguer Mallent, amb qui s'havia casat el 1798, membre d'una rica família de Quart de Poblet des del segle XVII, propietària de terres en Quart i en Aldaia. Per això, en 1858 el marqués posseïa finques en ambdós pobles així com en Manises, a més a més d'un casalot en Quart, on era el principal propietari municipal, també en Montcada, Godella, Torrent o Picanya. Com a mostra, únicament en este darrer poble, on era titular d'una part menor del seu patrimoni, era propietari de 128 fanecades d'horta a la Foia, 66 de secà a les partides de Regatxó, Canyaret i la Pedrera i una alqueria també a la Foia valorada en 9.000 rals (VILA-BELDA MARTÍ, J. 2021, pag. 160). En València el marqués era titular d'un extens patrimoni, entre el que destacava extensos arrossars al sud de la ciutat, la seua principal font d'ingressos agrícoles, de fet la denominació del títol derivava de la partida arrossera del Tremolar, situada entre els termes de València i Alfafar, així com nombroses finques d'horta en Patraix i Russafa. El marqués era una persona influent a València, on entre altres coses era membre de la Junta General del Santo Hospital General i en 1858 va ser un dels promotors de l'actual plaça de bous d'eixa ciutat, inaugurada poc després de realitzar-se el padró de Paterna, el 1 de gener de 1860. En 1858 tenia trenta anys D. José de Navarrete y Verguedá Peris y Rodríguez de la Encina (1828-1900), futur tercer marqués, qui va ostentar el títol entre 1871 i 1900. Conegut polític, va ser alcalde de València entre 1878 i 1879; vicepresident de la Diputació Provincial entre 1895 i 1895 i senador en 1884-1885 i 1891-1896. Es va casar en 1883 amb Elena Barberá i al no tenir fills, va heretar el marquesat el net de la seua dona Carlos Carbonell de la Encina. En Paterna eixe ric hisendat posseïa un patrimoni valuós i variat. Dels 24.564 rals de base imposable assignada a la seua propietat en Paterna la major part corresponia a 19.111 rals de 269'25 fanecades d'horta en 61 camps, que completaven els dos molins del Martinot, valorats en 3.900 rals, així com set cases estimades en 2.553 rals. Mentre, en la valoració ocupaven un lloc molt secundari les seues 178 fanecades de secà en deu camps, amb 1.286 rals. Mereix destacar la gran polarització territorial de les seues propietats de l'horta en tant que el marqués era titular de 55 camps a la partida de La Corrucosa mentre les altres sis parcel·les d'horta es repartien per diverses partides.

Mostra de la relació d'aquesta família amb Paterna és que en 1828 els hereus del primer marqués ja figuraven en vuité lloc entre els majors propietaris del terme i que en 1895, quaranta anys després del padró de riquesa, el tercer marqués era el seté propietari municipal amb un patrimoni local que superava la meitat del primer, aleshores el Barón de

Santa Bàrbara. Això considerant que eixe any el marquès i la seua germana Dolores Navarrete Bergadà reunien entre els dos, per separat després de la partició de la herència, el major volum de propietat municipal, superant a l'esmentat baró. Ens trobem, per tant, davant la principal família propietària en Paterna al menys al llarg de la major part del segle XIX.

3.- D. Fernando Musoles. Figura així al padró tot i que el seu nom complet era Fernando Musoles y Arramendia, nascut en 1814 i mort en 1876, per tant amb 44 anys en 1858. Entre 1858 i 1859, després del traspàs del seu pare D. José Felipe Musoles Esteve, II Barón de Campo-Olivar entre 1816 i 1858, va passar a ser el III Barón de Campo-Olivar i el VIII Barón de Mislata i La Morería, títol que va heretar de la seua mare Dª Dolores Arramendía y Ferrer. Al padró figura amb el Don tot i que encara no amb els títols nobiliaris, que no havia rebut. Va pertànyer a una família de la noblesa de nou cuny, com al cas del Marqués del Tremolar. El primer baró havia rebut el títol de Carlos III en 1778, amb un patrimoni territorial que tenia el seu origen a la subcomarca de Les Valls, al Camp de Morvedre, on mantenien possessions a mitjan del segle XIX. D. Fernando de Musoles tenia la seua residència al carrer Governador Vell de València tot i que pocs anys després del padró va bastir el seu Castell-Masía de San Fernando, molt en la línia d'aquesta nova noblesa, al veí terme de Godella. Allí era propietari d'un valuós patrimoni rústic. Com a curiositat, es va casar amb Tomasa Navarrete y Peris Perdiguera, germana del Marqués del Tremolar, el segon major propietari de Paterna, també en la línia habitual d'emparentar amb altres famílies nobles o al menys amb poder econòmic. Tot restava en casa, el segon i el tercer major propietari en Paterna, els principals foranis, eren cunyats.

En Paterna el seu patrimoni s'estimava en 18.002 rals, en la seua pràctica totalitat corresponent a l'horta en tant que no posseïa terres de secà i tan sols una casa per 248 rals. Era titular d'un extens patrimoni de regadiu amb quaranta-cinc camps que reunien 281,5 fanecades de superfície. Aquesta propietat mostrava una gran polarització espacial i així únicament catorze dels seus quaranta-cinc camps es trobaven situats a la partida de La Corrucosa. Es tractava, com al cas ja exposat del Marqués del Tremolar i als dos que es tracten a continuació, de titulars d'un gran nombre de valuosos camps d'horta dispersos i explotats en arrendament per un nombrós grup de colons. Això els situava en la línia dels grans propietaris absentistes de l'Horta.

4º i 5º.- D. Manuel D'Ocón i D. Vicente Lassala. Aquests dos propietaris de València formaven part de la burgesia ja posicionada o en ascens, comerciants i grans terratinents amb

influència a tots els nivells, En Paterna entre ambdós reunien 32.583 rals, amb un patrimoni semblant en valor entre els dos. Coincidien en l'absolut predomini de patrimoni rústic amb 30.497 rals. A més a més centraven les seues possessions a l'horta en tant que D. Manuel D'Ocón posseïa tan sols 116 fanecades de secà en set parcel·les i D. Vicente Lassala cap. En l'horta, entre ambdós reunien 374,25 fanecades de superfície distribuïdes per noranta parcel·les. Tenien un gran predomini algunes partides concretes de l'horta i així D. Vicente Lassala posseïa tretze dels seus cinquanta-dos camps en Fondos i altres nou en La Corrucosa, tot i que en bona part estaven disperses per altres. L'especialització en eixe segment de la propietat, que arrendaven a nombrosos petits arrendataris és evident. Com a curiositat, D. Manuel D'Ocón figurava al padró com arrendatari, no arrendador, del Conde de Villapaterna, el quart propietari del terme i antic senyor territorial, qui en aquest cas figura com: "*Por el cultivo de 42 hanegadas de secano al Conde de Villapaterna*" per 36 rals.

Mereix destacar el cas de D. Vicente Lassala Palomares, tot i que ja hem fet referència específica a ell anteriorment. Aquest era descendent d'una família de comerciants d'origen francès molt important a la ciutat de València durant el segle XVIII, residents des de 1749 a l'antic palau dels Folch Cardona al carrer Calatrava nº 13. Va combatre a la Primera Guerra Carlina i va assolir el grau de Tinent Coronel de l'Exèrcit. Després de la guerra i la seua retirada de l'exèrcit es va centrar en la seua activitat com a gran propietari agrari, sobre tot després d'adquirir la Masía d'Aldamar, de 230 hectàrees (unes 2.760 fanecades) de superfície, al Pla de Quart, en 1852. Va ser un conegut terratinent i sobretot un promotor de l'activitat agrària. Per això va ser soci fundador de la Sociedad Valenciana de Agricultura, on va col·laborar en la seua publicació "*La Agricultura Valenciana*". Tot i això va actuar a la política valenciana, com a les eleccions de 1857. En 1862 va presentar a la Sociedad Económica Matritense la seua "*Memoria sobre el plan de enseñanza práctica-agrícola más necesario y aplicable a los diferentes climas de España*" i dos anys després el seu "*Proyecto para la organización de la guardia rural*" mentre va ser autor d'obres com "*Memoria sobre la producción y el comercio de la naranja en España*" editada en 1873. Va ser president de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia entre 1866 i 1870 i en 1867 Comisario Regio de Agricultura. En 1876 va presentar productes agraris propis a l'Exposició Universal de Filadelfia. Va diversificar la seua activitat en relació amb el sector agrari i així "*Otro ejemplo fue de Vicente Lassala Palomares, importante propietario valenciano, que tuvo también una señalada actividad como importador de maquinaria agrícola*" (CLIMENT VIGUER, S. 2020, pag. 162). Formava part d'eixe sector de la burgesia que a la fase de

canvi polític i de progrés agrari del segle XIX s'implicaren directament en la propietat i fins i tot la gestió agrícola, com bé s'ha descrit de l'estudi d'aquest sector econòmic. "*Del triunfo de la revolución en la década de 1830, surgieron familias burguesas como los Campo, Valero, Ibáñez y Lassala que ganaron protagonismos en la sociedad valenciana, merced a su participación política y por sus negocios. La tierra significaba sobre todo riqueza y estatus, oportunidad única para que familias como Lassala derivaron su actividad hacia la agricultura*" (Vicente Lassala y Palomares, una vida dedicada a la agricultura", de Jesús Carrillo Ramos, pag. 12).

7º.- En el contexte de Paterna mereix un tractament específic el IV Conde de Villapaterna, D. Manuel Pando Fernández de Pardo, hijo de D. Carlos Francisco de Paula de Pando y Álava Dávila (qui va ostentar el títol anteriorment entre 1800 i 1830) per la seua vinculació amb la vila. En 1858 el IV Conde de Villapaterna tenia el títol comtal des de 1830 i encara el mantindria fins a 1862 en que va passar al seu fill Honorio de Samaniego y Pando. Perduda la titularitat del senyoriu, els seus drets i prerogatives amb la supressió dels senyorius amb les Cortes de Cádiz, mantenia una part del seu molt heterogeni patrimoni en domini directe. Posseïa finques d'horta (divuit camps amb 94'25 fanecades de superfície i 7.010 rals) i de secà (dotza camps amb 382 fanecades i 1.320 rals), sis cases i dos terços d'altra al poble inclòs un antic forn de coure pa (2.925 rals). El seu palau (per altra banda no valorat econòmicament al padró) i la mina on s'extraïa terra d'escurar per comercialitzar ací però segurament en València i altres localitats de l'Horta, estimada en 180 rals. Mantenia un patrimoni molt variat i al que destacava la propietat d'horta. Al secà una part de les seues terres es trobaven a la partida de El Plantío. A diferència d'altres terratinents la major part del seu patrimoni procedia de l'adquisició del senyoriu al Duque de Segorbe y Medinaceli en 1746 i tot i les vendes i adquisicions posteriors que el van alterar es caracteritzava per la seua diversitat.

Pocs anys després del padró de riquesa s'acceleraria la venda del seu patrimoni paterner. Com explica l'historiador local Félix Gámez García a l'article "*D. Manuel Pando Fernández de Pardo IV Conde de Villapaterna. Vida política y relación com Paterna*", publicat a la revista Alborgí: "*En la década de 1860 ja va començar el Marqués de Miraflores a vendre part de les seues propietats, repartint-se estes entre distints terratinents i propietaris. Després de la defunció de D. Manuel en 1872 s'accentuen les transaccions, potenciat per la irrupció en Paterna de la família Trenor. Así, entre les primeres adquisicions del senyor Enrique Trenor Bucelli consisteixen en 227 fanecades de terres de secà. Suposen estos fets,*

en conseqüència, el punt final de la presència possessoria dels comtes en la vila de Paterna' (GÁMEZ GARCÍA, FÉLIX, 2008, pag. 42). Esta compra pels Trenor, Condes de la Vallesa de Mandor des de 1918, com també la del palau, a Carolina Pardo y Moñino, Marquesa de Casa Pontejo i de Miraflores i al seu fill D. Honorio Samaniego y Pando, Conde de Villapaterna, es va produir el 1877 segons l'estudiós de la història local Rafael Alfonso Barberá. (ALFONSO BARBERÀ, RAFAEL, 1977).

10.- D. Luis Blat representa un altre perfil diferent. Formava part d'una històrica saga de moliners i residia a l'àrea de Marxalenes, a la "*Vara de la calle de Murviedro*". Allí, on era un dels propietaris més significats, posseïa valuoses terres d'horta i un històric molí, el Molí de la Torreta, en Tendetes. Este estava situat molt a prop del riu i sobre el camí de València a Paterna, que per l'esmentada agrupació de cases i més endavant per Campanar enllaçava ambdues poblacions. En Paterna posseïa el Molí del Batà, situat a l'esmentada entrada des de Campanar i també des de València per aquell lloc, valorat en 1.800 rals. En aquesta partida, la del Batà, era propietari de dos camps d'horta amb una superfície de nou fanecades. En conjunt reunia al municipi 66 fanecades d'horta en sis camps, valorades en 4.482 rals, 44 d'elles concentrades en la partida de La Corrucosa, completades per 50 fanecades de secà en tres finques del barranc d'en Dolça i el Martinet, estimades en 414 rals.

11.- D. Tomás Rodrigo, veí de Manises, era un dels grans propietaris no residents en Paterna ni en València, amb un perfil prou semblant al de D. Luis Blat i també un patrimoni local molt similar. Segons el padró de riquesa era propietari del molí fariner i el molí de vernís situats sobre la séquia de Tormos, valorats en 2.500 rals. A més a més, com l'anterior, posseïa un conjunt de terres d'horta, concretament 45'5 fanecades en nou camps estimades en 2.210 rals i 64 fanecades de secà en dos camps de garroferes i de garroferes i oliveres a la partida del Palmar, valorats en 219 rals. Mereix destacar que set dels camps d'horta, amb 25'5 fanecades, es concentraven a la partida de la Fila de Quart, colindant amb aquest terme. Segons s'especifica a la seua fitxa D. Tomás combinava l'explotació directa amb l'arrendament i fins i tot era arrendatari al mateix temps. Explotava una part de l'horta i els dos camps de secà mentre que arrendava la major part de l'horta i alhora era arrendatari d'altres deu fanecades d'horta.

12.- El Conde de Parcent, un títol concedit el 1649, era a mitjan segle XIX, com ja ho havia estat al XVIII, un dels majors propietaris de la ciutat de València i la seua Particular Contribució. Aquesta poderosa família nobiliar es caracteritzava, en relació amb altres nobles

i en general famílies acabalades de la ciutat, per posseir un gran patrimoni rústic i molt centrat al regadiu. Mostra d'eixa especialització és que a la dècada de 1820 posseïa en la Particular Contribució 1.336 fanecades d'horta, mentre únicament 95 de secà, front a escasses propietats urbanes. En 1828 era el quart terratinent de la Particular Contribució de València i titular de 1.123 fanecades d'horta en Almàssera, Alboraià, Meliana, Russafa, Patraix, Campanar, Burjassot, Beniferri, Paiporta i Paterna (HERNÁNDEZ MARCO, JOSÉ LUIS y ROMERO GONZÁLEZ, JUAN, "Feudalidad y campesinado en la Huerta de Valencia", 1980, Ayuntamiento de Valencia, pag. 60). Mereix destacar que havia estat el senyor territorial del proper Beniferri, on era amb diferència al principal propietari, com també era un dels majors de Campanar. Per tant, en 1858 el comte tenia un dels seus nuclis patrimonials en eixe sector de l'horta. En Paterna posseïa relativament poques propietats, concretament set camps d'horta amb 66 fanecades valorats en 4.954 rals; un secà complementari representat per tres camps amb 48 fanecades, valorats en 240 rals, a més a més d'una única casa estimada en 180 rals.

13.- El cas de José Antonio Almenar resulta interessant en tant que es tracta de l'únic gran propietari vinculat a un petit municipi, actual pedania de València, ja que figurava com resident en Benimaclet. Este veí de Benimaclet era propietari d'una casa en la plaça de la Constitució de Paterna avaluada en 675 rals, de sis camps d'horta amb 36'25 fanecades de superfície i d'altres dos de secà amb 84 fanecades.

14.- El convent carmelita del Corpus Christi, que figura al padró com *Monjas del Corpus Christi*, edificat en l'actual carrer de Guillem de Castro nº 169 de València a cavall entre els segles XVII i XVIII, era al segle XIX una més entre les institucions religioses amb alguna presència en la ciutat i el seu voltant. En la dècada de 1820 posseïa en València i la seua horta 340 fanecades d'horta i vint cases. En 1858 les *Monjas del Corpus Christi* eren propietàries de dotze camps d'horta amb un total de 48'75 fanecades i un valor de 3.571 rals, un patrimoni local significatiu pel conjunt dels seus bens. Pràcticament la meitat d'aquestes finques, cinc, es trobaven en la partida de la Fila i la resta repartides per Obradors, Roll de Carlos, la Catalana, la Canaleta i Assagador.

15.- *Clero de San Martín*. Amb aquesta denominació s'aludeix a una de les tretze parròquies històriques de la ciutat de València (fins l'ampliació del seu número i variació de límits amb l'Arreglo Parroquial de 1902) situada al carrer de Sant Vicent. Històricament les parròquies han estat grans propietàries absentistes en la Particular Contribució i posseïen nombroses finques d'horta en eixe àmbit. Amb la desamortització les parròquies van perdre bona part

del seu patrimoni tot i que a mitjan del segle XIX encara mantenien algunes porcions. Després del retrocés general experimentat, en 1858 encara eren titulars en Paterna d'un patrimoni per valor de 3.277 rals, concretament deu camps d'horta amb una superfície de 46 fanecades, quatre d'ells en Fondos, que incloïen l'Alqueria de Ferrandis, valorada en 203 rals inclosos a la xifra anterior.

Tractament específic mereixen grans propietaris d'altres municipis tot i que van poder ser ells o els seus avantpassats directes nascuts a Paterna. És el cas dels germans Ana M^a i Rafael Barrachina, veïns de la Creu del Puig, la Pobla de Farnals. Entre ambdós germans en 1858 poseïen en Paterna tretze camps d'horta valorats en 4.419 rals, una casa i unes terres de secà marginals sobre el conjunt de la propietat, amb un valor conjunt de 5.074 rals. També podria ser el cas d'una part o la totalitat dels propietaris locals veïns de Cheste. Allí residien sis persones amb una gran concentració de la riquesa paternerera. Entre ells estava el 6° major propietari, els Herederos de D. Valero Navarro, amb 12.220 rals; el 9° D. Vicente Suay, amb 8.642 rals (8.224 de rústica i 418 d'urbana) i del número 12° D. Francisco Miguel Suay amb 6.190 rals (5.852 de rústica i 328 d'urbana). Altres dos reunien més de 1.000 rals cadascú i únicament un altre assolía eixa quantia. En conjunt es tractava als sis casos de propietaris bàsicament de rústica, amb una presència ínfima de la urbana. Entre els sis, tot i la preeminència d'alguns d'ells, reunien un patrimoni de 30.383 rals, amb vuit cases avaluades en 2.646; una gran extensió d'horta, 79 camps amb 272'75 fanecades de superfície valorats en 26.905 rals i petita presència de 110 fanecades de secà en catorze camps amb uns simbòlics 722 rals.

Si es compara la situació de la gran propietat local de 1858 amb la informació disponible de 1828 és possible observar l'evolució prèvia recent. En 1828 n'hi havia una supremacia absoluta del Conde de Villapaterna amb un patrimoni valorat en 50.168 rals, un valor equivalent al conjunt dels set propietaris que li seguien. En 1858 el comte era, pel contrari, el seté propietari i amb una participació menor sobre el conjunt dels grans titulars. La noblesa va cedir terreny en eixos trenta anys, en la tònica general valenciana i fins i tot estatal, a excepció dels barons de Campo-Olivar i dels nous marquesos del Tremolar. Un membre de la família Musoles, el II Barón de Campo-Olivar, era el cinqué propietari en 1828 mentre que en 1858 ocupava el tercer lloc el seu fill Fernando Musoles Arramendía, III Barón. Això en un període en que va sorgir un noble, de la nova noblesa, el Marqués del Tremolar, que va ascendir des del seté lloc com Herederos de Manuel Navarrete y Rezabal al segon lloc. En sentit contrari el Conde de Parcent va passar d'ocupar el lloc 9° al 15° pel

valor del seu patrimoni, el Marqués de Rafal va desaparèixer, etc. La Església, que ja era poc relevant en 1828 va restar reduïda pràcticament a les Monjas del Corpus Christi i el Clero de San Martín i tot i això les primeres van passar del lloc 15º al 20º. Pel contrari, resta ben patent l'ascens de la burgesia, relativa en tant que en 1828 ja vint dels trenta principals propietaris en Paterna no eren nobles ni entitats eclesiàstiques. De fet, una bona part de les famílies de grans propietaris, a banda de la noblesa, es mantenien en 1858, com havien estat abans, com els Deza, Bergadá, Blat, etc.

Tornant a 1858, darrere de D. Francisco Guillem els dos següents propietaris paterners eren els Herederos de Francisco Cañizares i Antonia Monrabal. Els primers, un patrimoni pro-indiviso, estava avaluat en 2.748 rals, 1.915 d'ells de rústica, el que representa el 70% del total, ja que comptava amb quatre cases. La propietat rústica eren quatre camps d'horta amb una extensió conjunta de 26 fanecades i altres dos de secà amb 63, perquè un d'ells era una extensa finca de garroferes i oliveres de 3ª categoria amb 60 fanecades de superfície. Incloïa un matxo així que podem pensar que aquesta explotació tenia una gestió directa..

Per la seua banda Antonia Monrabal sembla que havia rebut el seu patrimoni com a beneficiària d'una herència i així figura "*por la renta que disfruta de la testamentaria de Dª Josefa María Guillem*". Consta avaluada en 3.216 rals, exclusivament rústica i concretament de finques d'horta. Es tractava d'un extens patrimoni, al context local, de nou camps d'horta amb 46 fanecades d'extensió que arrendava a diferents llauradors.

També podria ser el cas d'un dels fills de D. Francisco Guillem, Manuel Guillem y Esteve, qui com els anteriors era veí de Paterna i sembla que propietari tot i que no llaurador. Manuel posseïa un patrimoni de 2.748 rals totalment de rústica. Concretament era titular de cinc camps d'horta amb una extensió conjunta de 30'75 fanecades, una notable superfície, junt amb altres tres de secà amb 76 fanecades. Els altres grans propietaris agrícoles de Paterna per les seues característiques específiques els situem al següent grup.

IV.5.1.2.- Els propietaris benestats i "llauradors rics".

Per sota del nivell de grans propietaris, una part d'ells persones que no gestionaven directament el seu patrimoni sino mitjançant administradors o indirectament per la via de l'arrendament, als esglaons inferiors, es situaven alguns llauradors benestants. Eren persones que cultivaven directament les seues terres, a peu de camp. De fet, una part dels llauradors que figuren a les tables informatives anteriors de riquesa podrien situar-se

igualmente a esta escala i per això els abordarem ací com a "*llauradors rics*", en tant que és el nivell econòmic d'ells, d'alguns propietaris d'urbana o d'algun establiment fabril.

El "*llaurador ric*" en la societat tradicional valenciana és aquell titular o al menys gestor directe, per tant no absentista, d'una explotació mitjana o gran, amb una certa entitat econòmica i que exigeix la contractació de mà d'obra externa. És el volum de producció i l'ocupació de mà d'obra alinea la que identifica millor eixa categoria en tant que no ha estat imprescindible la propietat o al menys la titularitat completa d'allò explotat. Aquest estrat agrícola ha descansat sovint sobre una combinació de terres en propietat i en arrendament. Per allò de fer una aproximació en valor podriem situar este estrat en la Paterna de 1858 entre els 2.500 i els 1.500 rals, insistint una altra vegada en la relativitat de les xifres i per això podem incloure algú per damunt dels 3.000.

Entre els exemples que podrien situar-se en aquest grup es troben alguns dels grans propietaris de l'apartat anterior, els llauradors paterners amb grans patrimonis.

Juan Alfonso Ruíz reunía un patrimoni lleugerament inferior al d'Antonia Monrabal, l'anterior gran propietària i veïna de Paterna, únicament 74 rals menys, tot i que aquella encara era una terratinent absentista. Juan era propietari únicament de finques agrícoles, sense cap propietat urbana. Concretament ho era de tres camps d'horta amb una extensió conjunta de 24'5 fanecades, una notable extensió d'horta pels llauradors de Paterna que a més a més incrementava amb una finca d'horta arrendada al Barón de Campolivar de 32 fanecades d'extensió. A banda de l'horta disposava d'una notable extensió de secà, amb altres nou camps i 138 fanecades de superfície. Comptava amb dos matxos pel cultiu de les seues finques.

Salvador Alfonso Ruíz era germà del anterior, de Juan, i el seu patrimoni estava estimat en 3.122 rals. A diferència del seu germà sí posseïa alguns bens urbans, dos cases valorades en 587 rals, tot i que les propietats rústiques tenien un valor de 2.535 de forma que encara representaven el 82% del total. Concretament era propietari de set camps de secà amb 69 fanecades de superfície, altres nou camps d'horta amb 22'5 fanecades d'horta i un cavall. A banda, Salvador tenia arrendats quatre camps d'horta, amb 51'5 fanecades d'extensió, 38'5 d'elles exclusivament en dos camps del Barón de Campolivar i d'aquestes darreres 29'1 en un únic camp. En conjunt, gestionava 74 fanecades d'horta, una gran extensió pel municipi, a les quals si afegim el secà suposaven 143 fanecades. Salvador tenia una notable especialització al cultiu de l'horta. Disposava d'un cavall. Tant ell com el seu germà formaven part també del grup dels arrendataris rics, vinculats a algú propietari o

família, en aquest cas el Barón de Campolivar, però és una qüestió que es tracta més endavant.

3.- Vicente Guillem y Calatrava tenia un patrimoni conjunt avaluat en 2.992 rals, 338 corresponents a una casa i altres 2.654, el 89% de rústic. Era propietari de vuit camps d'horta amb 36'25 fanecades d'extensió valorats en 2.385 rals i arrendatari d'altres tres amb 14 fanecades, avaluats en 168. El secà era secundari en aquesta explotació i així era el propietari únicament d'un camp de 6 fanecades valorat en 50 i arrendatari d'una finca de 36 en 51 rals. En conjunt cultivava 50'25 fanecades d'horta i 42 de secà, amb dos matxos.

4.- Miguel Benlloch y Calatayud en part presentava una similitud amb l'anterior en tant que del seu patrimoni estimat en 2.723 rals 585 corresponia a dos cases i per tant el rústic era de 2.138, un 78% del conjunt. Miguel era titular de 24'50 fanecades d'horta distribuïdes per vuit camps. A banda tenia arrendats altres dos camps d'horta amb una extensió conjunta de 5'5 fanecades. En conjunt Miguel gestionava 30 fanecades d'horta. A diferència dels dos anteriors el secà era totalment secundari en la seua explotació, limitat a un camp de 16 fanecades de garroferes i oliveres i altre de 5 de vinya i oliveres. Comptava amb un cavall.

5.- Juan Bautista Gimeno també tenia com els dos anteriors un patrimoni rústic que representava un 80% del valor del seu total de 2.668, amb 513 rals en dos cases front a 2.155 en finques rústiques. Era propietari de cinc camps d'horta, amb una extensió de 12'75 fanecades mentre el secà estava representat per deu camps amb 107 fanecades de terra. A banda d'això cultivava cinc camps d'horta arrendats, amb 46'75 fanecades de terra, entre ells un dels majors del terme, amb 27 fanecades, del convent del Corpus Christi. En conjunt gestionava 59'50 fanecades d'horta i les 107 de secà. Per treballar la seua explotació disposava de dos cavalls.

6.- Antonio Fabado y Calatrava, el següent per l'entitat del seu patrimoni rústic, mantenia un patrimoni bàsicament agrícola de 1.766 rals tot i que les tres cases que posseïa per valor de 799 reduïen la representació d'aquest a un 69% del total de 2.555 rals. Antonio era propietari de sis finques de regadiu amb 14'25 fanecades i altres sis de secà amb 72 mentre que tenia arrendades altres 5 fanecades d'horta. En conjunt gestionava 19'25 fanecades d'horta i 72 de secà, un conreu que desenvolupava amb dos matxos.

Per sota d'aquests grans llauradors ens trobem a Paterna altres acomodats o relativament benestants, un número que lògicament va augmentant al descendir en l'escala. Entre ells i per posar algú exemple podem fer referència a:

José Cardona y Rubio era un llaurador amb una estimació de riquesa de 2.214 rals, titular d'una casa i amb un patrimoni rústic que representava el 85% del conjunt. Comptava amb prou finques de secà, vuit camps amb una extensa superfície conjunta de 171 fanecades valorats en 528 rals però també amb 17 fanecades d'horta en propietat en sis camps, avaluats en 1.249 a banda d'altres 8'25 fanecades en tres parcel·les arrendades per 99 rals. En conjunt treballava 25'75 fanecades d'horta i el molt extens secà esmentat, en bona part de baixa qualitat i d'ahí la seua valoració econòmica. Va declarar un cavall, el que confirma l'entitat de la seua explotació.

Entre les persones no residents a Paterna és el cas del major propietari de Campanar, qui a banda de la terra posseïa dos cases valorades en 417 rals. En Paterna era propietari d'un camp de 11 fanecades d'horta avaluat en 682 rals i de cinc finques de secà amb una superfície conjunta de 126 fanecades valorades en 695 rals, a més d'haver arrendat tot el secà propietat de D. Antonio Pelegrín per 79 reals. En conjunt s'avaluava tot en 1.873 rals, per la qual cosa ja es troba en la transició cap a allò que podríem considerar un gran propietari. No ens consta cap propietari d'aquest nivell.

En aquesta categoria de llauradors rics caldria incloure uns altres llauradors, un reduït grup amb un patrimoni avaluat per davall de les xifres exposades anteriorment però que gestionaven extenses finques arrendades i a més a més tenien un reconeixement social. Sense propietat i per tant valor formaven eixe grup els germans Antonio y Francisco Monrabal i altres arrendataris el també paterner Diego Soriano pel Mas de Febo o Manuel Lleonart, de Montcada, per la porció patenera de la finca Camarena. Eren allò que es coneixia com arrendataris rics i per tant d'ells parlarem més endavant al tractar l'arrendament.

IV. 5.1.3.- Els mitjans propietaris.

En la línia d'allò exposat anteriorment hem considerat com a mitjans propietaris a un ampli espectre de titulars, que en relació amb el valor assignat al seu patrimoni podem situar entre els 750 i els 1.500 rals, una vegada més com a xifres aproximatives. En eixa categorització podríem incloure a alguns dels propietaris d'establiments fabrils com els molins tot i que la major part d'aquests tenien a com a titulars a grans propietaris bàsicament foranis. També seria el cas d'alguns propietaris de vivendes, pocs i majorment residents a València, sovint petits titulars d'aquests bens però que consolidaven la seua posició amb la possessió de finques agrícoles. Podia ser el cas del veí de Godella Juan Bautista Estellés, un

petit propietari agrícola, tan sols de 1'5 fanecades d'horta estimades en 113 rals i de dos camps de secà de 15 i 9 fanecades, valorats en 143, però que era titular del Molí de l'Obrador, valorat en 640 rals, el que justificava que el conjunt del seu patrimoni paterner s'estimara en 906 rals.

Pel que fa a aquells, els més nombrosos, vinculats bàsicament a l'agricultura es tractava, en el marc d'aquesta senzilla aproximació, als tradicionalment definits com que "*treballen lo seu*". Com "*els que treballen lo seu*" s'ha definit a aquells que habitualment han gestionat directament l'explotació amb mà d'obra pròpia. Han cultivat la terra amb la participació del gestor i d'aquells membres de la unitat familiar com els fills, sense recórrer habitualment a jornalers, a excepció de moments puntuals com la recolecció ni sobretot d'ocupar-se per altres. Això garantint un nivell de vida estable o relativament estable.

Com a mitjans propietaris forasters mostrarem únicament uns exemples de diversa procedència. Un d'ells podria ser el dels membres de la família Bonora, veïns del raval de Marxalenes, a la Vara del carrer Morvedre. En 1858 Salvador Bonora era titular en Paterna de 96 fanecades de terra de secà, estimades en 783 rals, Vicente Bonora de 23 fanecades també de secà valorades en 121 rals i José Bonora d'altres 114 fanecades avaluades en 500 rals. Dos anys abans del padró de riquesa de Paterna, en 1856, trobem a tres membres d'eixa família en la "*Contribución Territorial e Industrial. Partido de Extramuros*" (AMV Hisenda-Contribucions Caixa 137/1) que inclua a la *Vara de la calle Murviedro*, la presència de Salvador Bonora amb 161 rals, Vicente Bonora amb 126 i José Bonora, menor, amb 125 rals, que els convertia també (els valors d'estimació no són els mateixos, en tant que es tracta d'un altra font de informació, però parcialment comparables) en propietaris intermedis de la seua àrea de residència.

Un altre exemple d'eixa zona pot ser Benito Montesinos y Carbonell, qui era un arrendatari benestant de l'Alqueria de Boil, entre Benicalap i Marxalenes i junt al camí Vell de Lliria. Al tractar-se d'un arrendatari se li assignava a València un valor limitat, tot i l'elevat rendiment econòmic d'eixa finca d'horta (19 rals com arrendatari quan al Marqués de Cerdanyola i Boil, propietari de la finca, cotitzava per ella 1.304 rals), una explotació que completava amb algú altre valuós camp a l'horta del voltant. Benito posseïa en Paterna 74 fanecades de terra de secà. Concretament era titular de 42 fanecades de vinya i oliveres al camí de Conarda; 16 d'oliveres i garroferes a els Clots i 18 de garroferes en Camarena, amb una estimació conjunta de 582 rals. Com a mostra de la dispersió, el seu nebot Juan Bautista Montesinos Rodrigo també era propietari en Paterna, tot i que ací amb una explotació

d'escàs valor. Com els Bonora els Montesinos són representatius d'eixe nombrós col·lectiu de propietaris i arrendataris de terres a La Vega, en aquests casos molt propers a la ciutat de València, amb finques de secà a Paterna. Gestionaven productives i valuoses finques d'horta com a base de la seua explotació que amb caràcter complementari posseïen i cultivaven camps al secà circumdant.

En la línia dels anteriors, tot i que combinant un patrimoni mixte de regadiu i secà en tant que la proximitat els permetia atendre bé el cultiu de l'horta, com era relativament habitual (en propietat o en arrendament) tenim altres exemples. Concretament ens centrem en un parell d'exemples dels pobles veïns de Benimàmet o de Campanar. En Campanar podia ser el cas de José Aguilar, el segon major propietari d'eixe poble a Paterna, qui era titular al terme d'una mitjana explotació de secà integrada per dos camps d'oliveres amb 40 i 12 fanecades, un altre amb 7 de vinya i oliveres i un quart de garroferes, oliveres i vinya de 18 fanecades, en conjunt 77 fanecades valuades en 773 rals. En Benimàmet podríem incloure al major propietari en Paterna, a Mariano Giner, amb dos camps d'horta de 6 fanecades cadascú, un de garroferes de 6, un altre d'oliveres i vinya de 8 i una parcel·la arrendada d'horta de 3 fanecades, en conjunt 15 d'horta i 12 de secà, valuades en 1.091 rals. Això suposant que tant a Benimàmet com a Campanar disposarem d'un mitjà patrimoni en propietat, qüestió que encara no ha estat confirmada.

En Burjassot destacava la vidua de Francisco Suay, titular de 6 fanecades de garroferes en la Coma, 18 d'oliveres i garroferes a el Cinc, 18 de vinya i garroferes en Camarena, 12 d'oliveres i garroferes a la Rabosa, 2 d'oliveres i garroferes al barranc Fondo, 3 de vinya i oliveres al Pla del Pou i 6 de vinya i oliveres a aquesta mateixa partida. En conjunt era propietària de 71 fanecades de terra de secà valuades en 618 rals. També pot esmentar-se a Burjassot a D. Tomás Hueso, amb un patrimoni valuat en 487 rals per la qualitat de les finques tot i que posseïdor de 11 fanecades de vinya oliveres a la Mina de la Terra d'Escurar, 12 d'oliveres a una partida indeterminada, 1 d'oliveres i garroferes al barranc Fondo, 8 de secà i 8 de vinya en Camarena, 3 de garroferes en Molló Blanc i 14 de garroferes en la Coma, en total set finques amb 57 fanecades de superfície.

En Godella el major propietari, assimilable a aquest segment de la propietat en que ens trobem, era Pascual Montoro, amb 6 fanecades d'oliveres a La Font, 24 d'oliveres i garroferes en El Plantío, altres 18 d'oliveres i garroferes a la mateixa partida i 18 d'oliveres i garroferes en Cañada Espesa, en total 66 fanecades de terra de secà valuades en 567 rals.

El major propietari amb domicili en Quart de Poblet entraria en aquesta categoria. Es tractava de Ramón Pallardó, propietari de 53 fanecades d'oliveres i garroferes al Pla del Pou i d'altres 36 amb el mateix conreu, 89 fanecades en total, valuades en 741 rals. Fins i tot podria ser el cas de Luis Royo, el major propietari agrícola en Paterna dels escassos domiciliats en Mislata, amb 3 fanecades d'horta i 66 de garroferes i oliveres, valuades en 736 rals.

Tractament específic podrien rebre dos propietaris mitjans de municipis no veïns i que segurament, pels seus cognoms, serien persones de Paterna que havien traslladat la seua residència a eixes poblacions. És el cas del veí d'Alaquàs Francisco Guillem i Calatrava, qui a banda d'una casa posseïa en Paterna tres camps d'horta i era arrendatari d'un altre, amb una estimació conjunta de 1.131 rals. També el de Salvador Vicente Gascó, veí de Sagunt, propietari de tres camps d'horta amb 11'5 fanecades de superfície, valorats en 1.055 rals. A Bètera es trobava José Barrachina, possiblement fill de Benimàmet, amb un patrimoni paterner de 824 rals corresponent a 13 fanecades d'horta en dos camps.

Un dels models de llauradors mitjans de Paterna representats era el dels diversificats, amb compatibilitat de finques de secà i de regadiu. Era el cas dels vuit exemples que exposem a continuació:

- Juan Bautista Benlloch y Burguet (203), qui amb un patrimoni de 1.227 rals i a banda dels 225 d'una casa comptava amb 1.002 de rústica. Juan Bautista era propietari de tres camps d'horta amb 9 fanecades en total, altres quatre de secà amb 38 fanecades i a més a més dos camps d'horta arrendats amb 9 fanecades en conjunt. Disposava d'un matxo per treballar eixa explotació on gestionava en conjunt 18 fanecades d'horta i altres 38 de secà.
- Blas Guillem (43), qui declarava bens per 1.829 rals, tot i que al descomptar dos cases per 540 el patrimoni rústic era de 1.289, el que representava el 71% del total. Blas era titular de quatre camps d'horta amb 16'25 fanecades, valorats en 1.063 fanecades; un únic camp de secà amb 18 fanecades i 126 rals, tres camps arrendats d'horta amb 7'5 fanecades i una valoració de 90 i a banda tenia "*..el cultivo del secano de la Rectoría de esta Villa*", avaluat en 10 rals. En conjunt cultivava 23'75 fanecades d'horta i 18 de secà, més el poc valuós secà de la Rectoría, amb un matxo.
- José Guillem y Brisa (134), un llaurador que entre el seu patrimoni evaluat en 1.502 rals i a banda de dos cases valorades en 563 reunia tres camps amb 5'75 fanecades d'horta estimats en 492, altres cinc de secà amb 65 fanecades i una estimació de 303 a més a més

de dos finques arrendades d'horta, amb 12 fanecades, valorades en 144. José declarava un matxó i en conjunt cultivava 17'75 fanecades d'horta i altres 65 de secà.

- Juan Gascó y Montaner (193), un propietari amb 1.109 reals de patrimoni, bàsicament agrícola a excepció d'una casa al carrer Major valorada en 293 rals i un cavall amb 100. Era propietari de quatre camps petits d'horta, d'entre 0'5 i 2'5 fanecades, de 6 fanecades en total, amb un valor de 418 rals; d'altres tres de secà de 4 (garroferes i oliveres), 6 garroferes i oliveres) i 8 (oliveres) fanecades, 18 en total, avaluats en 106 rals mentre era arrendatari de quatre finques d'horta (4 de D. Manuel D'Ocón, 5 i 4 del Barón de Campolivar, 3 de D. Vicente Suay) estimades en 192 rals. En conjunt explotava onze camps amb 22 fanecades d'horta i 18 de secà, amb l'ajuda d'un cavall.

- Semblant a l'anterior tot i que amb més pes de l'arrendament era el cas de José Benlloch y Huguet. A José li van estimar una riquesa de 943 rals, 483 corresponent a dos cases, al carrer Major i al de la Fàbrica, i la resta en terres ja que no va declarar cap cavalleria. Tenia una ínfima propietat de regadú, 1 fanecada estimada en 75 rals, una miqueta de secà amb tres finques de 16 fanecades en conjunt i un valor de 82 rals, en una de 2 fanecades (oliveres), 10 (vinya i oliveres) i 4 (vinya i garroferes). Però el pes principal es trobava en les sis finques d'horta arrendades, amb 22'5 fanecades i un valor de 270 rals. José explotava 3 fanecades de les *Monjas del Corpus Christi*; de València; 6 de D. Luis Blat, de la Vara del carrer Morvedre; 2'5 de D. Vicente Suay, de Cheste; 6 de D. Francisco Suay, de Cheste; 2'75 de D. Valentín Rausell, de València i 2,25 de D. Víctor Deza, de València. A banda tenia arrendat el conreu de 22 fanecades de secà del Marqués del Tremolar, de València, amb 32 rals. En conjunt explotava dotze camps i 51'5 fanecades de terra, 23'5 d'elles d'horta.

- Manuel Rubio y Gascó (234), un llaurador mitjà amb un conjunt avaluat en 1.203 rals més 76 d'un matxo. Manuel era propietari d'una casa a la plaça de la Constitució, valorada en 282 rals, dos camps d'horta de 1'5 i 2'5 fanecades amb 163 rals; 77 fanecades de terres de secà en un camp de 42 fanecades de garroferes, altres dos de 9 i 26 de garroferes i oliveres, un secà avaluat en 568 rals, una explotació que va completar amb l'arrendament de 2'5 fanecades d'horta a D. Manuel D'Ocón, de València, i altres 5 a D. Francisco Miguel Suay, de Cheste, avaluades en 90 rals. En conjunt treballava 11'5 fanecades d'horta i 77 de secà, amb l'ajuda d'un matxo.

- Vicente Guillem y Esteve (369), qui comptava amb un patrimoni de 815 de rústica i una casa valorada en 248, en total 1.063 rals. Reunia quatre camps d'horta en propietat amb 9 fanecades estimades en 608 rals, dos de secà amb 30 fanecades i altres quatre arrendats

d'horta amb 13 fanecades avaluades en 151 rals, un d'ells de 5 fanecades d'Antonia Monrabal, la gran propietària patenera, i altre de 4 del també patener José Jorge. Cultivava en conjunt 22 fanecades d'horta i altres 30 secà i per això disposava d'un matxo.

Tot i això n'hi havia algú propietari mitjà puntual amb gran importància dels camps de secà. Era el cas de Tomàs Fambuena (351), qui gestionava un patrimoni estimat en 927 rals, 225 d'una casa, 204 d'un camp d'horta de 3 fanecades, 126 d'un camp arrendat de 10 fanecades però comptava amb nou camps de secà de 6, 8 i 6 fanecades de garroferes, 10, 8, 12 fanecades de garroferes i oliveres; 8 de garroferes i oliveres; 3 de vinya i garroferes i 2 de garroferes, oliveres i vinya, amb 63 fanecades per 373 rals. Va declarar un matxo.

IV.5.1.4.- Els petits propietaris agrícoles.

A efecte d'aquesta anàlisi, en la línia d'allò que sol ser habitual en aquest tipus d'estudis, considerem propietaris agrícoles menuts aquells que en la seua activitat econòmica combinen el conreu de les seues propietats o d'arrendaments d'alguna entitat, a voltes ambdues coses, amb el treball fora de la pròpia explotació. Molts d'ells compaginaven la gestió de la seua explotació amb altra activitat no agrària, una situació bastant habitual en la societat tradicional, amb la seua ocupació més o menys habitual com a jornalier per altres llauradors locals o fins i tot amb la seua participació temporal en tasques de recol.lecció en altres àrees. Realment també podriem definir-los com a ínfims propietaris.

No resulta senzill delimitar este grup per la insuficient informació disponible sobre l'època tot i que hem situat aquest espectre als titulars inferiors als 750 rals de patrimoni, una xifra variable segons la caracterització i natura de la propietat i que en qualsevol cas ben prompte els situava al límit o ja directament a la categoria dels propietaris-jornalers. Per altra banda i per aquest grup més nombrós hem fet una distinció entre residents fora del municipi i locals.

IV.5.1.4.1.- Els petits propietaris foranis.

Als municipis de l'Horta Nord amb propietaris a Paterna predominava absolutament el petit propietari, ínfim en ocasions. Així en la seua totalitat es tractava de propietaris de finques de secà en Paterna, pràcticament tots d'un únic camp que completava les seues explotacions d'horta als llocs de residència i els voltants. Així succeïa en Alboraià amb tres propietaris de tres parcel·les (més un arrendatari), en Vinalesa amb un propietari i tres parcel·les; en Alfara del Patriarca amb un propietari i dos parcel·les; en Bonrepós, amb dos propietaris i tres parcel·les. L'excepció en aquesta zona eren els dos mitjans o grans

propietaris de la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), el germans Barrachina, que ja han figurat anteriorment pel seu abundant patrimoni, principalment de terres d'horta.

També succeïa el mateix amb els propietaris dels nuclis posteriorment integrats al municipi de València, titulars de pocs camps i tots ells de secà a excepció de Benimàmet i de Campanar, amb gestors d'horta. L'excepció en ells eren el gran propietari de Benimaclet i un parell de mitjans gestors amb una explotació major de secà o mixta ja tractats als dos darrers pobles. En Carpesa era el cas de cinc propietaris de sis parcel·les; en Borbotó tretze propietaris i quinze parcel·les; en Benifaraig cinc propietaris i cinc parcel·les de valor ínfim; a les Cases de Bàrcena tres propietaris i tres parcel·les. Com els de la resta de l'Horta Nord segurament completaven amb les seues parcel·les de secà paternerres la part principal de les seues explotacions, els camps d'horta en propietat o arrendats dels voltants del seu domicili.

A l'entorn de secà de Paterna, un propietari i un arrendatari es situaven al voltant dels 750 rals amb diferent orientació. Un d'ells era Manuel Lleonart, l'arrendatari de la masia de Camarena, amb un producte estimat en 753 rals, i l'altra la Viuda de Vicente ?, amb 750 rals vinculats a 10 fanecades d'horta en propietat. Tot això la inclusió de Manuel Lleonart ací és discutible en tant que l'entitat d'allò que gestionava, centenars de fanecades de secà, el situaven a un altra escala i sobretot com a arrendatari. Per la seua banda la petita propietat era majoritària o absoluta entre els veïns de Godella. A més a més el seu accés al regadiu era inexistent. En Godella podria esmentar-se a Francisco Huerta amb sis finques i 274 rals d'avaluació, d'Úrsula Suay y Huerta també amb sis, d'altre amb quatre i de quatre propietaris que poseïen tres parcel·les. La resta de veïns de Godella, 36, únicament poseïen una o dos parcel·les de secà. Segurament amb les propietats de Paterna completaven les finques de secà i de regadiu dels seus municipis.

Entre els nombrosos propietaris i arrendataris de Benimàmet i de Campanar, 167 entre els dos pobles, abundaven els ínfims o mínims propietaris. En general eren titulars de terres de secà més o menys extenses però de reduït valor més representats a Campanar, en menor grau d'arrendataris d'horta també amb limitada valoració. Tot i això entre ells despuntava una minòria de propietaris o propietaris arrendataris mitjans, sovint per posseir un o més camps d'horta. Era el cas en Campanar on únicament tres persones eren titulars i mitja dotzena arrendataris d'horta, entre elles Margarita Benlloch, amb dos camps d'horta en propietat de 3 i 1 fanecada a banda d'altres dos de secà amb 30, amb una avaluació de 512 rals; de la Viuda de José Estebe (sic) amb 7 fanecades pròpies d'horta o de la Viuda de

Miguel Belenguer, amb 6 fanecades d'horta i altres tres camps amb 19 de secà, amb 442 rals. Per la seua banda José Aguilar, amb altre perfil, era titular de 77 fanecades de secà, amb 773 rals. En Benimàmet n'hi havia una major diversitat de circumstàncies, perquè a banda del secà eren molt més nombrosos els propietaris i també els arrendataris d'horta. Per esmentar alguns propietaris podem fer referència a Francisco Barrachina y Ferrandis, titular de 6 fanecades d'horta i altres tres camps amb 23 de secà, avaluat en 588; els Herederos de Agustín Barrachina, amb un patrimoni de 662 rals consistent en 9 fanecades d'horta i un camp amb 4 de secà; Rafael Morte, amb un camp de 6 i altre de 5 fanecades d'horta més 18 de garroferes i oliveres, avaluat en 780 rals, etc.

Al pobles de l'altra banda del Túria, Manises i Quart de Poblet, amb la menor participació de Mislata, la propietat agrícola en Paterna mostrava una gran diversitat al combinar l'horta amb rambla i amb caràcter més minoritari els camps de secà. A més a més es completaven amb un relativament abundant arrendament. Això donava lloc a tot tipus de perfils d'explotació, en qualsevol cas a banda d'un molí d'un propietari de Mislata i del gran propietari ja esmentat D. José Tomás Rodrigo. De fet, predominava la petita o mínima valoració dels patrimonis, per davall dels 200 i amb freqüència també els 100 rals. Entre els petits propietaris pot fer-se referència a Joaquín Liern, de Quart de Poblet, amb sis fanecades d'horta en Fondos estimades en 408 rals, a Silvestre ? De Manises, amb 5'5 fanecades en Camí de Manises i 1'5 en la Corrucosa, 7 fanecades d'horta en total estimades en 503 rals. Segurament seria nascut o descendents de Paterna, pels seus cognoms, un dels majors propietaris amb residència a Quart de Poblet, José Calatrava y Rubio, amb un patrimoni estimat en 490 rals i integrat per un camp de 3 fanecades i un altre de 1'5 en La Fila, a més a més d'un tercer de 3 en la Corrucosa, amb 7'5 fanecades d'horta en total.

Podria fer-se extensiu aquest anàlisi a l'únic propietari de Torrent o al més allunyat d'Alfàfar, no així respecte al d'Alaquàs, amb altre perfil en tant que posseïa diverses parcel·les d'horta. També podria fer-se amb els ínfims llauradors del Camp de Túria, de Bètera, de la Pobla de Vallbona o de Riba-roja de Túria, ací amb l'excepció del de Vilamarxant on residia Juan Bautista Ros, propietari a Paterna de dos camps d'horta amb 10 fanecades i 687 rals.

IV.5.1.4.2.- Els petits propietaris de Paterna.

La informació sobre aquest grup de propietaris resulta molt més real o efectiva, pel que fa a la situació en aquest nivell, ja que es tractava de propietaris i sovint propietaris-arrendataris locals suposadament amb el nucli de la seua explotació a Paterna. Podria haver

casos amb finques pròpies o gestionades fora del terme però serien minoritaris en tant que com hem exposat Paterna era principalment un poble d'acollida de llauradors foranis.

Dins d'aquest grup i pel que fa als titulars de riquesa bàsicament llauradors hem intentat fer una aproximació una mica més completa que als anteriors grups. Pot ser resulta més senzill fer distincions per l'existència d'especialitzacions segons l'àmbit predominant de conreu, en un volum reduït, sobre la base de tres subgrups. Per això ens hem recolzat en tres perfils d'acord amb el predomini del conreu de l'horta, del secà o de la freqüent combinació semblant dels dos, amb l'arrendament com a opció habitual. D'ahí la relevància que va assolir la presència de llauradors amb finques de secà principalment en propietat que completaven amb l'arrendament de camps d'horta.

IV.5.1.4.2.1.- Petits llauradors de Paterna bàsicament amb terres de regadiu.

Eren molt pocs els llauradors amb este perfil, bàsicament per la importància que tenia l'arrendament per completar en part o en conjunt al patrimoni en propietat, de forma que els propietaris en exclusiva eren escassos. Tot i això, entre els casos puntuals n'hi havia alguns paterners amb aquestes característiques. Era el cas de Miguel Benlloch y Montaner (285), amb un patrimoni avaluat en 679 rals, corresponent en la seua totalitat a tres camps d'horta, un de 3 fanecades d'extensió a Fondos; un altre de 1 a La Fila i el major, de 5 fanecades, també a La Fila.

IV.5.1.4.2.2.- Llauradors de Paterna bàsicament amb finques de secà.

A Paterna podem trobar un conjunt de petits propietaris que responen a este perfil. Eren com els anteriors una absoluta minòria, com s'ha exposat reiteradament n'hi havia la tendència a completar les explotacions amb l'arrendament d'horta però era un altre model representat. A més cal tenir molt present que degut al reduït valor relatiu de les terres de secà i especialment de les darreres categories podia trobar-se llauradors amb una acceptable extensió de secans en propietat tot i que un valor conjunt molt limitat. Ens serveixen de mostra dos exemples d'eixa modalitat:

Mariano Agustí y Gascó amb una casa valorada en 135 rals, 4 fanecades de vinya i garroferes de 5° en la Font, 11 rals; 3 de vinya i oliveres de 4^a en el Palmar, altres 11 rals; 3 de secà de 5^a en el Palmar, 8 rals, a banda d'un camp de cinc fanecades d'horta arrendades a D. José Tomás Rodrigo i amb una valoració superior a tot allò anterior.

Miguel Salvador amb una casa estimada en 113 rals, dos ases, un camp d'una fanecada d'oliveres de 3^a en camí de la Pobla, 5 rals; un altre de 14 de garroferes de 4^a en la Mallada per 57 rals; un tercer amb 7 de garroferes i oliveres de 3^a en les Trescoles, valorat

en 38 rals, o siga 22 fanecades de secà en conjunt per 100 rals. Eren camps petits o de baixa qualitat. Junt això disposava d'un altre camp de 2'5 fanecades d'horta arrendada a les monges del Corpus Christi valuades en 30 rals.

IV.5.1.4.2.3.- Llauradors de Paterna amb secà i arrendataris d'horta.

Com ja ha estat exposat molts petits llauradors de Paterna posseïen un o varios camps de secà, de desiguals dimensions però sovint petits. L'accés a eixes propietaris podia resultar senzill pel seu preu inferior. De fet probablement quan es desenvolupava algun procés d'acumulació de capital, per mínima que fora, podia iniciar-se per ahí. Accedir a la propietat de finques d'horta ja era un altra qüestió, no sols pel seu elevat cost sino també perquè l'oferta disponible era restringida. Pel contrari l'arrendament com hem vist era accessible i tot i que amb molta competència sí n'hi havia oferta de camps d'un grapat de fanecades.

Un exemple d'este perfil a Paterna és el cas de José Sanchis y Benlloch. Este llaurador era propietari d'un patrimoni de 298 rals que completava amb finques arrendades valuades amb 102, a banda d'un ase estimat en 56 rals. Deixant a un costat la casa valuada en 195 i l'ase restava unes finques exclusivament de secà en propietat i altres de regadiu totalment en arrendament, unes i altres amb valor semblant, 103 rals les 25 fanecades de secà en propietat i les 8'5 de regadiu arrendades. El secà, en propietat, corresponia a un camp de 6 fanecades (garroferes), un altre de 6 (també garroferes), un de 3 i altre de 4 (ambdós de garroferes i oliveres), un de 3 (oliveres) i altre també de 3 (de garroferes, oliveres i vinya). El regadiu estava integrat pels tres camps arrendats, de 4 i de 2 fanecades al Barón de Campolivar, de València, més un altre de 2'5 a D. Francisco Guillem, de Paterna. En conjunt José gestionava nou camps amb 33'5 fanecades

També podia ser el cas de Bartolomé Guillem, amb una composició semblant a l'anterior. Bartolomé tenia uns bens amb un valor estimat en 663 rals, però eixe valor estava condicionat per la propietat de dos cases, una al carrer Major i altra al carrer de la Fàbrica, que ja suposaven 405 rals, vora dos tercers parts del total, mentre no va declarar cap cavalleria. Bartolomé era propietari de quatre camps de secà, amb 18 fanecades i un valor de 114 rals, concretament un de 6 fanecades (garroferes), un altre de 2, altre de 8 i un darrer de 2 (tots tres de garroferes i oliveres). A banda d'això cultivava tres finques d'horta en arrendament, amb una extensió de 12 fanecades i un valor de 144 rals. Cultivava en l'horta 5'5 fanecades de D. Salvador Vicente Gascó, de València; 4 de D. Francisco Guillem, de Paterna, i 2'5 de Francisco Miguel Suay, de Cheste. Les terres que gestionava, 18 fanecades de secà i 12 de regadiu suposaven 30 fanecades en total.

Un tercer exemple seria Juan Rubio i Montaner, amb un patrimoni exclusivament rústic i avaluat en 680 rals, tenia unes característiques semblants tot i que amb una major importància de l'horta arrendada. Com Manuel, a banda de les terres sols era propietari d'un matxo. Poseïa 5 fanecades d'horta en dos camps de 2'5 cadascú; 6 de garroferes i altres 12 de garroferes i oliveres, que això sí completava amb l'arrendament de 12 d'horta de Francisco Miguel Suay, de Cheste i 2'25 del paterner D. Francisco Guillem. Juan gestionava en conjunt 19'25 fanecades d'horta i 18 de secà.

Per últim i en la línia dels anteriors ens trobem amb Vicente Guillem y Gascó. Tenia un valor assignat de 806 rals, d'ells 300 corresponents a una casa en propietat en la plaça del Forn Vell i 76 a un matxo, de forma que la terra suposava 430 rals. Com els anteriors era propietari de finques de secà i arrendatari de camps d'horta. Era propietari de 23'5 fanecades de secà valuades en 158 rals, concretament tres camps de 15 i 6 fanecades (garroferes) i 2'5 (garroferes i oliveres). Les terres d'horta arrendades eren 22'25 fanecades, amb una estimació de 272 rals. Cultivava arrendat un camp de 2'5 fanecades de D. Vicente Suay, de Cheste, altre de 6 de Rafael Barrachina, de la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), un tercer de 4'25 de D. Vicente Lassala, de València i per últim un de 9'5 de D. Salvador Vicente Gascó, de València.

IV.5.4- Els arrendataris-propietaris.

Els arrendataris amb petites o mitjanes propietats d'horta van ser molt nombrosos. Formaven un grup molt desenvolupat afavorit pel limitat accés a la propietat de l'horta per part dels veïns en contraposició a la gran oferta de parcel·les en arrendament sovint en mans de titulars foranis.

Un nombrós grup de llauradors paterners, vinculats a l'horta, combinaven la propietat d'un o varios camps amb l'arrendament d'altres parcel·les. La insuficiència de les seues explotacions els obligava a recórrer a eixe arrendament per garantir la sostenibilitat de la família. La major part d'ells explotaven més terres alienes, mitjançant l'arrendament, que les seues propies. Sovint eren petits o ínfims titulars de finques que per poca superfície que arrendaren ja superaven allò propi.

Una vegada més aquest segment de la propietat i l'explotació presentava una gran disparitat. N'hi havia petits i fins i tot minúsculs propietaris d'horta entre grans i menuts arrendataris. No és l'objectiu fer un recorregut complet així que anem a fer únicament una aproximació.

Com una transició des del nivell anterior, el dels petits propietaris una mostra seria Manuel Rubio y Calatrava, un llaurador que únicament posseïa terres i un matxo, sense cap vivenda, amb una avaluació total de 411 rals. L'explotació constava de dos camps d'horta en propietat de 1 i 1'5 fanecades, més la sisena part d'un altre camp de 7 fanecades; 18 fanecades de secà en dos camps, un de 6 amb garroferes i altre de 12 amb garroferes i oliveres, completada amb dos camps d'horta arrendats, un de 3 fanecades a D. Manuel D'Ocón, de València, i altre de 2'5 a Francisco Miguel Suay, de Cheste. Manuel cultivava en total 18 fanecades de secà i unes 9 d'horta

Amb un menor patrimoni en propietat i per tant més depenents de les finques arrendades podem trobar a Manuela Gascó, amb una avaluació pel conjunt de la seua explotació de 748 rals, tot i que 203 corresponent a una casa i dels 545 restants 196 d'horta arrendada, únicament el 44% en propietat. Era propietària de dos petits camps d'horta amb 3'5 fanecades i altres quatre també reduïts de secà amb 13'50 fanecades en total mentre tenia arrendat un camp de 15 fanecades d'horta i altre de 18 de secà del Conde de Villapaterna. Gestionava en conjunt, amb l'ajuda d'un matxo, 18'5 fanecades d'horta i 31 de secà tot i que la terra arrendada era majoritària.

Podia ser també el cas de Salvador Cañizares, qui únicament era propietari de finques rústiques, amb una valoració conjunta únicament de 331 rals. Era propietari de dos camps d'horta amb 5 fanecades en total, valorades en 181 rals, mentre tenia arrendats altres dos amb 12'5 fanecades, 10 d'elles al Barón de Campolivar i altres 2'5 al llaurador benestant paterner Salvador Alfonso, valorades en 150 rals. El valor del seu patrimoni en propietat escassament superava a l'arrendat mentre que pel que fa a la superfície, de les 17'5 fanecades que gestionava aquest llaurador exclusivament dedicat a l'horta el 71% de la superfície era arrendada.

IV.5.5- Els jornalers propietaris.

Amb aquesta categoria i a efectes d'esta anàlisi hem agrupat sota esta categoria a aquelles persones titulars d'una o més finques o altres bens però que vivien bàsicament d'un jornal extern, agrari o no i sovint de combinar una o més activitats. El fet de declarar bens al padró els situa a la categoria de propietaris però la mínima entitat d'ells en realitat permet considerar-los jornalers. Poseïen una explotació, amb petites parcel·les pròpies o arrendades, però que únicament servien de complement econòmic o de mera subsistència, una vivenda de reduïda valoració o únicament alguna cavalleria menor. Insistim en que

considerar-los propietaris en sentit estricte pot resultar confús però per altra banda no eren jornalers en tant que disposaven d'alguna propietat. Per altra banda pot intuir-se en molts casos situacions de pobresa encuberta per la disponibilitat d'un mínim patrimoni, com passa amb algunes vidues titulars únicament d'un ase, d'una casa o cova d'infim valor o, homes i dones, d'un únic camp d'una fanecada d'extensió.

És important considerar que, com ha estat exposat des de l'inici, molts propietaris en Paterna ho eren també en altres municipis. A la major part dels casos no disposem de la informació completa sobre les explotacions, per la qual cosa pot donar-se freqüentment el cas de que algunes persones incloses a les categories utilitzades en realitat caldria estiguern en altres en relació amb els seus patrimonis en diferents municipis. Esta característica s'accentua més a les categories inferiors en valor, els mitjans, tot i que en major mida als petits propietaris i als jornalers-propietaris d'altres pobles en Paterna, que podrien ser mitjans o fins i tot grans propietaris en un altre municipi.

Aquests "jornalers-propietaris" sí podem ser localitzats amb major garantia en Paterna. No es tracta d'una garantia absoluta en tant que també podien posseir o gestionar terres en altres municipis tot i que per aproximacions realitzades a l'estructura de la terra de municipis veïns serien minoritaris sobre el conjunt. Sembla que els cultivadors de Paterna únicament es centraven en la possessió o el conreu de finques d'altres municipis en àrees molt concretes, com succeïa amb l'horta del terme de Quart de Poblet situada a la part baixa del riu.

En qualsevol cas, s'agrupa en aquest bloc a propietaris d'ínfimes finques d'horta, de dos, una o menys fanecades, però sobretot de petites explotacions de secà, amb únicament una desena o una vintena de fanecades de superfície. Aquesta categoria de propietaris era molt nombrosa en Paterna tot i que també estava molt representada en la propietat forània. Fins i tot s'intuïx que podria tractar-se de perfils existents als seus pobles de residència, com a una part dels de Burjassot i de Godella.

Un altra volta ens centrem en els propietaris residents en Paterna per la major fiabilitat per mostrar aquest segment. Així entre entre els nombrosos llauradors titulars d'una propietat mínima poden servir d'exemples els següents paterners, amb les finques que figuren com a única propietat:

- Felipe Rodrigo, un veí amb una fanecada de rambla, valorada en 30 rals.
- Manuel Peris y Martínez, propietari d'un camp de 1 fanecada d'horta en la partida dels Fondos, avaluat en 75 rals, la seua única propietat junt a un ase.

- María Rosa Guillem y López, una dona propietària tan sols d'un camp de 3 fanecades d'oliveres avaluat en 8 rals.
- Pascual Barrés propietari a banda d'un matxo únicament de 3 fanecades de garroferes, valorades en 16 rals.
- Tomasa Marqués, propietària a banda d'una casa únicament d'un camp de tres fanecades de terra rambla en el Colom, valorat en 49 rals.
- Vicente Roig únicament amb una fanecada de rambla de 1^a en Tormos, única propietat seua, amb 30 rals.
- La Viuda de D. Valeriano Oficial, propietària d'un camp de 4 fanecades de vinya de 4^a al Pla del Pou, per 15 rals, única propietat seua.
- Vicente Peris y Montaner era propietari de sis fanecades de garroferes i oliveres al barranc de la Font, per 50 rals, a banda de la quarta part d'una casa al carrer de la Pobla per 98 rals.

No faltaven entre ells els propietaris amb un patrimoni ínfim amb regadiu i secà. Així Mariano Adell posseïa sols 1'25 fanecades de rambla en Penyes de Rog de Roch i 1 de garroferes en Terra de Cànters o la Viuda de Bautista Espinós amb 1'5 d'horta en camí del Martinot i 1 fanecada de secà en el Palmar, a banda d'una casa.

V. L'ARRENDAMENT I LA GESTIÓ AGRÍCOLA.

V.1.- L'arrendament.

Coneguda a grans trets la caracterització general de la propietat agrícola en Paterna la següent qüestió que requereix la seua anàlisi és la distribució del valor de la propietat i l'extensió de la terra explotada per tercers, gestionada indirectament pels seus propietaris. Es tracta de les finques explotades bàsicament mitjançant l'arrendament, per part de llauradors de Paterna i d'altres municipis.

Al llarg del recorregut ja realitzat per la titularitat de la riquesa de Paterna i la seua gestió hem pogut comprovar la importància que a mitjan segle XIX tenia l'arrendament al municipi. A banda de la propietat cal tenir ben present la terra gestionada per persones no titulars d'ella. En aquella època l'arrendament estava molt estés a les terres valencianes, no era evidentment una característica únicament local. Als propietaris que arrendaven els permetia obtenir un benefici mentre es mantenia en bones condicions les seues finques i a molts llauradors, en una ampla escala, obtenir guanys de l'explotació comercial d'una finca aliena o disposar d'una propietat agrícola suficient, que pogués garantir així el manteniment i reproducció del grup familiar. En el context de la societat de l'època els llauradors i jornalers havien de fer front a despeses molt diverses com s'exposa al següent text de forma sintètica: "*En una clasificación sumaria, los costes pueden dividirse en costes de subsistencia (alimentación, vestido, higiene, alojamiento), costes de explotación de la unidad económica (sementera, tecnificación, mano de obra asalariada, etc.....) y costes de reproducción vinculados al sistema sucesorio (dotes y legítimas a los seguidores desheredados en regímenes de transmisión divisa)*". (MOLL, ISABEL i MIKELARENA, FERNANDO, 1993, pag. 38). A tot això calia afegir-ne un altre molt relevant: el pagament dels impostos i una bona part dels petits o mitjans llauradors valencians no disposaven de suficient terra pròpia..

Els llauradors amb explotacions d'insuficients dimensions i amb més motiu els jornalers que careixien de terres es veien obligats a buscar altres fonts d'ingressos per completar els seus recursos de partida. Davant d'eixa situació d'insuficiència, n'hi havia varies opcions, condicionades per les característiques del territori en concret. Com van descriure Isabel Moll i Fernando Mikelarena les opcions habituals per cobrir eixe dèficit podien ser:

"a) Extensión de la explotación agraria por compraventa o arriendo de tierras, o bien por la ocupación de terrenos comunales.

b) *Recolección de recursos naturales: caza, pesca, leña, hierbas, frutos.*

c) *Ejercicio de trabajos artesanales y protoindustriales.*

d) *Ejercicio de trabajos en el sector servicios: arriería, transporte, comercio, alojamiento.*

e) *Captación de percepciones salariales mediante la venta de fuerza de trabajo: jornales, domésticos, nodrizas*". (MOLL, ISABEL i MIKELARENA, FERNANDO, 1993, pag.37-38)". Les paternerres i parterners van recórrer a la major part d'eixes opcions, segurament més limitada la segon per les característiques del municipi mentre la tercera i la quarta encara no requerien abundant mà d'obra, a diferència del que passaria unes dècades després. Per tant les modalitats més relevants van ser la venda de la força de treball, com a jornalier al camp o a la indústria local i l'arrendament de finques agrícoles. La darrera va ser l'opció més habitual.

Arrendar finques agrícoles alienes era una opció molt viable i per tant accedien a l'arrendament persones amb característiques socioeconòmiques molt diverses i també diferents motivacions. L'arrendament era una ferramenta útil per intentar sobreviure, al cas d'un jornalier o ínfim propietari, però també per un llaurador benestat que volia augmentar les dimensions de la seua explotació i amb això incrementar els seus ingressos amb un enfocament capitalista. Fins i tot arrendar i disposar de més terres podia tenir altres motivacions més enllà de les econòmiques pel que fa als llauradors benestants. Així van exposar-ho pel que fa als arrendataris murcians: "*Tanto los componentes de este colectivo (els jornaliers) como los campesinos modestos procuraban incrementar la dimensión de sus explotaciones arrendando (o tomando en aparcería) tierras ajenas, lo que les permitía aumentar sus ingresos y, en el caso de las categorías más altas, ganar influencia social*". (PÉREZ PICAZO, M^a. T i PÉREZ DE PERCEBAL, A. 2014, pag. 79). A Paterna podem trobar tipologies socioeconòmiques molt diverses d'arrendataris i també eixa varietat de motivacions.

En eixe context hem pogut observar adés com a l'estructura productiva de Paterna coincidia un conjunt de propietaris que precisaven de gestors pels seus bens, per obtenir un benefici dels mateixos sense gestionar-los directament. La gestió directa podia representar una complicació, tenir la seua complexitat per una persona ocupada en un treball no agrari o rendista, sovint desconixedora de l'agricultura però també ser inviable econòmicament per part del propietari encara que fora un gestor agrícola. L'arrendament era la millor opció al cas de l'oferta de vivendes, on existia un col·lectiu de veïns de Paterna que les demandava, però sobretot dels nombrosos camps en mans d'eixos propietaris, que

calia arrendar per obtenir el màxim benefici possible. Front això existia una encara major demanda de finques agrícoles per explotar per part d'un extens conjunt de llauradors necessitats de terra, per millorar les seues condicions de vida o al menys per garantir la supervivència del grup familiar.....La relació entre l'oferta i la demanda condicionava tot, en un context on la segona podia superar a la primera amb les previsibles conseqüències negatives pels arrendataris tant al cost de l'arrendament com a les seues condicions.

Fem referència en aquest estudi a l'arrendament, una de les fòrmules de la gestió agrària indirecta de la terra, en tant que en aquella època i al nostre context territorial era la modalitat més habitual, front a altres minoritàries com era el cas de l'aparceria. Al padró s'utilitza una descripció única, habitualment, "*Por el cultivo de una porción de tierra, campo de.....propiedad de*" de forma que, conscients que pot haver algunes excepcions, s'ha englobat en la fòrmula d'arrendament a les que així figuren.

La combinació d'interessos entre els arrendadors i els nombrosos arrendataris, en un context encara de primacia de l'activitat agrícola, donava lloc a situacions molt diverses. És per això que més endavant es realitza un recorregut pel perfil i les diferents circumstàncies relacionades amb l'arrendament. La forta pressió per un col·lectiu nombrós sobre un bé limitat com la terra, en el context d'una societat encara bàsicament agrària, on calia ampliar explotacions per millorar el nivell de vida, quan no disposar d'allò imprescindible per sobreviure, originava tot un ventall de combinacions.

Convé tener molt present que l'arrendament era una modalitat a la que recorrien nombrosos petits o mitjans propietaris, locals o foranis, per completar eixa insuficiència o inexistència dels seus reduïts predis tot i que, insistim, també grans gestors agrícoles que arrendaven finques d'entitat amb un enfocament de negoci. A l'àmbit de la comarca de l'Horta ha estat estudiada per l'agricultura del segle XIX i els anteriors la notable relevància que van tenir els grans arrendataris, definits així tant per la superfície arrendada com per la seua productivitat o valor econòmic de les explotacions resultants. Estos arrendataris, que amb freqüència ocupaven mà d'obra externa i podien rebre quantiosos ingressos, gestionaven habitualment finques de l'Església, la noblesa o la burgesia, aquells que al cap i a la fi solien ser els grans propietaris. Ens trobem també ací en Paterna amb la presència d'eixos perfils diferents d'arrendataris, si bé a diferència de l'horta més propera a la ciutat de València amb una representació inferior dels grans. Al cap i a la fi el context no era exactament el mateix.

Un altra qüestió, per les seues característiques singulars, era el procediment d'arrendament de les grans finques tant de secà com de regadiu. Des de la perspectiva del propietari calia disposar d'un arrendatari que garantira el correcte cultiu i manteniment de la propietat, amb una solvència econòmica que assegurara la regularitat dels ingressos. No era el mateix per un propietari el risc d'impagament o de danys a una finca amb l'arrendament d'un camp d'horta de dos fanecades que amb un de trenta o amb una de les extenses finques de secà amb centenars de fanecades d'extensió. És per això que a l'Horta va ser un procediment habitual per l'arrendament de les finques de més entitat la subhasta, una fórmula per assolir la màxima cotització alhora que garantir l'entrada d'arrendataris solvents, un mecanisme que va funcionar al llarg del temps per la major demanda que oferta de grans finques existent. També va pesar amb més motiu per eixes finques la confiança, no sols la bona imatge general d'un arrendatari sino també l'existència d'una positiva relació anterior a una renovació d'arrendament entre propietari i cultivador. És ben conegut el cas dels vincles en l'arrendament entre arrendadors i arrendataris no sols al llarg d'uns anys sino fins i tot de generacions. (MODESTO ALAPONT, JOSÉ RAMÓN, 1998). Eixa relació pot observar-se, intuir-se, en alguns casos del padró i també confirmar-se en algún cas concret amb la informació disponible de l'anàlisi de documents de la segona meitat del XIX i primera del XX, com al cas de les famílies del Barón de Campolivar i dels Alfonso Ruíz en relació amb grans finques de l'horta patenera.

Tot i això, la confiança també era relevant per a qualsevol finca, per reduïda que fora, d'ahí que els propietaris, o més bé sovint els seus administradors, primaren a persones amb bones referències, contacte anterior, vincles familiars amb altres arrendataris coneguts, etc. Era freqüent triar petits o mitjans arrendataris entre familiars propers, fills a la mort del pare, etc. També era una opció, a Paterna com a la resta de l'Horta, que familiars, sovint germans, plantejaren a propietaris un arrendament conjunt. Per això ens trobem en Paterna amb alguns familiars, cas de germans, que cultivaven una mateixa finca conjuntament, com els germans Antonio i Francisco Monrabal amb el Mas del Pou. També que arrendaven finques adjacents d'un mateix propietari, en Paterna en 1858, al menys sobre el paper, no era freqüent tot i que n'hi havia algún cas. Així succeïa, per posar un exemple, amb els germans José i Pascual Burgos, veïns de Campanar, que arrendaren dos finques adjacents de secà de 30 fanecades cadascuna propietat del Conde de Villapaterna. Per altra banda els arrendadors solien tenir, s'observa clarament a Paterna, les seues finques arrendades a una diversitat d'arrendataris, resultat del desenvolupament temporals dels processos

d'arrendament però també entre altres qüestions de la diversificació com a mecanisme de reduir riscos.

A la inversa, bàsicament pel desenvolupament dels processos d'arrendament tot i que en ocasions pot ser també per no generar dependències excessives, s'observa al padró com la major part d'arrendataris cultivaven terres de diversos propietaris, fins i tot de cinc o sis titulars. Així, Juan Bautista Montaner un llaurador benestant que no tenia finques en propietat, únicament un matxo, cultivava 46 fanecades d'horta en cinc camps: un de 6'25 del Conde de Villapaterna; un altre de 21 de D. Francisco Miguel Suay, un tercer de 10 de D. Vicente Lassala i altres dos, de 6 i 3 fanecades del Conde de Parcent. Sense cap propietat al seu nom Juan Bautista era un arrendatari benestant, en el context de Paterna, amb una explotació d'enfocament comercial.

Tot i això en ocasions es donava una vinculació únicament a un únic arrendador i així, per posar un exemple, Vicente Flors y López conreava 17'25 fanecades d'horta, una finca de relativa extensió, del Marqués del Tremolar i també cultivava una "*....de tres piezas de secano del mismo Señor Marqués*", amb la única propietat d'un matxo. Semblant era el cas de Juan Bautista Cañizares, exclusivament arrendatari de dos camps de 7 i 15 fanecades d'horta del Barón de Campolivar.

D'entrada pot resultar il·lustratiu realitzar una aproximació a l'entitat que assolia l'arrendament a escala local, en termes de valoració de les propietats i de superfície de les mateixes. La següent taula, tot i la falta de precisió en la superfície de conreu de secà, ens permet un primer acostament a la realitat.

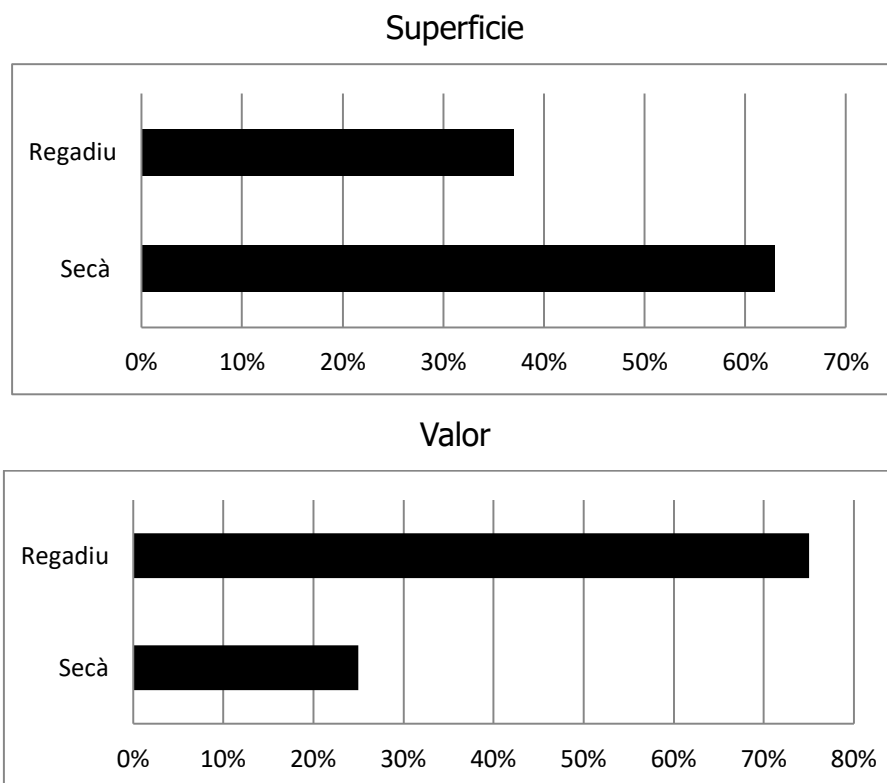
Figura XXXI. Número d'arrendataris i superfície arrendada segons el padró de riquesa.

	Número d'arrendataris	Superfície de secà arrendada (en fanecades)	Superfície d'horta arrendada (en fanecades)	Superfície total de conreu arrendada (en fanecades)
Paterna	297 (115 també propietaris)	3.362	2.267	5.529
Altres municipis	108 (48 també propietaris)	426 (més 8 porcions indefinides de veïns de Burjassot i l'extensa finca de Camarena)	554'25	977'25 (més 8 porcions indefinides de veïns de Burjassot i l'extensa finca de Camarena)
Total	405	3.788 (més 8 porcions indefinides de veïns de Burjassot i l'extensa finca de Camarena)	2.621'25	6.506'24 (més 8 porcions indefinides de veïns de Burjassot i l'extensa finca de Camarena)

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

La tabla ens mostra l'entitat que en 1858 assolía l'arrendament a Paterna, tant per l'extensió arrendada com sobretot pel número d'arrendataris. El número d'arrendataris era molt elevat, amb una evident concentració als veïns de Paterna tot i que una notable presència dels residents a altres municipis amb més d'un centenar de llauradors. També la superfície arrendada resulta il·lustrativa, amb unes 7.000 fanecades, unes 583 hectàrees, una xifra molt aproximada tot i que com s'ha exposat amb una major indeterminació pel que fa al secà. En la superfície arrendada predominava el secà, no així el de parcel·les, una característica determinada en gran mesura per la presència de les masies, tot i que l'elevat valor de les terres d'horta convertia a les terres de regadiu en lloc preminent, el que confirma la valoració econòmica.

Figura XXXII. La superfície i el valor de la terra arrendada en secà i en regadiu.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Si ampliem l'escala i ens centrem en Paterna podem observar la relevància que tenia l'arrendament relacionat amb els veïns del municipi, bàsicament des de la perspectiva dels arrendataris, que eren la gran majoria al poble. Més endavant oferim informació ampliada sobre això.

La informació d'aquestes tables ens mostra d'entrada un altra característica a destacar: que mentre l'arrendament estava molt estès a les terres de regadiu, a l'horta, la seua participació era menor pel que fa al secà, a excepció de les comptades grans finques del municipi. Si descomptarem les a les terres arrendades de secà els masos del Pla del Pou, de Feo i de Camarena, l'arrendament a la resta del secà era minoritari. Eixa menor presència estava justificada per l'inferior marge de benefici dels seus conreus i la menor exigència d'atencions, que facilitaven la gestió directa. Per altra banda, la major part de les finques de secà del terme eren titularitat de llauradors, paterners o foranis, que com hem vist al capítol anterior havien pogut accedir a la propietat d'elles pel seu menor cost i volien traure el major profit. Els grans propietaris dels masos també podrien haver-los gestionat directament, com pot observar-se a finques semblants d'altres municipis a la mateixa època però no van triar eixa opció.

Pel contrari l'arrendament era molt relevant al regadiu, absolutament majoritari, en tant que l'horta, majorment en mans de grans propietaris absentistes, habitualment era explotada per llauradors principalment de Paterna tot i que com hem vist també de Benimàmet i en menor grau de Campanar i d'algún altre lloc proper. Com també s'ha exposat en algun punt anterior la complexitat de la gestió de l'horta i la seua elevada exigència d'atencions i de treball impedia als propietaris l'explotació directa. D'una forma molt sintètica podem afirmar que els grans propietaris obtenien un benefici, amb un plantejament capitalista, arrendant camps a llauradors professionals que els cultivaven de forma molt intensiva, amb una gran dedicació de treball, sovint sobre la base de la seua sobreexplotació i també la dels integrants del grup familiar.

Tot i que la major part de la terra que s'arrendava a Paterna era de titularitat forània, bàsicament de veïns de València i en menor grau de municipis concrets com Cheste o la Creu del Puig (la Pobla de Farnals), cal tenir present la relevància d'algún arrendador local, especialment D. Francisco Guillem, o puntualment de localitats veïnes. Tot i això, també es donava l'arrendament entre llauradors paterners. No era una situació freqüent, era poc habitual, tot i que tampoc inusual. Com a mostra exposem tres exemples:

- Els hereus de Francisco Cañizares havien arrendat 3 fanecades estimades en 26 rals a Francisco Bonora y Rausell (80), 5 fanecades valuades en 60 rals a José Alfonso y Benlloch i altres 3 fanecades valorades en 36 rals a Vicente i Ramón Alfonso.
- Salvador Cañizares era arrendatari de 2'5 fanecades, valorades en 30 rals, propietat de Salvador Alfonso Ruiz. Este últim era un dels grans arrendataris municipals alhora que arrendador de Salvador.
- Vicente Guillem y Calatrava va arrendar un camp de 1 fanecada, avaluat en 12 rals, a Vicente Guillem y Esteve, un dels fills del gran terratinent paterner D. Francisco Guillem.

Per endinsar-nos en la qüestió fem a continuació un recorregut per l'arrendament a través dels dos agents implicats al mateix: els arrendadors i els arrendataris.

V.2.- Els arrendadors.

A l'analitzar la situació de la propietat de la terra als apartats anteriors, ja s'ha fet referència als arrendadors, als propietaris de finques que s'arrendaven a tercers. Hem observat com es tractava bàsicament de grans propietaris, també mitjans, que més que absentistes en un sentit de desvinculació absoluta del seu patrimoni eren persones que consideraven una bona opció econòmica l'arrendament. Tot i eixe predomini i per

circumstàncies diverses encara que fos molt minoritari també es donava entre les petites propietats. Al padró trobem homes i dones titulars de petites explotacions o finques que les arrendaven a tercers. Suposem que per tractar-se de persones amb altra ocupació laboral, per limitacions físiques per desenvolupar les tasques agrícoles, per ser vídues sense formació agrícola o costum per gestionar el seu patrimoni agrari, etc.

El burgués o noble gran arrendador de nombroses finques d'horta era una figura molt estesa i alhora relevant en terme de superfície de conreu i valor de la mateixa. També ho havia estat l'Església i a la Paterna de 1858 tot i la desamortització en curs ésta encara estava present. Alguns grans propietaris locals, la mitja dotzena de residents en diferents municipis però sobretot els nombrosos de València, sense gestió directa, arrendaven els seus extensos predis íntegres o en la seua pràctica integritat. A l'apartat de presentació i anàlisi de la gran propietat ja s'ha abordat eixa qüestió des de l'altra perspectiva. Tot i això no faltaven alguns mitjans o grans propietaris que per motius diversos combinaven propietat i arrendament. Era el cas de D. Tomás Rodrigo, de Manises, qui combinava l'explotació directa amb l'arrendament i fins i tot era propietari i arrendador i arrendatari alhora. Este propietari explotava una part de l'horta i dos camps de secà mentre que arrendava la major part de la seua horta i al mateix temps també era arrendatari, és cert que minoritari i quasi testimonial en relació a l'entitat del seu patrimoni, d'altres deu fanecades d'horta. També succeïa amb Ramón Pallardó, de Quart de Poblet, qui combinava la propietat de les seues terres d'horta i d'un secà relativament extens amb l'arrendament de 15 fanecades d'horta del Conde Arnaldez de Toledo. Un tercer exemple era el del major propietari de Campanar, en un context de petits propietaris i arrendataris d'eixa localitat, amb 11 fanecades de la seua horta i 126 de secà de la seua propietat a Paterna que a més a més era arrendatari de tot el secà titularitat de D. Antonio Pelegrín.

El propietari de finques mitjanes o grans de secà que les arrendava era un altre nivell, tot i la reduïda presència d'estes al terme. En eixe perfil pot diferenciar-se dos modalitats. És el cas de qui arrendava íntegra una finca d'unes centenars de fanecades de secà, com succeïa amb Dª Desamparados Navarrete i D^a. María Mallén i el seu arrendament de 1.182 fanecades del Mas del Pou als arrendataris Antonio i Francisco Monrabal; de D. Francisco Cubells amb les seues 593 fanecades del Mas de Feo al també veí de Paterna Diego Soriano o de D. Vicente Fribola, ric terratinent de València, amb la que poseia en Camarena a l'arrendatari de Montcada Manuel Lleonart. A menor escala també ho era de D. Francisco López i D. Antonio Moliner propietaris de les 175 fanecades del Mas de Vélez i del Conde

de Villafranqueza amb les seues 178 fanecades. No incloem a l'altre gran propietari de secà, D. Juan Bautista Genovés, perquè a les seues 340 fanecades a la Mina de la terra d'Escurar i 36 a altres partides no hem trobat arrendatari i és possible que les gestionara directament.

Pel contrari podem trobar algun altre propietari absentista que recorria a la parcel·lació de les seues finques per arrendarles per separat en parcel·les a un nombrós grup d'arrendataris. Així ho va fer el Conde de Villafranqueza, veí de València, amb les seues quatre finques amb 18 fanecades de garroferes i 160 d'oliveres i garroferes en la partida de la Coma. Per motius que desconeixem el comte va optar per arrendar de forma compartimentada eixes finques al menys a disset arrendataris. Va arrendar eixes finques situades en un àrea amb nombrosos petits propietaris de secà d'eixos dos pobles en parcel·les reduïdes, sense que conste a la major part la superfície, si el valor, la major part d'elles 15 rals, que ens serveix de referència per les finques. Un d'eixos arrendataris, Pedro Estellés, va arrendar 30 fanecades per 48 rals, el triple o el quadruple de preu que els restants, per la qual cosa estos no cultivarien més de 10 fanecades de terra arrendada cadascú.

Les circumstàncies econòmiques o personals eren molt diverses, per la qual cosa no estaria complet eixe recorregut sense contemplar a algunes persones que arrendaven petites finques de secà, una situació poc freqüent. La impossibilitat o dificultat d'atendre directament al seu cultiu solia estar darrere d'això al cas dels propietaris locals o llauradors d'altres municipis. El màxim nivell es donava entre el reduït grup de propietaris de València, titulars urbans absentistes de finques aïllades, que encomanaven el seu cultiu a tercers. Segons el padró no era habitual l'arrendament de les finques petites de secà, serien una minoria, a diferència del que hem assenyalat per mitjanes o grans, de no estar en mans de grans terratinents, que les arrendaven per parcel·les.

L'arrendament de finques d'horta en mans de petits o mitjans propietaris, com sobretot al cas dels titulars residents en València, si resultava habitual. Arrendaven eixos camps habitualment heretats o adquirits com a inversió en el context dels nombrosos ciutadans que en la fase d'expansió agrícola de l'època adquirien terres allà on era possible, com ha estat estudiat en llocs com el municipi de València. Així a banda dels grans propietaris arrendaven el seu limitat patrimoni rústic a Paterna titulars menuts com Francisco de Paula Veguer i els seus dos camps de 2 fanecades cadascú a el Batá, un d'ells arrendat pel llaurador mitjà paterner Ygnacio Martínez; Vicente Bordalonga i el seu únic camp d'horta, a banda d'un altre de secà com a patrimoni paterner, el primer d'ells arrendat pel llaurador

mitjà de Paterna Blas Guillem; la Sra. Carmen Cros, amb altres dos parcel·les també de 2 fanecades a la partida de Fondos; D. Salvador Oliag i el seu únic camp de 4 fanecades a el Batá, etc.

En la línia d'arrendar per no poder atendre el conreu un exemple molt clar és el de la Rectòria, la parròquia de Paterna, que arrendava el seu limitat patrimoni al Pla del Rector. Així arrendava les seues " *Treinta y seis hanegadas poco más o menos de tierra secano com algarrobos de 5ª calidad, partida el Llano de la Retoria, lindante com tierras de Ambrosio Burguete, las de Agustín Valls y Montes blancos*". Tot i l'extensió es tractava d'un garroferal de molt baixa qualitat i d'ahí el seu valor de 100 rals per la propietat i els migrats 10 que corresponien al seu cultivador, el llaurador mitjà de Paterna Blas Guillem.

A continuació anem a fer un breu recorregut per alguns dels principals arrendadors al municipi escollits entre el conjunt analitzat en detall.

Com a mostra de gran arrendador resulta molt il·lustratiu el Marqués del Tremolar. Era el segon gran propietari de riquesa i terratinent de Paterna, un dels grans arrendadors del municipi, qui arrendava la totalitat del seu patrimoni rústic: 54 finques amb 282 fanecades d'horta i altres 118 fanecades de secà en una dotzena de finques més quatre porcions. Per això en 1858 comptava entre altres amb 57 arrendataris de Paterna, d'ells 12, el 21% del total, de dos parcel·les i 44, el 79% restant, d'una única finca, una mostra de la dispersió en l'arrendament. Dels arrendataris de dos finques 11 ho eren d'horta i secà, perquè sembla que l'administració del marqués integrava camps de secà, secundaris tant per l'arrendador com per l'arrendatari, en lots mixtes amb l'horta. És possible que fos així perquè el secà no era tan demandat, menys encara pels llauradors de Paterna, i per tant els propietaris intentaven que es mantingueren en cultiu o bé pretenien simplificar la gestió. El marqués arrendava principalment les seues finques a veïns de Paterna i així n'hi há poques excepcions de foranis com els arrendataris Felipe Balls, de Manises, de quatre fanecades d'horta, o Francisco Sáez y Burguete, de Burjassot, d'un camp de secà.

De tots els arrendataris paterners del marqués únicament Juan Fabra ho era de dos parcel·les d'horta, la resta exclusivament d'una. A més a més el marqués comptava amb quatre únics arrendataris exclusivament de finques de secà: es tractava de Fernando Benlloch amb 16 fanecades, de José Benlloch i Huguet amb 22 fanecades, de Vicente Cardo amb 4 i de Ramón Ponce amb " *una porción de secano*". D'esta manera una major part, 42 arrendataris paterners, eren únicament de finques d'horta i entre ells mereix destacar el llaurador benestant, amb moltes terres de secà en propietat, Mariano Llabata per cultivar

l'hort del Marqués. En general eren arrendataris de petits camps i així únicament Rosendo Albenca tenia arrendada una finca de 19 fanecades d'extensió.

Únicament cinc arrendataris paterners tenien arrendades al marqués finques d'horta de 10 o més fanecades d'extensió, una mostra del reduït tamany mitjà de les propietats de regadiu que arrendava, a diferència d'alguns altres arrendadors. Es tractava de:

- Antonio Ponce amb 19 fanecades.
- Bernardo Bellver amb 16 fanecades.
- Mariano Llabata, qui tenia arrendat l'hort del marqués, un camp que devia tenir més de dotze fanecades i possiblement un valor major per estar tancat.
- Ricardo Alberca amb 19 fanecades.
- Vicente Flors y López, amb 17'25 fanecades.
- Pedro Flors, amb 12 fanecades

Entre estos sis arrendataris, poc més del 10% dels arrendataris paterners del Marqués del Tremolar, reunien unes 95 fanecades en sis finques, sobre un 33% de la superfície d'horta arrendada als paterners pel marqués.

Altre dels grans arrendadors era D. Vicente Lassala, cinqué propietari i alhora terratinent de Paterna. El senyor Lassala tenia 40 arrendataris entre els veïns de Paterna que declararen riquesa, tots ells exclusivament de finques d'horta. A més a més 37 d'ells ho eren d'un únic camp i únicament tres de dos camps, en la línia d'allò exposat anteriorment pel Marqués del Tremolar i observat a l'estudi dels altres grans propietaris. Eren arrendaments de petites finques per la qual cosa sols un dels arrendataris assolía les 12 fanecades de superfície i altres quatre arribaven a les 10 fanecades. Entre els arrendataris de D. Vicente es trobaven:

- Ysidoro Vivó propietari d'una casa amb 2 fanecades d'horta arrendades a D. Vicente Lasala, 8 a D. Vicente Olmos i 5 d'horta a Vicente Benlloch y Calatayud.
- Pascual Montaner pel conreu de 5 fanecades d'horta del Conde de Parcent, 2 i 4'5 de D. Vicente Lassala, a més a més de la propietat de 9 fanecades de garroferes i oliveres a el Martinet.
- Pascual Esteve, propietari únicament d'un matxo, cultivador de 9 fanecades d'horta de Vicente Lassala i de 11'5 del Conde de Parcent.

El gran arrendador paterner de terres era D. Francisco Guillem, el propietari amb la principal fortuna municipal i veí de Paterna. Com a propietari d'un extens patrimoni agrícola era arrendador de 51 finques d'horta. D'elles 33 estaven arrendades a conveïns seus,

concretament a 32 llauradors paterners amb una superfície de 193'25 fanecades. Per tant, D. Francisco tenia arrendada a eixos residents en Paterna el 78% de la seua superfície d'horta, que seria més del 80% a l'afegir també el seu hort d'extensió imprecisa. D'eixos arrendataris paterners únicament José Llabata y Peris tenia arrendades dos finques, una de 12'50 fanecades i l'esmentat hort del Sr. Guillem, mentre la resta ho eren d'un camp. A més a més José era un dels quatre llauradors locals que tenien arrendades finques de més de 10 fanecades de superfície perquè les altres 29 eren d'inferior extensió i la major part d'elles menors de 4 fanecades. Entre José Llabata y Peris amb 12'50 fanecades més l'hort; Cayetano Benlloch amb 11'25; José Monrabal Gimeno amb 10'75 i Manuel García y Calatrava amb 10'75 reunien 45 fanecades, més de 50 amb l'hort, de forma que els quatre paterners gestionaven el 25% de tota l'horta del Sr. Guillem.

Per la seua banda el Barón de Campolivar tenia 26 arrendataris veïns de Paterna, 25 d'ells de parcel·les d'horta. Com a singularitat, el major de tots, Juan Alfonso y Ruiz, li havia arrendat la segona major finca declarada d'horta del municipi amb 32 fanecades de superfície. A més a més també comptava al menys amb dos arrendataris de Benimàmet i un de Montroi. A banda el baró arrendava altres nou finques de secà. En conjunt, dels 26 arrendataris paterners vint-i-u, el 81% del total, tenien arrendat únicament un camp d'horta, mentre quatre dos parcel·les d'horta i un altre un camp d'horta i altre de secà. En conjunt estos arrendataris cultivaven més de tres-centes fanecades.

Dels 26 arrendataris de Paterna únicament 9 tenien arrendada al baró alguna finca de deu o més fanecades d'extensió. Si afegim una de Benimàmet eren deu. Únicament estos deu arrendataris, alguns d'ells amb més finques arrendades al baró, reunien amb eixes deu finques d'horta 193 fanecades de terra. Si li afegim les altres 16 d'horta que dos d'ells tenien arrendades en camps menors (sense incloure les 9 de secà de Salvador Alfonso) els nou principals arrendataris paterners del baró conreaven 192'5 fanecades de les 308 on hem pogut identificar a l'arrendatari. Les altres 115'5 es repartien entre dinou arrendataris menors a una mitjana de poc més de 6 fanecades cadascú. Els arrendataris de les majors finques del baró, superiors a 10 fanecades, eren:

- Juan Alfonso y Ruiz amb 32 fanecades.
- Salvador Alfonso y Ruiz amb 29'5 fanecades.
- Juan Bautista Gimeno amb 27 fanecades.
- Manuel Peris y Calatrava amb 24'5 fanecades.
- Juan Alfonso Cañizares amb 23 fanecades.

- Francisco Montaner amb 21 fanecades.
- Juan Bautista Cañizares amb 15 fanecades.
- Francisco Calatrava y Brisa amb 10'5 fanecades.
- Salvador Cañizares amb 10 fanecades.
- Viuda de Vicente Belenguer amb 10 fanecades. Era la única no resident a Paterna sino a Benimàmet.

Mereix destacar que el baró arrendava finques d'horta pràcticament en exclusiva (a excepció de 9 fanecades de secà a Salvador Alfonso) i que una part d'elles corresponia a finques de més de vint fanecades, una superfície inusual. A la relació anterior s'observa com sis d'ells havien arrendat finques de més de vint fanecades i fins i tot un d'ells major de trenta. És per això que comptava amb una sèrie d'arrendataris d'entitat, llauradors mitjans o grans de Paterna i que en bona part coincidia amb els majors del municipi. Representa també una mostra de la col.laboració ja exposada anteriorment entre alguns terratinents i el el grup de llauradors d'entitat vinculats.

Per la seua vinculació amb la vila no podriem deixar de banda al Sr. Conde de Villapaterna. El comte en 1858 declarava posseir 94'25 fanecades d'horta i 382 de secà. S'ha pogut identificar els arrendataris de 87'50 fanecades d'horta i 366 de les secà. El comte tenia arrendades eixes terres, vint-i-vuit parcel.les, a vint arrendataris, vuit d'ells únicament de finques de regadiu, altres cinc de secà mentre que set havien arrendat terres de regadiu i de secà. D'eixos arrendataris únicament tres no eren paterners: es tractava d'Ysidro Delàs, José Burgos i Pascual Burgos, els tres de Campanar i cadascú d'ells amb una finca de 30 fanecades de secà. El comte, a diferència d'alguns altres arrendadors, arrendava sovint les seues finques de secà i de regadiu als mateixos arrendataris. Destacar per últim que els seus principals arrendataris eren els germans Antonio I Francisco Monrabal, el llauradors benestants arrendataris de la finca Mas del Pou. Els germans Monrabal tenien arrendades al comte dos finques de secà de 39 i 34 fanecades, així com un camp d'horta de 6 fanecades. Eren els major arrendataris per superfície arrendada al comte i els únics que van arrendar-li tres finques.

Un altra mostra d'arrendadores eren les Monjas del Corpus Christi, que tenien 18 arrendataris veïns de Paterna, tots ells de finques d'horta. En conjunt eixos arrendataris conreaven 113'50 fanecades, amb una mitjana d'una finca per arrendatari. Per superfície arrendada destacava el ric llaurador Juan Bautista Gimeno, propietari d'horta i de secà, amb

diverses finques arrendades, al cas de les monges amb una d'horta de 27 fanecades d'extensió.

Finalment, un altre perfil d'arrendador, este puntual, ho era únicament de finques de secà disperses. Es tractava del Conde de Villafranzeza, a més a més l'únic arrendador que com a singularitat no tenia cap veí de Paterna com a arrendatari, tots eren residents a altres municipis. E comte poseia en Paterna dos camps amb 130 i 30 fanecades de garroferes i oliveres i altres dos amb 9 cadascú de garroferes, de 2^a i de 3ª qualitat, en la partida de la Coma. Delegava el seu conreu en disset arrendataris: vuit d'ells veïns de Burjassot (Francisco Soriano, Herederos de Pascual Valls, José Monsó y Ferriol, Luis Almenar, Mateo Greses, Miguel Benlloch, Vicente Suay y Alcañiz, Vicente Alfonso o Tomás Bueno y Luis Vicente Muñoz), dos de Godella (José Alonso i Pedro Estellés), sis d'altres llocs i un de València (Manuel D'Ocón). Del creuament de les dades es despren que estos arrendataris gestionaven les finques del compte en la Coma, el que pot justificar que la mayor part eren residents en Burjassot i en Godella, pobles que comparteixen eixe paratge o adjacents al mateix. A excepció d'un, tots els arrendataris ho eren únicament de finques de secà amb dimensions imprecises. Per la seua banda l'arrendatari de València, de 42 fanecades de superfície, resultava també singular en tant que es tractava de D. Manuel D.Ocón, un burgués que era un dels principals terratinents de Paterna i gran arrendador. Desconeixem per qué este gran propietari i arrendador li havia arrendat una finca al comte.

V.3.- Els arrendataris.

L'anàlisi es completa amb la situació de l'arrendatari, lògicament un col·lectiu molt més nombrós que el d'arrendadors en tant que com hem vist molts d'aquests arrendaven les seues finques a diversos cultivadors.

Els arrendataris representaven un col·lectiu molt nombrós però també i podriem dir que sobretot variat en la seua caracterització. Les terres arrendades a Paterna eren cultivades per un extens col·lectiu de llauradors locals però també d'altres pobles. Al cas dels paterners una bona part d'ells eren persones amb un patrimoni en propietat o en explotació molt limitat, de fet predominaven absolutament aquells que no podien sobreviure amb allò que declaraven al seu nom. Eren el perfil d'arrendatari més nombrós i amb el que tradicionalment s'ha vinculat a bona part dels llauradors paterners. Tot i això insistim en que no cal no vincular exclusivament als arrendataris amb els petits propietaris en tant que estaven representats els mitjans o fins i tot grans propietaris. Com ja hem vist n'hi havia

explotacions arrendades de dimensions mitjanes o grans, fins i tot amb major dimensió econòmica o territorial que altres en propietat, tot i que minoritàries en número, una circumstància que es donava tant al regadiu com al secà.

El grau de vinculació familiar als arrendaments podia ser molt pròxim entre arrendador i arrendatari. Així, el paterner Miguel Benlloch y Brisa, propietari d'una casa i mitja, un matxo i un camp de 6 fanecades de garroferes, era arrendatari de tres camps d'horta amb 15'5 fanecades en total. D'eixos últims un, de 6'5 fanecades i avaluat en 78 reales, era propietat del seu germà Juan Bautista Benlloch y Brisa. Tambien Vicente Benlloch y Calatayud, llaurador benestant propietari d'algunes finques i arrendatari d'altres, tenia arrendades 3'5 d'horta i tot el secà de Mª Teresa Benlloch, qui podia ser la seua germana o cosina.

La disponibilitat de informació més completa pel que fa als veïns de Paterna en relació amb els cultivador forasters ens permet comprovar que entre els arrendataris predominaven absolutament els homes, encara que en alguns casos figuren dones i especialment vídues, tot i que es tractava d'una minoria. A l'àmbit dels regadius litorals valencianes la titularitat d'arrendaments a nom de vídues solia correspondre a finques que havia cultivat el marit i la dona continuava amb el contracte tot i que freqüentment les cultivara un fill o un altre familiar proper. Podia ser el cas de la Viuda de Bartolomé Sancho amb 6 fanecades d'horta o de la Viuda de Juan Salvador amb 2'5, als dos casos en finques propietat del convent del Corpus Christi.

En algunes ocasions dos o tres arrendataris gestionaven tot o quasi tot el patrimoni agrícola d'un petit propietari, sovint una dona. Era el cas del paterner Vicente Barres y Mortes pel cultiu de 2'5 fanecades d'horta de Dª Juana Blesa i "*Por el cultivo de toda la tierra secano de Dª Juana Blesa*" avaluades en 92 rals. Ja ha estat exposat el cas de Vicente Benlloch Calatayud, qui tenia arrendades 3'5 fanecades d'horta i tot el secà de qui podia ser la seua germana Mª Teresa Benlloch, a qui un altre paterner, Doroteo Giner (56), cultivava altres 3 fanecades d'horta avaluades en 36 rals i una part de secà avaluat en 14 rals.

És per això, per la diversitat geogràfica i per la varietat de tipologies d'arrendataris d'acord amb l'entitat i característiques d'allò que cultivaven que ens apropem a ells sobre eixes variables.

V.3.1.- Els arrendataris foranis.

A la inversa d'allò que succeeix amb la propietat, i resulta lògic, insistim en que la major part dels arrendataris eren veïns de Paterna o de municipis adjacents. Lògicament no

hi havia pràcticament arrendataris de València, en la seua major part exclusivament propietaris, tampoc de localitats allunyades (Cheste, Sagunt o Alfafar únicament per esmentar tres exemples) donada la dificultat que representava la distància pel conreu i en bona part la caracterització dels cultius. Sí n'hi havia molts als municipis veïns, amb diferents intensitats i característiques fins el punt que pot diferenciar-se diferents perfils. Dels municipis colindants únicament escasejaven o eren inexistents als pobles veïns del Camp de Túria, més allunyats i al voltant d'un altra àrea agrícola com a eix, on com s'ha vist a més a més tampoc residien propietaris en Paterna.

Figura XXXIII. Número, superfície i valor de les finques arrendades pels arrendataris foranis.

	Número d'arrendataris	Superfície arrendada (fanecades)	Valor de les finques arrendades (rals)
Alboraia	1	Finca de secà	18
Benimaclet	1	48 de secà	30
Borbotó	1	18 de secà + otra finca	33
Beniferri	4	170 de secà 9 d'horta	162 del secà 108 de l'horta 270 en total
Campanar	13	136 + 1 finca de secà 45 d'horta	138 del secà 449 de l'horta 587 en total
Benimàmet	40	108 de secà 310'50 d'horta	88 de secà 3.888 d'horta
Montcada	1	Finca de Camarena	753 de secà
Rocafort	1	4 d'horta	42
Godella	5	30 i quatre porcions de secà	194
Burjassot	14	35 més 11 porcions de secà 20 d'horta	198 de secà 338 d'horta Total 436
Vara del carrer Morvedre	2	27 fanecades i una porció	60
Carrer de Quart	2	25 d'horta	300
Mislata	1	4 d'horta	48
Quart de Poblet	8	54 d'horta	612
Manises	14	78'50 d'horta	926
Alaquàs	1	5'25 d'horta	63
Montroi	1	3'5 d'horta	48

Total	108	572 + Camarena + 18 porcions 555'75 d'horta completa	1.674 de secà (753 d'elles de Camarena) 6.822 d'horta Total 8.496
-------	-----	---	---

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Una primera característica que s'observa és la diferenciació territorial en la presència d'arrendataris. Els arrendataris foranis que cultivaven finques a Paterna eren especialment nombrosos a Benimàmet, amb 40 arrendataris (21 propietaris-arrendataris i 19 exclusivament arrendataris), Burjassot i Manises amb 14 cadascú (11 propietaris-arrendataris i 10 arrendataris en exclusiva) o Campanar amb 13 (3 propietaris-arrendataris i 10 arrendataris únicament), Quart de Poblet amb 8 (2 propietaris-arrendataris i 6 arrendataris) junt amb Godella amb 5 (tots arrendataris en exclusiva) 5 i Beniferri amb 4 (3 propietaris-arrendataris i 2 arrendataris), mentre a la resta eren testimonials. 2 al carrer de Quart i 1 a Alboraià, Benimaclet, Borbotó, Montcada, Rocafort, el Partit de Santo Tomás i la Vara del carrer Morvedre de l'actual municipi de València, Mislata, Alaquàs i Montroi.

Pel que fa a la superfície arrendada, tot i el predomini del secà per l'extensa finca de Camarena, l'horta era fonamental pel número de finques, del seu valor i sobretot pel d'arrendataris. A excepció de l'esmentada finca el secà consistia en uns 40 camps aïllats de dimensions diverses i presents a bona part dels pobles on n'hi havia cultivadors. Per la seua banda l'horta arrendada es concentrava bàsicament a sis pobles amb 530 fanecades, el 92% del total. Destacava clarament Benimàmet amb 310'55 fanecades, una superfície prou superior a la dels altres cinc que el segueixen. A Benimàmet moltes famílies locals depenien en bona mida de les nombroses finques d'horta arrendades a Paterna. Darrere de Benimàmet, a distància, Manises amb 78 i Quart de Poblet integraven un bloc amb 129'5 fanecades, una notable extensió, prou superior a les 74 fanecades del conjunt de Campanar amb 45, on també l'horta patenera era relevant pels seus habitants, Beniferri amb 9 i Burjassot amb 20. Per altra banda cal considerar les 25 fanecades d'un raval de València, del carrer de Quart.

Si ampliem el nivell d'anàlisi de la difusió territorial, per subzones, ens trobem amb la següent distribució:

VI.3.1.1.- l'Horta Nord

En aquesta zona els titulars de finques en Paterna eren pràcticament en la seua totalitat propietaris, no arrendataris, de forma que únicament Francisco Torres, veí d'Alboraià, havia arrendat una porció de terra de secà.

VI.3.1.2.- Actual terme de València en l'Horta Nord.

En aquesta àrea l'arrendament estava ben representat tot i que únicament als dos asentaments més propers a Paterna i amb estrets vincles amb este, concretament en Campanar i sobretot en Benimàmet. A la resta, únicament figuraven com arrendataris José Cuñat, de Borbotó, amb una petita finca de secà, i un arrendatari de Benimaclet, Antonio ?, propietari de quatre finques, amb una parcel·la de 48 fanecades també de secà.

La situació canviava en Campanar i en Benimàmet. Ací n'hi havia un conjunt relativament nombrós d'arrendataris que cultivaven parcel·les mitjançant esta fórmula, habitualment una finca, en algunes ocasions dos, tant d'horta com de secà. Més d'una vintena d'arrendataris d'estos pobles combinaven la propietat i l'arrendament al terme de Paterna. Completaven així amb el patrimoni als seus respectius llocs tot i que en alguns casos representava la seua única gestió directa de terra. En eixa relevància de l'arrendament per part de veïns de Benimàmet i Campanar influïa la proximitat i els vincles d'ambos llocs amb Paterna.

En Benimàmet els arrendataris eren molt nombrosos en tant que front a 22 propietaris d'horta en Paterna (sols 3 amb més de deu fanecades) hi havia 40 arrendataris (13 amb més de deu fanecades, cap amb més de vint i per tant petits arrendataris). D'ells més de la meitat, 22, eren petits propietaris i arrendataris alhora, bàsicament posseïdors de secà i la resta exclusivament arrendataris; d'horta quasi tots. La terra arrendada suposava 310,50 fanecades d'horta, front a la que figurava en propietat, 113,75 fanecades, de la qual a més a més 11 d'elles eren de "*rambla*", horta de segona. Al secà, pel contrari, l'arrendament es limitava a 108 de les 1.511'50 fanecades vinculades a ells, aquestes a més a més es concentraven en mans de dos arrendataris amb 72 i 36 fanecades. Eixa entitat de la terra d'horta arrendada en Paterna junt a les finques que posseïen en propietat suposava pràcticament 425 fanecades del regadiu de Paterna. Cal insistir de nou, per tant, en la notable relevància de la gestió de terres d'horta de Paterna per part dels llauradors de Benimàmet i en la dependència dels residents a este poble del terme veí.

En Campanar, dels 74 titulars de bens agrícoles 10 eren arrendataris en exclusiva i altres 3 compaginaven la propietat amb l'arrendament. Representaven per això quasi un de cada set, si bé reunien 45 fanecades d'horta en 7 finques i de vuit parcel·les de secà de superfície indeterminada, amb un valor limitat conjunt de 546 rals. D'estos arrendataris sis eren d'horta, un d'horta i secà alhora i altres sis de secà, onze d'ells d'una finca i tan sols dos de dos finques, entre els ja esmentats germans José i Pascual Burgos, cadascú d'ells

arrendatari de 30 fanecades propietat del Conde de Villapaterna. Al menys cinc d'ells eren arrendataris de l'esmentat comte, amb una superfície conjunta arrendada al noble de 124 fanecades de secà i 12 d'horta. La resta es repartia entre els següents arrendadors: Clero de San Bartolomé (arrendatari Francisco Puchades), Vicente Suay (arrendatari José Barberá y Aguilar) i Francisco Orellana (arrendatari Tomás Benlloch)

Els nombrosos propietaris agrícoles de la Vara del carrer Morvedre, un dels principals focus de terratinents forasters, no arrendaven terres a Paterna, únicament gestionaven les seues propietats al terme, a excepció de Vicente Lluna, segurament veí de Benicalap pel seu cognom, amb un "*pedazo de tierra de secano*" de Mariano Chilabert i José ? López, amb 27 fanecades de secà propietat de Vicente Donderis.

VI.3.13.- El peudemont.

Els arrendataris de terres en Paterna eren relativament nombrosos en Burjassot, mentre n'hi havia varios residents en Godella. Es tractava majorment d'arrendataris de finques de secà, amb tres arrendataris d'horta, a diferència del perfil més hortolà dels de Benimàmet i també dels de Campanar. Molts d'ells eren arrendataris de petits camps de garroferes o de secà indefinit que devien completar les explotacions d'horta als seus pobles o a les limitades finques de secà als seus termes. Destacar el nodrit grup d'arrendataris del Conde de Villafranqueza, ja tractat anteriorment a l'apartat dels arrendadors. En Godella eren cinc els arrendataris, tots ells de José Carceller Roca, José Santafé o de Vicente Genís.

Montcada presentava unes característiques pròpies en tant que n'hi havia un únic arrendatari, Manuel Lleonart, però este ho era de l'extensa i valuosa finca de Camarena, una masia exclusivament de secà.

VI.3.1.4.- La ribera oposada del riu.

En aquest sector adjacent a Paterna, de manera semblant a la banda esquerra del Turia amb Campanar i Benimàmet, l'arrendament tenia relevància, a tots els casos exclusivament de terres d'horta.

En Quart de Poblet n'hi havia arrendataris exclusivament d'horta, d'ells un gran propietari de més de 900 rals, Ramón Pallardó, combinava la propietat de les seues terres d'horta i de secà relativament extens amb l'arrendament de 15 fanecades d'horta del Conde Arnaldez de Toledo. Altres cinc eren petits arrendataris en exclusiva, amb una superfície conjunta de 24 fanecades en cinc finques. Es tractava de Pedro Obrer amb 6; Cayetano Juan amb 3, Miguel Espinós amb 3, Ángel Estellés amb 6 i d'Anselmo Donderis amb 6.

En Manises, dels seus 14 cultivadors en Paterna n'hi havia 5 arrendataris en exclusiva i 8 que combinaven l'arrendament amb la propietat, front a deu que únicament eren propietaris. Era una elevada representació en número d'uns arrendataris que conreaven 62'50 fanecades, una superfície relativament considerable, entre les 35'5 dels arrendataris en exclusiva i les 27 d'aquells que combinaven l'arrendament amb la propietat. Arrendaven eixes finques arrendadors molt diversos com el Marqués del Tremolar, Pedro Andrés, D. Francisco Miguel Suay, el propi D. José Tomás Rodrigo, veí de Manises, D. Vicente Lassala, D. Francisco Guillem o D. Francisco Andrés en dos casos. Per l'altra banda eren arrendataris d'un camp, a excepció de Vicente Calatrava y Gimeno, qui combinava el cultiu de les seues terres amb tres finques d'horta arrendades: 2 fanecades de Vicente Sera, 10'5 de D. Vicente Lassala i 2'5 de D. Vicente Lassala, reunint ell sol 15 fanecades. També la vídua de Vicente David tenia arrendades dos parcel·les de 3'5 fanecades cadascuna a Dionisio Carsí.

En Mislata l'únic arrendatari era Tomás Gimeno, qui tenia arrendat un camp de 4 fanecades d'horta amb que completar les 2'5 també d'horta i les dos parcel·les de secà amb 37 fanecades de superfície de la seua explotació a Paterna.

V.3.2.- Els arrendataris de Paterna.

Com ha figurat anteriorment, en la comparació amb els arrendataris d'altres municipis, a Paterna els veïns de Paterna que tenien arrendades terres eren un col·lectiu molt nombrós. De fet la major part dels llauradors i bona part de les persones que declararen bens al padró eren arrendataris en major o menor grau.

Figura XXXIV. Característiques de l'arrendament corresponent als arrendataris residents a Paterna.

	Número d'arrendataris.	Número parcel·les	de Superfície (fanecades)	Valor (rals)
Regadú	289	491	2.267	30.062
Secà	35	39	502 + /? * 2/3 Masía de Feo	1.937
Total	324	530	2.769 més part de Masía de Feo	31.999 no pot ser

Font: Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

La tabla ens mostra, confirma, no sols l'elevat número d'arrendataris residents a Paterna sino la polarització dels mateixos a l'horta, on per altra banda es concentrava la superfície però sobretot i amb molta diferència el seu valor. És evident que el secà arrendat tenia una gran extensió en relació amb els grans masos municipals però tot i això la relevància del regadiu era molt superior. Proporcionament l'horta tenia una gran part dels seus camps arrendats mentre predominaven els arrendataris entre els seus cultivadors. Comparant amb la informació anteriorment exposada sobre arrendataris foranis, residents a altres llocs, és notori el predomini dels arrendataris veïns del poble a l'horta de Paterna. Davant d'estes xifres únicament son dignes de considerar alguns col·lectius d'arrendataris de l'horta patenera com els de Benimàmet bàsicament i en menor grau l'integrat pels de Campanar, Quart de Poblet o Manises. Pel contrari, els arrendataris de secà de Paterna concentraven en bona part la superfície, al gestionar els pocs masos, però en número eren una minoria en relació amb els residents a altres pobles.

A grans trets podriem diferenciar tres tipologies bàsiques d'arrendataris en Paterna, segons es centraren en l'horta, el secà en grans finques o el secà en parcel·les o petits camps.

V.3.2.1.- Els arrendataris de camps d'horta.

Entre estos eren pocs els que arrendaven explotacions mitjanes o grans en tant que les parcel·les de majors dimensions eren molt escasses però a més a més fins i tot combinant l'arrendament de diversos camps menuts solia reunir-se una superfície limitada per llaurador. Per altra banda abundaven els petits o mitjans arrendataris que buscaven gestionar terra aliena tot i que recorrent el mínim possible a mà d'obra externa. Això, donada l'elevada demanda per unitat de superfície, constituïa un factor limitant. Sota esta denominació hem inclòs a un altre col·lectiu, més nombrós que els anteriors, com és el d'aquells veïns que eren arrendataris, i normalment la terra arrendada era la part fonamental de la gestionada, però que també tenien finques d'horta en propietat.

El col·lectiu de cultivadors més nombrós entre els veïns de Paterna, amb 193 integrants, i alhora sovint de menor capacitat econòmica, era el d'arrendataris de finques d'horta. Si agrupem a estos efectes als arrendataris de terres d'horta i de rambla, tot i que bàsicament es tractava dels primers, observem el predomini dels petits i sovint ínfims arrendataris. Així, 137 de les 193 explotacions d'horta arrendada eren menors de 10 fanecades, o siga el 71% del total, En bona part es tractava d'explotacions únicament amb un camp.

Figura XXXV. Els cultivadors de Paterna amb finques d'horta arrendada.

	Número d'arrendataris d'horta	Número de parcel·les d'horta arrendades	Número d'arrendataris de rambla	Parcel·les arrendades de rambla
Total	289	491	4	6

Font. Padró de riquesa. Elaboració pròpia.

L'arrendament de terres d'horta era molt important, com mostra el fet que dels 437 veïns de Paterna amb alguna propietat 289 eren arrendataris de terres d'horta amb 491 camps. La mitjana s'aproximava als dos camps d'horta per arrendatari, la qual cosa ens pot donar alguna idea sobre la relació entre l'oferta i la demanda i la limitada disponibilitat de finques entre bona part d'ells. Això tot i que no resulta massa aclaridora en tant que n'hi havia nombrosos arrendataris d'un únic camp mentre abundaven els que havien arrendat més de tres o quatre. A més a més n'hi havia sis camps de rambla de quatre arrendataris, el que significava una mínima representació, superfície i encara menor valor econòmic.

El gran volum de informació disponible sobre els arrendataris paterners ens permet confirmar amb més nivell de detall que la major part de les parcel·les d'horta arrendades eren de reduïda extensió, tot i que també n'hi havia un minoritari grup de més extenses. Així Vicente i Ramón Alfonso a més a més de posseir algunes petites finques cultivaven un camp de 22'5 fanecades d'horta de D. Vicente Suay junt amb altres tres finques amb 7'5 fanecades d'horta. Juan Brisa Gimeno, cultivava un camp de 27 fanecades d'horta de les Monjas del Corpus Christi. Juan Alfonso Ruiz, un dels majors propietaris residents a Paterna cultivava una finca de 32 fanecades d'horta i el seu germà Salvador un altre de 29'5 del Sr. Barón de Campolivar.

Figura XXXVI. Els grans arrendataris de finques d'horta residents a Paterna.

Superfície arrendada (fanecades)	Arrendatari	Arrendadors
Unes 53 fanecades (41'75 més l'hort d D. Francisco Guillem)	José Llabata y Peris	6 de D. Francisco Miguel Suay, 11'75 de D. Francisco Guillem, 12 de D. Manuel D'Ocón, 12 de D. Valero Navarro i l'hort de D. Francisco Guillem.
51'5	Salvador Alfonso Ruiz	29'5 9 del Barón de Campolivar, 9 de D. Manuel D'Ocón i 4 del Conde de Villapaterna.

46'75	Juan Bautista Gimeno	27 de Monjas del Corpus Christi, 2'75 de D. Luis Blat, 5 de D. Manuel D'Ocón, 4 de Herederos de Marta Fabado i 8 de D. Valero Navarro.
46'25	Juan Bautista Montaner	6'25 del Conde de Villapaterna, 21 de D. Francisco Miguel Suay, 10 de D. Vicente Lassala i 6 del Conde de Parcent.
35	Francisco Montaner	21 del Barón de Campolivar, 14 de Monjas del Corpus Christi
33'5	Joaquín Vivó	2'5 de Monjas del Corpus Christi, 14'5 de D. Valero Navarro, 3 de D. Matías ?, 9 de D. Vicente Olmos i 4'5 de D. Vicente Suay.
32	Juan Alfonso Ruiz	32 del Barón de Campolivar.
30	Vicente y Ramón Alfonso	1'5 de D ^a . Francisca Natividad, 3 de Francisco Cañizares, 22'5 de D. Vicente Suay i 3 de Margarita Benlloch.

Font. Padró Municipal de Riquesa. Elaboració pròpia.

Els grans arrendataris eren també els gestors de les majors finques de regadiu, de les més extenses, de fet ahí descansava una part important de les seues explotacions i de la seua relevància com a arrendataris. Quines eren les finques de regadiu més extenses del terme de Paterna?.

Figura XXXVII. Característiques de les finques arrendades de més de 20 fanecades de superfície.

Extensió (fanecades)	Arrendador	Arrendatari	Municipi de residència de l'arrendatari
32	Barón de Campolivar	Juan Alfonso Ruiz	Paterna
29'5	Barón de Campolivar	Salvador Alfonso Ruiz	Paterna
27	Monjas de Corpus Christi	Juan Bautista Gimeno	Paterna
22'5	D. Vicente Suay	Vicente y Ramón Alfonso	Paterna

21	Barón de Campolivar	Juan Bautista Cañizares	Paterna
21	Barón de Campolivar	Francisco Montaner	Paterna

Font: Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Per sota d'eixe nivell de grans finques altres onze arrendataris paterners tenien arrendades finques d'entre 15 i 20 fanecades. Es tractava de:

- Antonio Ponce, amb 19 fanecades del Marqués del Tremolar, únicament un arrendatari d'horta i de secà sense cap altra propietat rústica o urbana.
- Rosendo Albenca, amb 19 fanecades del Marqués del Tremolar, únicament propietari agrícola de secà, de quatre camps amb 49 fanecades i d'una casa.
- Vicente Flors y López, amb 17'25 fanecades també del Marqués del Tremolar, únicament arrendatari a banda de "*tres piezas de secano del mismo señor marqués*" i propietari exclusivament d'un mul.
- José Montaner y Gimeno, amb 18 fanecades del Sr. Francisco Guillem. Sols era arrendatari, únicament amb una casa i un mul com a propietat.
- Vicente Daroqui y Granell, amb 19 fanecades de D. Víctor Deza. Era llaurador propietari d'un camp de 1 fanecada d'horta, sobretot d'un de 18 fanecades amb una sènia, d'un camp de 15 fanecades d'oliveres, una casa i un cavall. Com arrendatari mitjà a banda del camp esmentat de 19 fanecades tenia arrendat un altre d'horta de 6 a D. Valero Navarro i un de secà de 9.
- Bernardo Bellver, amb 16 fanecades del Marqués del Tremolar i altres 7 arrendades a D. Francisco Guillem. Era un mitjà arrendatari que tenia en propietat una casa, un camp de 12 fanecades de garroferes i oliveres i un matxo.
- Francisco Benlloch, amb 15'25 fanecades de les Monjas del Corpus Christi i en propietat únicament dos camps de secà amb 2 fanecades d'oliveres i 5 de garroferes i vinya a banda d'un mul,
- José Guillem y Calatrava, amb 16 fanecades d'Antonia Monrabal, propietari d'horta i de secà, amb 2 camps d'horta de 5 i 1'25 fanecades i 4 de secà amb 4, 6, 3 i 9 fanecades, a més a més d'una casa i un mul.
- José Lluna, amb 16 fanecades del Marqués de Sant Joaquín, sols arrendatari d'eixa finca i amb un matxo.
- Juan Bautista Cañizares, amb 15 fanecades del Barón de Campolivar, que calia afegir a altres 7 del mateix propietari, únicament arrendatari d'eixos dos camps sense cap propietat.

- Mariano Sancho, amb 15 fanecades de D. Antonio Burguete, a banda d'un altre camp amb 3 fanecades de D. Antonio Martí, exclusivament propietari d'un camp de 2 fanecades de seca, una casa i un mul.

La meitat d'ells eren exclusivament arrendataris, mitjans en el context de Paterna, sense patrimoni rústic o fins i tot en general, depenents d'eixe o eixos camps. De la resta i amb alguna excepció com José Guillem y Calatrava i en tot cas Vicente Daroqui y Granell eren arrendataris amb una propietat mínima o ínfima.

En alguns casos els arrendataris mitjans o grans d'horta estaven especialitzats en el regadiu arrendat i així eixes finques eren la major part de la seua explotació o la única. En eixa línia mereix destacar casos com el de Juan Bautista Montaner, arrendatari de 46'25 fanecades, el quart major, en quatre finques d'horta, entre elles una de les majors arrendades, (de 6'25, 21, 10, 6 i 3 fanecades), sense altra propietat que un matxo i cap urbana o rústica o el de José Espinós y Brisa, arrendatari de sis finques d'horta (de 2, 9, 9, 3, 6 i 3 fanecades) amb 24 fanecades i altres 30 de seca, únicament propietari d'un camp de garroferes amb una fanecada;. També pot ser el cas de Juan Bautista Cañizares, un representant dels mitjans arrendataris, amb dos camps de 22 fanecades, un d'ells de 15 i altre de 7, sense cap altra propietat.

1.- Els grans arrendataris-propietaris.

Com ha estat exposat alguns arrendataris ho eren de superfícies agrícoles d'entitat. Bé per la suma de diverses parcel·les, sovint de quatre o més propietaris, bé per arrendar alguna de les grans finques de l'horta. Els primers casos eren nombrosos mentre els segons més puntuals.

Els arrendataris de grans finques d'horta, en el context de l'estructura agrícola de Paterna, solien ser "*llauradors rics*" o al menys mitjans que podien afrontar el pagament de la renda, els costos del conreu i si calia competir amb altres per aconseguir cultivar una finca. Per això s'observa una coincidència entre els principals llauradors locals i l'arrendament de les grans finques d'horta.

Tractament específic mereixen els grans arrendataris d'horta gestors de decenes de fanecades, en ocasions a banda de les finques que tenien en propietat. En algú es dedueix del padró una relació molt directa entre ells i els propietaris arrendadors, com ja ha estat exposat a l'apropar-se a aquests. Serveix de nou d'exemple el cas dels acabats d'esmentar germans Juan i Salvador Alfonso Ruiz, dos dels principals terratinents locals. Eren terratinents propietaris i alhora també arrendataris i així Salvador cultivava 51'5 fanecades

arrendades, 42'5 d'elles d'horta de tres propietaris i Juan altres 32. Mereix destacar la senyalada relació amb el Barón de Campolivar en tant que les 32 fanecades de Juan eren propietat d'eixe noble com també ho eren 29'5 d'horta i 9 de secà del seu germà Salvador. Els dos germans conreaven així 59'5 de les 281 fanecades d'horta del baró al municipi, és a dir, el 21% de la superfície d'eixe terratinent en Paterna. També era el cas d'altres dos llauradors benestants:

- José Llabata y Peris, propietari de dos cases, únicament 3 fanecades d'horta en La Mina, un extens secà amb 144 fanecades en 14 camps (2 amb garroferes, vinya i oliveres, 2 amb 9 de vinya, 1 amb 9 de vinya i garroferes, 2 amb 3 fanecades d'oliveres, 3 amb 33 fanecades de garroferes i 4 amb 56 de garroferes i oliveres). Este llaurador tenia arrendades 41'75 fanecades d'horta a més a més de l'hort de D. Francisco Guillem (12 de Valero Navarro, 6 de Francisco Miguel Suay, 11'75 de D. Francisco Guillem i 12 de Manuel D'Ocón), tots estos en camps grans.

- Juan Bautista Gimeno, era un llaurador benestant propietari de dos cases, deu finques de secà amb 107 fanecades d'extensió, tres camps amb 8'75 fanecades d'horta i un camp de 2 fanecades de rambla, a més a més de dos cavalls. Juan Bautista a més a més tenia arrendades cinc finques amb 46'75 fanecades d'horta, 27 d'elles en un únic camp propietat de les Monges del Corpus Christi. En conjunt, gestionava 57'50 fanecades d'horta bàsicament arrendades, si li afegim el secà 164'50 fanecades.

Els grans arrendataris de l'horta de Paterna eren veïns de la vila, llauradors residents al poble. Destacaven entre ells aquells que explotaven més de trenta fanecades de regadiu. La següent tabla ens completa la informació sobre eixos grans arrendataris locals.

Figura XXXVIII. Els grans arrendataris-propietaris residents a Paterna.

Superfície arrendada (fanecades)	Arrendatari
Unes 53 fanecades (41'75 més l'hort del Marqués del Tremolar)	José Llabata y Peris
51'5	Salvador Alfonso Ruiz
46'75	Juan Bautista Gimeno
35	Francisco Montaner
33'5	Vicente Vivó
32	Juan Alfonso Ruiz
30	Vicente y Ramón Alfonso

Font: Padró Municipal de Riquesa. Elaboració pròpia.

José Llabata y Peris Salvador y Juan Alfonso Ruiz així com Juan Bautista Gimeno ja ha estat tractats. Francisco Montaner era un propietari de menor entitat amb tres cases, un camp de 3'5 fanecades d'horta, tres camps amb 30 fanecades de secà i un matxo. Vicente i Ramón Alfonso era titular de dos cases, dos camps d'horta amb trê fanecades, un camp de 30 fanecades de secà i un cavall. Per últim, Vicente Vivó era bàsicament un arrendatari, amb dos cases, 2'5 fanecades d'horta, algú secà i un cavall front a 33'5 fanecades d'horta arrendades.

A la taula anterior, a més de la majoritària coincidència, no absoluta, entre els grans arrendataris d'horta i els de les majors finques de regadiu, destaca com un propietari, el Barón de Campolivar, era l'arrendador principal de quatre d'ells.

2.- Els arrendataris i petits propietaris.

En ocasions a Paterna els arrendataris consolidaven explotacions sobre la base de l'arrendament, superant en molt els camps arrendats als disponibles en propietat. Així succeïa amb els llauradors paterners fonamentalment en relació amb les terres d'horta:

La major part dels arrendataris mitjans, com els grans, tenien la seua residència a Paterna. N'hi havia en relació amb les dimensions una categoria mitjana, amb trenta llauradors gestors d'entre 11 i 15 fanecades i altres vint d'entre 16 i 20. Es a dir, cinquanta llauradors cultivaven entre 10 i 20 fanecades, el 26% dels exclusivament arrendataris d'horta. Eren representants d'esta tipologia:

- Domingo Brisa, propietari d'una casa al carrer San Vicente avaluada en 135 rals i quatre camps arrendats d'horta amb 17 fanecades i avaluat en 204 rals, en quatre camps de 3, 4, 6 i 4 fanecades de diferents propietaris.
- José Espinós y David, un mitjà llaurador arrendatari de 17'50 fanecades d'horta, qui únicament posseïa en propietat un camp d'horta de tres fanecades en propietat.
- Manuel Peris y Calatrava, cultivador de 26'75 fanecades en 2 finques i propietari exclusivament d'un camp de 8 fanecades.

3.- Els arrendataris grans i mitjans d'horta no propietaris.

Un altre segment de grans i mitjans arrendataris d'horta eren aquells que explotaven un conjunt de finques alienes sense disposar de patrimoni o ser este molt reduït. Eren una mostra de la màxima vinculació a l'arrendament per desenvolupar la seua activitat agrícola. Es tractava d'un col·lectiu ben representat i sobre el mateix ens poden ser d'utilitat els següents arrendataris:

- Juan Bautista Montaner era el major arrendatari d'este grup amb 46'25 fanecades d'horta, avaluades en 555 rals, en cinc camps de diversos titulars: dos del Conde de Parcent de 6 i 3 fanecades; 10 de D. Vicente Lassala; 21 de Francisco Miguel Suay i 6,25 del Conde de Villapaterna, tots ells veïns de València a excepció de Francisco Miguel Suay, a més a més de posseir exclusivament un matxo.
- José Espinós y Brisa, únicament propietari de 1 fanecada de garroferes i oliveres per 4 rals i un ase tot i que cultivador, arrendatari, de 32 fanecades d'horta en sis camps de 9 fanecades del Barón de Campolivar (108), 9 de D. Vicente Lassala (108), 6 del Conde de Villapaterna (72), 3 del Cabildo de Segorbe (36), 3 més del Cabildo de Segorbe (36), 2 de Sor Carmen ? (24) i un de secà de 30 fanecades (24) del Conde de Villapaterna.
- Francisco Montaner, un llaurador acomodat amb 35 fanecades d'horta arrendades, en dos camps, mentre que únicament era propietari d'altres 3'5 fanecades. Mereix destacar que eixos grans camps pertanyien al Barón de Campolivar i a les Monges del Corpus Christi.
- Joaquín Vivó, un arrendatari de tres parcel·les amb una extensió conjunta de 33'5 fanecades, alhora que propietari únicament de 2'5 fanecades d'horta pròpies.
- Juan Alfonso Cañizares, un arrendatari de 23 fanecades propietat del Barón de Campolivar en dos finques i 6 de secà mentre sols posseïa 5 d'horta a La Closa.
- Domingo Brisa, un arrendatari de 17 fanecades d'horta entre quatre finques i exclusivament propietari d'una i d'un ase.
- Eusebio Calatrava tenia 27 fanecades arrendades i a banda d'això era propietari de dos camps i posseïa un matxo.
- Vicente Guillem y Gascó havia arrendat 22'25 fanecades en quatre camps i a més a més era propietari d'una casa a la plaça del Vell, posseïa 23'5 fanecades de secà en tres camps i un matxo.
- Juan Bautista Cañizares cultivava dos camps amb 22 fanecades, un de 15 i altre de 7, sense patrimoni en propietat.
- José Benlloch y Roig era l'arrendatari de 21 fanecades en tres camps. A banda era propietari d'una casa i d'un camp de dos fanecades de garroferes i oliveres..
- José Guillem y Calatrava, un mitjan llaurador arrendatari de 22 fanecades front a les 3 en propietat en un únic camp que posseïa.

Per davall en superfície, entre els grans arrendataris existia també un nombrós col·lectiu de mitjans cultivadors pateners únicament d'horta amb menys de vint fanecades. Com a exemples d'eixa categoria podem destacar a:

- Tomàs Molina era una bona mostra de llaurador amb un passar bàsicament d'horta. Cultivava 12 fanecades d'horta en tres camps, un de 4 fanecades del Conde de Paterna per 48 rals; un altre de 9 del Barón de Campolivar per 108 9 un altre de 3 del Cabildo de Segorbe per 36. A banda cultivava 20 fanecades de secà del Conde de Villapaterna, per 16. En conjunt 192 rals d'horta i els 16 de secà.

- També Vicente Gabarda, amb una casa per 169 rals, un ase i tres camps d'horta arrendats de 18 fanecades, de 4, 8 i 6 per 48, 76 i 72 rals.

- Fins i tot José Benlloch y Huguet, arrendatari de 22'5 fanecades entre sis finques, un propietari de dos cases, 12 fanecades de terra de secà i arrendatari d'altres 22 també de secà, però sols amb un camp d'horta d'una fanecada en propietat.

- Roque García, era un veí sense cap propietat declarada però que figurava com arrendatari "*Por el cultivo de 6 hanegadas de tierra huerta de los propios de esta Villa*", un arrendament avaluat en 72 rals de l'únic patrimoni que figura sota la titularitat de l'ajuntament.

Mereix fer referència específica als arrendataris dels horts de dos dels principals propietaris en Paterna, un segment reduït amb característiques singulars. Caldria tenir present el paper dels vincles dels arrendataris amb eixos grans terratinents que va permetre el conreu d'aquestes valuoses finques situades vora el casc urbà. Era el cas de Mariano Llabata, un ric llaurador amb un matxo "*Por el cultivo del huerto del Sr. Marqués del Tremolar*", del qual desconeixem la superfície però que va ser avaluat en 190 rals i de José Llabata y Peris, un altre llaurador benestant, amb moltes terres pròpies de secà i de regadiu arrendades "*Por el cultivo del huerto de D. Francisco Guillem*", valorat en 150 rals. Si eren germans una vegada més pot confirmar-se els vincles entre les èlits agrícoles locals.

V.3.2.2.- Els arrendataris de secà.

En altres punts del nostre recorregut ja s'ha fet referència als arrendataris de les grans finques de secà del terme, tres o cinc si també incluïm entre elles al Mas de Vélez i la finca de Juan Bautista Genovés. Eren arrendataris, i de secà, per tant amb menor valor per superfície, però podríem situar-los en nivells superiors de l'escala econòmica i de prestigi social per la gran quantitat de terres que gestionaven. Tres d'ells eren veïns de Paterna i el quart de Montcada. De forma sintètica, ja han estat presentats abans, es tractava de:

- Els germans Antonio i Francisco Monrabal, arrendataris de la "*Masía y Venta del Llano del Pozo*", propietat de Dª María Desamparados Navarrete i D^a. María Mallén, amb un total de 1.182 fanecades amb garroferes, oliveres i vinya en bona part al fèrtil Pla del Pou, amb un

valor estimat per l'arrendatari de 763 rals i per les propietàries de 10.351 rals comptant el mas i l'hostal. Els germans Monrabal declararen quatre cavalleries majors pel treball de la millor finca de Paterna. Es tractava de dos propietàries d'una finca que havia format una unitat. Ambdós posseïen quatre cases i mitja, una miqueta d'horta i de rambla en propietat, dos finques de secà, un camp d'horta arrendat així com altres dos a banda de la masía per la qual cosa reunien una gran superfície de terra en conjunt.

- Diego Soriano, també veí de Paterna, arrendatari del Mas de Feo, del veí de València Francisco Cubells. Era una finca de 593 fanecades d'extensió de garroferes, oliveres i vinya, més altres 24 de rambla, amb una casa, valorada en 3.593 rals, amb un valor per l'arrendatari de 192 rals. Diego Soriano declarava dos cavalls i cap altra propietat en Paterna.

- Manuel Leonart, veí de Montcada, qui era arrendatari de "*Parte de la heredad de la Masía de Camarena, pues la otra parte está situada en el término de Moncada*", del veí de València Vicente Fribola, una finca a la que no se li concretava superfície però es valorava en 3.675 rals al propietari i per l'explotació 753 a l'arrendatari.

Tot i la presència d'eixos grans arrendataris de secà la major part d'estos eren cultivadors de finques petites i sovint ínfimes. Això insistint en que tant en termes econòmics com en superfície amb l'excepció dels quatre masos esmentats l'arrendament de secà tenia un caràcter secundari. De fet podria considerar-se més bé marginal, en termes de superfície i sobretot de valor, i únicament considerar amb una major relevància, també minoritària, en número de cultivadors. No voldriem deixar d'esmentar un altra volta el cas de l'arrendament de les terres de secà de la parròquia. La finca ja descrita al tractar dels arrendadors, vinculada la "*Rectoría de esta Villa*" (326) consistia en "*Treinta y seis hanegadas poco mas o menos de tierra secano con algarrobos de 5ª calidad partida titulada el Llano de la Retoría, lindante con tierras de Ambrosio Burguete, las de Agustín Valls y Montes blancos*" evaluada en 100 reals. La cultivaven Blas Guillem (43), un propietari mitjà, per 10 rals i també Miguel Guillem y Rubio (280). Este a banda de posseir 11'75 fanecades d'horta en quatre camps i 54 de secà en altres cinc, a més a més de 9 fanecades d'horta arrendades a tres propietaris, una casa i un matxo, figurava com a cultivador "*Por el cultivo de una porción de tierra secano de la Bicaría de esta Villa*", evaluada en 10 rals.

Entre els arrendataris veïns d'altres municipis i com ja hem pogut observar, a banda de casos puntuals d'Alboraia, Borbotó, Benimaclet o de la Vara del carrer Morvedre, es concentraven en residents de Burjassot, Benimàmet i en menor número de Godella i de Campanar. Ja hem realitzat una aproximació a estos arrendataris.

Pel que fa a Paterna, i a banda dels tres grans arrendataris locals, al padró figuren trenta-i-cinc petits arrendataris paterners de secà, amb 39 parcel·les més altres set finques sota la denominació de "*porción*" o de "*pedazo*". La part de la que declaren una superfície més o menys concreta reunia 283 fanecades, de forma que en conjunt suposaria unes 325 fanecades. A tota eixa terra arrendada li assignaren un esquifit valor de 821 rals, o siga únicament uns 23 per arrendatari. Com a mostra de la relevància d'eixe arrendament de finques de secà el conjunt de totes elles era semblant al Mas del Pou, estimat en 763. Precissament dos d'eixos camps estaven arrendats pels germans Antonio i Francisco Monreal, junt a les dos finques en que estava dividit aleshores el Mas del Pou. Ells tenien arrendades 73 fanecades en dos parcel·les de 39 i 34 fanecades, amb una estimació de 85 rals, el que consolidava la seua situació com a grans arrendataris del secà municipal.

Del conjunt d'arrendataris paterners de secà per davall dels explotadors dels masos únicament podria destacar-se una miqueta a Pascual Montaner (306), qui treballava una finca de 50 fanecades propietat del Conde de Villapaterna. Pascual, titular d'una casa i un mínim camp de de rambla de 1'5 fanecades a banda del secà també cultivava altres 6'5 fanecades d'horta del comte. També podria destacar-se a Vicente Guillem y Calatrava (368), un ric llaurador que posseïa i gestionava molta terra d'horta a banda del camp de secà de 36 fanecades i un altre petit camp de secà de 6 fanecades en propietat. Això és una mostra, un altra volta, de la combinació amb altres bens propis o arrendats.

Els arrendataris amb arrendaments ínfims.

Junt als col·lectius ja tractats d'arrendataris, els grans i mitjans en exclusiva o combinada, els petits cultivadors, n'hi havia un conjunt dels mateixos de molt baix nivell econòmic. Es tractava de llauradors que arrendaven finques, sovint petites, com a part principal de la riquesa que gestionaven. Es tractava d'un perfil que podia estar representant a una part dels arrendataris foranis, especialment a pobles com Benimàmet, amb seguretat a la pràctica totalitat dels de secà de Burjassot, però que una vegada més per la major disponibilitat de informació de Paterna podem analitzar millor sobre la base dels veïns paterners. Entre estos, que per altra banda eren nombrosos i pel que fa a l'arrendament de l'horta es trobaven:

- Francisco Peris, qui cultivava, era arrendatari, de 3 fanecades d'horta, per 36 rals, a banda d'un ase.- Juan Bautista Valero y Benlloch, un cultivador de 2'5 fanecades d'horta del Sr. Marqués del Tremolar.

- Manuel Esteve y Benavent, qui cultivava únicament 0'75 fanecades de terra de rambla, un camp de menys d'una fanecada avaluat en 12 rals.
- Manuel Valero y Benlloch únicament cultivador de 2'5 fanecades d'horta del Sr. Marqués del Tremolar, estimades en 30 rals.
- Pascual López, cultivador de 6'5 fanecades d'horta del Sr. Marqués del Tremolar per 78 rals, a banda d'un ase.
- Pedro Benlloch y Piles, cultivador únicament de 2 fanecades d'horta de Dª Francisca Natividad, avaluades en 24 rals, sense altres propietats.
- Rafael Guillot, cultivador de 4 fanecades d'horta de D. José Tomás Rodrigo per 48 rals, sense cap altra propietat o finques arrendades.
- Vicente López y Benlloch, cultivador de 5 fanecades.
- Vicente Benlloch y Folgado, qui únicament figurava com a cultivador de 4 fanecades d'horta
- Vicente Brisa y Flors, cultivador de 6 fanecades d'horta de D. Vicente Baeza, per 72 rals, a banda d'un ase, per 56 rals.
- Vicente Roig únicament amb una fanecada de rambla de 1^a en Tormos, única propietat seua, amb 30 rals.
- Vicente Liern cultivador únicament de tres fanecades d'horta de D. Francisco Guillem, única propietat que gestionava o posseïa, per 30 rals.
- Vicente Sanz y Esteve, cultivador sols de dos fanecades d'horta del Sr. Marqués del Tremolar, amb 24 rals.

En menor grau també era extensiu al secà i així en eixe àmbit ens trobem a:

- Joaquín Ferrandis amb 1 fanecada de garroferes i oliveres en el Martinet, junt una casa i un matxo en propietat.
- José Flors y Juan amb 5 fanecades de garroferes i oliveres en la Canyada de Bondía.
- María Rosa Guillem y López amb 3 fanecades d'oliveres en les Trescoles.
- ; Miguel Benlloch y Sancho amb 1 fanecada de garroferes i oliveres en les Trescoles junt amb el cultiu de 6 d'horta i de 15 de secà del Marqués del Tremolar i la propietat d'un ase (serveix per mostrar els arrendaments mixtes regadiu-secà).
- Pascual Barres amb 3 fanecades de garroferes al Pont de les Eres i un matxo en propietat.
- Teresa López y Bentura amb 6 fanecades de garroferes i oliveres al Pont de les Eres de las Eras i un ase en propietat.
- Viuda de Valeriano Oficial amb 4 fanecades de vinya al Pla del Pou.

VI. UNA APROXIMACIÓ AL PAISATGE AGRÍCOLA DE PATERNA EN EIXA ÉPOCA.

El padró de riquesa ens facilita apropar-nos a l'ocupació del sol agrícola i per tant també al paisatge agrari de Paterna a mitjans del segle XIX. És possible acostar-se des d'un altre punt de vista a l'agricultura local i com esta s'havia adaptat al medi, un entorn alhora condicionat pel model de gestió derivat de l'activitat agrícola. Això considerant que esta font d'informació no ens permet una aproximació completa al paisatge local en tant que únicament registra les terres de conreu i no altres espais com els forestals. Les terres de conreu eren majoritàries tot i que cal tenir ben present que una part del terme, sobretot a ponent del mateix, estava ocupat per un espai forestal no cultivat. Per altra banda, cal insistir de nou en que el grau de precisió del padró té les seues limitacions. En qualsevol cas pot resultar útil realitzar una aproximació sobre la base d'esta font de informació assumint eixe caràcter imperfecte i incomplet.

Segons el padró la superfície ocupada pel regadiu, per l'horta de les riberes del Túria, podia suposar unes 3.120 fanecades, al voltant de 260 hectàrees, en aquells moments. Tot i l'esmentat grau d'imperfeció d'eixes xifres ens permet observar que no representaria més d'un 6% de la superfície municipal. Pel contrari, les terres conreades de secà s'estendrien per unes 17.000 fanecades (16.210 fanecades més una part del mas de Camarena), al voltant del 31'50% de l'extensió del terme municipal, on 4.315 d'eixes fanecades eren propietat de veïns de Paterna i 467 d'estes únicament de D. Francisco Guillem.

A destacar que entre ambdues la superfície conreada aleshores al terme era de unas 20.000 fanecades (1.676 hectàrees), el 37'50% de l'extensió municipal. Ens sembla una extensió infradimensionada, cal insistir de nou en la deficiència de la font informativa pel seu caràcter fiscal. tot i que suposa un notable volum i considerem que prou representativa. En 1858, com ha passat amb posterioritat, el paisatge de l'horta i del secà presentaven grans diferències com a conseqüència de l'estructura de la propietat i del parcelari, del model de gestió de cada àmbit i dels conreus representats.

El padró no ens aporta cap informació diferencial sobre els conreus de l'horta. No resulta útil a este nivell en tant que al padró s'utilitza el genèric horta sense fer més distincions. Sabem per altres fonts d'informació que a mitjan segle XIX l'horta estava ocupada bàsicament per conreus herbacis, principalment cereals, llegums, plantacions industrials com el cànem i en menor grau hortalisses. El predomini absolut de diferents conreus herbacis (amb l'excepció de la morera fins mitjan segle XIX), més en un sistema d'alternància i de collites de cicle curt, ha estat habitual fins la relativament recent difusió

del taronger per este espai. Es va donar alguna especialització puntual, sobretot quan es tractava del conreu d'arbres, en algunes ocasions per una diferenciació en la disponibilitat d'aigua o més puntualment en l'accessibilitat d'algunes parcel·les. No tots els camps ni totes les partides d'horta eren ni són iguals. Això era així per la majoritària horta convencional en tant que un altra qüestió era el minoritari cultiu de "*rambla*", que sí es trobava en una situació diferent, pitjor. Com ha estat exposat a la introducció com àrea de rambla es reflexava al padró, i popularment així s'ha considerat al llarg del temps, l'espai perifèric que ocupava àrees immediates al caixer del Túria, exposades a les avingudes del riu i amb irregular i insegura disponibilitat de cabal pel reg. Tot i això l'horta segurament encara mantenia una notable ocupació arbòria, representada per alguns fruiters i sobretot per moreres, aïllades, alineades o en plantacions. En 1858 la morera es trobava en plena fase inicial d'erradicació mentre els horts de tarongers encara no estaven representats i tardarien dècades en consolidar la seua presència.

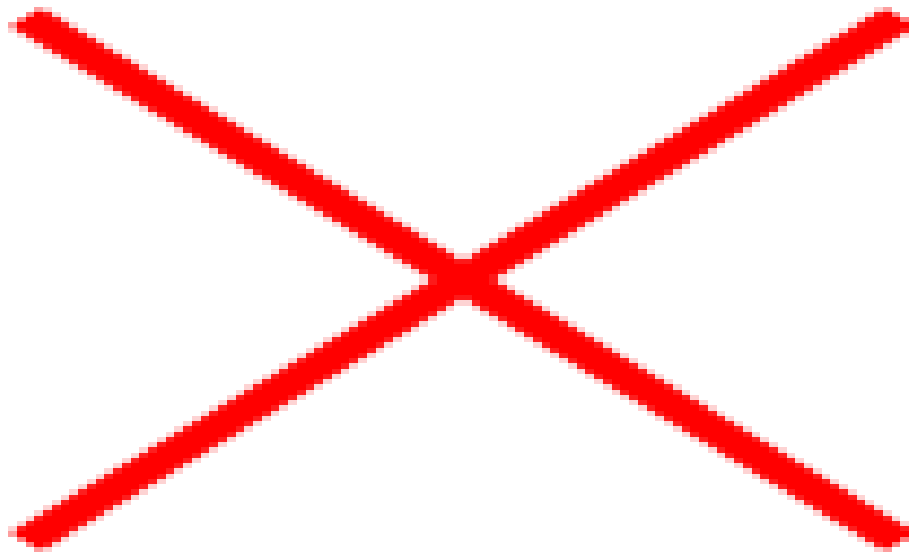
Pel contrari sí resulta útil i interessant el padró com a font de informació aproximativa pel paisatge del predominant secà, al detallar, mínimament, els principals conreus representats. Tot i això no assoleix una gran relevància a l'exposar el conreu de cada finca el recurs a agrupacions mixtes, genèriques, de garrofera i oliveres, vinya i garroferes, vinya i oliveres o garroferes, oliveres i vinya a una mateixa finca, sense especificar la representació proporcional de cadascú. La combinació de diferents conreus llenyosos a una mateixa finca era una pràctica prou habitual, de forma que el cultiu promiscu estava molt estés, a Paterna com a altres municipis de l'àrea. N'hi havia parcel·les amb garroferes i oliveres compartint l'espai sense un ordre específic, d'altres on s'alternaven a les diferents fileres, també amb la vinya, vinyals amb una filera d'arbres al llarg de tot el perímetre el que era un altra pràctica habitual a estes terres, etc. En eixe context, quan el llaurador realitzava la declaració podia descriure i destacar allò que considerara més relevant o representat, fins i tot equiparant cultius quan en realitat un d'ells podia ser absolutament predominant. Per tant, amb totes les prevencions i sense atorgar un valor estrictament quantitatiu i si qualitatiu ens ofereix eixa possibilitat d'aproximació.

Al secà cal destacar el predomini absolut dels conreus llenyosos, concretament de la garrofera, l'olivera i la vinya, una característica que si és irrefutable. Únicament podria haver algú altre conreu a les molt minoritàries finques que figuren com a secà o terra campa, amb una representació ínfima. A més a més el predomini absolut de la garrofera i en menor grau de l'olivera justifica que el paisatge agrícola del terme es caracteritzara per la cobertera

arbòria, per l'omnipresència dels arbres al camp. La major part del terme de Paterna era una extensa plantació arbòria.

Entre els conreus del secà destacava la garrofera, absolutament majoritària, seguida de l'olivera, mentre la vinya tenia una presència menor. Paterna formava part d'eixe extens cinturó de garroferals que envoltava la comarca de l'Horta i les seues terres de regadiu de nord a sud, per l'interior comarcal, el Camp de Túria, la part baixa de la Serranía, el Campo de Chiva-Hoya de Buñol i cap a l'interior de la Ribera.

Figura XXXIX. La distribució municipal dels principals conreus de secà.

Font. Padró de Riquesa. Elaboració pròpia.

Segons el padró la garrofera ocupava al menys 3.941 fanecades (348 hectàrees) al terme en exclusiva i altres 7.477 (623 hectàrees) en combinació amb l'olivera i en menor grau la vinya. D'eixa superfície els llauradors de Paterna eren propietaris de 1.443 fanecades (150 de Francisco Guillem), d'altres 1.820 en plantacions de garroferes i oliveres (191 de Francisco Guillem) i de 176 de garroferes i vinya.

L'olivera podia ocupar unes 551 fanecades (46 hectàrees) en oliverars i altres 8.050 (671 hectàrees) en combinació amb la garrofera i també en menor grau amb la vinya. Els llauradors de Paterna eren titulars únicament de 102 fanecades d'oliveres en exclusiva (a banda de les ja esmentades 1.820 (191 de Francisco Guillem) en plantacions mixtes de garroferes i oliveres) i 134 d'oliveres i vinya (18 de Francisco Guillem). Tot i que l'olivera estava molt representada i era un element relevant del paisatge cal destacar com predominava absolutament en plantacions mixtes amb la garrofera, l'arbre omnipresent.

Per la seua banda la vinya ocuparia una extensió d'un 466 fanecades (39 hectàrees) en vinyals i altres 1.701 (142 hectàrees) en combinació amb la garrofera i l'olivera. Els

paterners eren propietaris únicament de 66 fanecades de vinya cultivada en exclusiva, destacant que 18 d'elles corresponien a D. Francisco Guillem i concretament a una única finca d'este terrinent; de 176 de vinya i garroferes i de 134 de vinya i oliveres (18 de D. Francisco Guillem). Era el conreu minoritari i a més a més predominantment cultivat en finques mixtes amb arbres. Els arbres estaven presents i podien ser predominants fins i tot a molts vinyals.

Això caldria completar-ho amb les finques on coexistien la garrofera, l'olivera i la vinya, per tant per afegir a les dades anteriors. Es tractava d'unes 2.231 fanecades (186 hectàrees), unes 498 d'elles en mans de llauradors de Paterna (90 de D. Francisco Guillem). A destacar que confirma el predomini dels camps arbrats al terme.

Finalment, la superfície registrada com a secà però sense definir el conreu, es limitava a unes extensions menors amb l'excepció d'algunes explotacions com al cas del Comte de Villapaterna amb 280 fanecades així definides, un singularitat. Els propietaris paterners únicament tenien 75 fanecades d'estes terres en propietat.

Al padró no s'especifica la presència d'altres conreus al secà, minoritaris o representats per arbres poc nombrosos o aïllats. Únicament es fa referència explícita a la presència d'altres conreus a la finca de 340 fanecades propietat de D. Juan Bautista Genovés a la partida de la Mina de la Terra d'Escarar descrita com ocupada per garroferes, oliveres i vinya de 5ª "*y otros árboles*".

En general, ja ha es va apuntar al capítol introductori sobre Paterna, tant el policultiu sobre el territori com el el cultiu promiscu a moltes parcel·les eren un primer tret a destacar. No sols compartien el territori parcel·les amb diferents cultius sino que amb relativa freqüència coexistien un o més conreus llenyosos, en la seua major part arbòris a excepció de la vinya. I darrere d'això també estava l'acció humana, amb la seua selecció d'acord amb les seues expectatives i necessitats.

La presència d'uns o altres conreus al secà mostrava diferències segons els pobles o àrees de residència dels propietaris. La següent tabla ens mostra per territoris la distribució dels diferents conreus i alguns matissos en relació amb el lloc de residència dels titulars de les finques.

Figura XL. Distribució de la superfície dels diferents conreus de secà en relació amb l'àrea de residència dels seus propietaris. GRÀFICA FORMATGES

	Vinya	Vinya olivera	Vinya i garrofera	Garrofera	Garrofera i olivera	Olivera	Vinya, garrofera i olivera
L'Horta Nord	0	7	0	43	80	17	0 147
València ciutat	33	348	106	944	2.419	123	1.437
Resta actual terme de València	191 5'77%	268	211	1.013 30'64%	1.445'50 43'70%	98 3%	80 2'41% 3.306
Peudemont	168 7'66%	344	71	435 19'83%	831 37'89%	192 8'75%	152 6'93% 2.193
Altra ribera	8	0	0	48	288	7	64 415
L'Horta Sud	0	0	0	12	16	9	0
Camp de Túria	0	36	0	3	14	3	0
Altres	0	0	0	0	0	0	0
Paterna	66 1'53%	134	176	1.443 33%	1.820 42'32%	102	498 11'58% 4.239
Total	466 (2'94)	1.137 (7'19)	564 (3'56)	3.941 (24'93)	6.913 (43'75)	551 (3'48)	2.231 (14'11)

Font: Padró Municipal de Riquesa. Elaboració pròpia.

Era escassa l'extensió de la superfície en mans de propietaris de pobles de l'Horta Nord, de l'Horta Sud i del Camp de Túria, també del secà a Manises, Quart de Poblet i altres de l'altra ribera del riu, a banda de la carència de propietats en mans dels d'altres pobles. Pel contrari, destaca la relevància del ravals, antics pobles i paratges de l'actual municipi de València i dels veïns del peudemont junt amb als de Paterna. Com ha estat exposat anteriorment la propietat de les terres de cultiu de secà del terme es concentrava en veïns d'eixes àrees adjacents, a banda del propi poble, majorment llauradors com els paterners, i en València, allí com a propietaris absentistes. Ens centrem per tant en eixes dos subàrees i en la pròpia Paterna.

Així, la garrofera i en menor grau l'olivera eren els cultius majoritaris pels propietaris d'eixes àrees, tot i que les plantacions mixtes d'ambdós arbres eren predominants. La vinya era un conreu minoritari, encara que d'elevat valor econòmic entre els de secà, que si mostrava algunes diferències territorials. La vinya representava quasi el 8% de les terres en mans de propietaris dels pobles del peudemont, bàsicament de Burjassot i també de Godella, un 26% junt amb garroferes i oliveres i arribava al 33%, la tercera part de la superfície de secà, afegint els camps on estava present junt a garroferes i oliveres. Eixa representació també era elevada al cas dels propietaris residents al raval de la Vara del carrer Morvedre, a l'hora i els pobles de l'actual terme de València, ja que suposava el 6% de les terres en exclusiva, arribant al 20% junt amb garroferes i oliveres i al 22% quan es tractava de camps amb presència dels tres conreus. Pel contrari, els veïns de Paterna no li dedicaven tanta superfície. Els paterners la declaraven com a cultiu en exclusiva al 1'5% de les finques, al 8% junt amb garroferes i oliveres i aixó sí assolía el 20% sumant els camps amb representació dels tres conreus. Per eixe predomini de la vinya el peudemont mostra una menor presència de camps de garroferes i oliveres i sobretot de garroferes que el terme de València i Paterna, que curiosament tenen percentatges semblants. La diferenciació espacial no es donava a altres conreus i així la garrofera presenta exactament els mateixos percentatges entre Paterna i el terme de València en garroferes o garroferes i oliveres, diferenciant-se en que els tres secans estaven molt més presents a Paterna.

Un altra qüestió és com eixos conreus es distribuïen a una escala més local, per àrees, paratges o partides del terme de Paterna. Les característiques agronòmiques del terreny, la vinculació de les finques a titulars d'un o altre lloc i els interessos concrets dels llauradors de cada poble o zona van justificar eixa distinció. Així es podia diferenciar àrees més focalitzades en la garrofera, l'olivera, la vinya o les diverses combinacions entre elles.

La diferenciació espacial en la distribució dels conreus a escala municipal no tenia una justificació climàtica. El terme de Paterna com els seus veïns de la planura litoral i a diferència d'altres municipis situats a zones de muntanya presenta una limitada variabilitat climàtica territorial. Ni les temperatures i les precipitacions mostren notables variacions a escala municipal. És cert que n'hi ha matissos pel que fa a l'orientació i algunes partides són més o menys càlides per la seua caracterització orogràfica però són limitats. És per això que el principal condicionant agrícola ha estat les característiques del sòl. En eixe context la garrofera era majoritària o fins i tot arribava a representar un monocultiu a les llomes més pedregoses i desprovistes de sol fèrtil, mentre que pel contrari la vinya es concentrava a les

canals, comes o escassos plans de terreny més fondo i més fresc. Per la seua banda l'olivera es trobava en una situació intermèdia, precisament pel seu nivell mitjà d'exigència en relació amb els altres dos. Aquesta diferenciació territorial tradicional, que els llauradors de Paterna han conegut al llarg del temps, la seua presència i les seues causes, poden apreciar-se mitjançant la informació disponible al padró.

La propietat o l'arrendament de finques al terme de Paterna també presentava diferències espacials segons la procedència dels seus propietaris o arrendataris. A l'anàlisi detallada de la informació del padró s'observa que uns i altres explotaven finques de forma diferenciada segons les distintes partides o paratges municipals, de forma que en un àrea podien predominar els cultivadors d'una o altra localitat. Podria fer-se referència així a àrees d'influència d'un o altre municipi o sector municipal al terme de Paterna. Eixa desigual distribució constitueix un element observable en altres municipis, habitual en aquells que com Paterna s'han caracteritzat per la relevància de la gestió agrícola per part de llauradors residents a pobles veïns. És una característica apreciable al terme de Paterna al llarg del temps, fins el retrocés del predomini del sol agrícola.

En la desigual distribució de la titularitat o la gestió agrícola forània influeix una serie de factors com són la disponibilitat de finques d'unes determinades dimensions, de desigual qualitat i per tant també de preu; l'aptitud agronòmica per un conreu en concret; el coneixement previ d'un àrea o els vincles amb ella o amb altres cultivadors de la mateixa, etc. Això considerant una qüestió ja exposada i és la manca d'una suficient oferta de terres amb un perfil concret al municipi de residència, com era el cas dels veïns de Benimàmet, una localitat amb una superfície mínima de regadiu associat. Esta darrera qüestió era molt general als pobles de la Vega i altres àrees amb predomini, sovint absolut, de l'horta, sense oferta de terra barata i carència de secans on, per exemple, suplir els camps d'herba amb els més barats i productius garroferals.

Un dels factors rellevants, vinculat a la gestió directa pel propietari, és la proximitat, al menys relativa, al lloc de residència del titular. Habitualment els propietaris cultivadors o els arrendataris gestionaven finques a una distància acceptable o raonable del seu domicili, que els facilitara els desplaçaments, a ser possible diaris. Lògicament aquesta distància solia ser inferior al cas de l'horta en relació amb el secà per la major exigència de continuats desplaçaments i la diversitat d'horaris pels mateixos, com succeïa en relació amb el reg. En general les terres d'horta de residents foranis estaven vinculades a altres pobles propers de

la Vega i de la ribera del Túria mentre pel secà els llauradors de fora no dubtaven en posseir o arrendar finques a l'altre extrem del terme de Paterna, com al cas del Pla del Pou.

Al secà, per tant, era possible observar una relativa especialització especial segons paratges, patent en la major o menor presència d'alguns conreus. L'anàlisi dels conreus recollits al padró de riquesa, tant al seu conjunt com més exhaustivament en una part de les partides del terme de Paterna, mostra eixa diferenciació territorial o al menys algunes matissacions espacial.

Els "*terratenientes forasteros*", residents a altres pobles amb terres de conreu en Paterna, en 1858 mostraven l'esmentada polarització espacial, en major grau que els veïns del poble. Esta diferenciació era molt evident a l'horta, amb els veïns de Benimàmet, Campanar, Quart de Poblet o Manises. No ho era tant al preponderant secà, on als llauradors els podia compensar conrear terres en diferents paratges i així són nombrosos els que gestionaven camps al Pla del Pou, al paratge més allunyat de l'Horta. Este extens paratge, de reconeguda qualitat i productivitat agrícola, atraïa a nombrosos cultivadors de variada procedència. L'anàlisi de la distribució de la propietat dels quatre principals nuclis veïns amb gestors de terres a Paterna ens permet obtenir informació sobre això i sobre els cultius més representatius en relació amb l'origen dels llauradors i els paratges. Esta darrera caracterització, al cap i a la fi una aproximació sobre una informació mancada de concreció i com s'ha insistit des del començament amb fiabilitat relativa, és viable únicament pel secà per la no distinció al padró entre conreus a l'horta.

No és l'objectiu d'esta aproximació fer una anàlisi completa sobre el conjunt del terme ni tampoc sobre el de propietaris foranis, tot i que s'ha realitzat en altres paratges, per tractar-se d'una qüestió que pot resultar molt pesada per a qui a ha arribat a llegir estes línies, a esta part de l'estudi. És per això ens ens hem centrat en els propietaris de secà dels pobles veïns amb un número més elevat de titulars, aquells amb major vinculació amb Paterna. Per tant la seua representativitat sobre el conjunt era notable. Per altra banda, i canviant la perspectiva, ampliant l'escala d'eixa anàlisi, ens hem centrat en alguns paratges concrets del terme, especialment a una partida emblemàtica com el Pla del Pou, també amb una profundització pel que fa als conreus. El recurs a una escala micro, una vegada més insistint en les limitacions de la informació del padró, ens permet una aproximació prou completa a l'estructura de la propietat i cultius i també al paisatge de l'àrea.

Iniciem el camí amb els propietaris del veí poble de Campanar. Segons el padró els propietaris de Campanar, sobre la base de 789 fanecades i 84 parcel·les de secà d'ubicació

identificada, que suposaven quasi la meitat de les seues propietats en Paterna, eren titulars de finques per aquest ordre: 156 fanecades i 11 parcel·les al Mas de Feo; 126 i 12 al Pla del Pou; 62 i 4 a els Clots, amb 344 fanecades i 27 parcel·les en conjunt. Si a més a més es té en consideració a les partides de Camarena amb 44 i 7; la Mallada Nova amb 43 i 2; Terra de Cànters amb 42 i 4; el Palmar amb 42 i 7 i la Lloma Rodona amb 34 i 5, on concentraven en conjunt 206 fanecades i 25 parcel·les, reunien junt amb les anteriors el 70% de la superfície i el 62% de les seues parcel·les de secà al terme de Paterna. La resta de les seues terres es repartien disperses entre altres 22 parcel·les, amb menys de 25 fanecades d'extensió i de 3 parcel·les per partida, per tant sense cap altra concentració territorial visible.

Pel que fa als propietaris de la Vara del carrer Morvedre, concentraven bona part de la seua propietat al Pla del Pou, amb 386 fanecades, 58 parcel·les i 43 propietaris (amb un valor conjunt de 2.634 rals), seguida a distància per la partida de el Plantio amb 108, 9 i 9 (761 rals); el Molló Blanc amb 277, 6, 6 (465 rals); 140, 3 i 3 en Creu de la Garrofa (671 rals); la Coma amb 95, 9 i 9 (514 rals) i fins i tot la Bassa Blanca amb 80, 5 i 5 (486 rals) o els Clots amb 54 fanecades, 3 parcel·les i 3 propietaris (313 rals). La resta de la terra, amb menys de 50 fanecades en cadascuna d'elles, es distribuïa dispersa per altres 28 partides, amb una, dos o tres parcel·les a cada cas. Resulta ben evident l'aposta d'aquests llauradors pel Pla del Pou i fins i tot per la partida de el Plantio, propera a aquella.

Si aprofundim en la informació, els propietaris de la Vara del carrer Morvedre poseïen al Pla del Pou 44 fanecades de vinya; 144 de vinya i oliveres o 46 de vinya i garroferes, front a únicament 59 de garroferes i oliveres, 18 d'oliveres, 61 mixtes de garroferes, oliveres i vinya i la totalment simbòlica superfície de 3 fanecades de garroferes d'un propietari, a banda de les 13 que consten com a secà. Per tant el vinyal estava present en 234 fanecades front a únicament altres 80, a banda de les 13 on el conreu existent no es defineix al padró, on estava totalment absent, oupades per garroferes, oliveres o ambdós. El vinyal estava representat al 62% de la seua terra i ho era en exclusiva al 12% de la terra cultivada a la partida, un percentatge minoritari però relevant. L'interés i l'especialització vitícola per part dels veïns de la Vara del carrer Morvedre era ben evident, en un paratge per altra banda on el vinyal era un correu molt identificatiu. Pel contrari els terratinents de la ciutat de València únicament eren titulars al Pla del Pou de tres finques amb 33 fanecades de oliveres i vinyes i altres 12 de vinya en dos camps, totalment simbòlica, a banda de la que puguera haver en alguna de les extenses propietats de garroferes, oliveres i vinya.

Els propietaris i arrendataris de Benimàmet, recordem que eren els majors titulars o gestors de terra al terme a excepció dels de València i que ací a diferència dels anteriors predominava els arrendataris, es caracteritzaven per la relevància de les finques de l'horta de Paterna a les seues explotacions. Com ha estat exposat anteriorment els llauradors de Benimàmet eren propietaris a Paterna de 113'75 fanecades d'horta i arrendataris d'altres 310'50, de forma que allò arrendat triplicava a la superfície en propietat. Pel contrari, posseïen 1.403'50 fanecades de secà front a únicament 108 arrendades, una extensió simbòlica. En conjunt gestionaven 424'25 fanecades de valuosa horta front a únicament 1.511,50 de secà per la qual cosa la primera representava sobre un 28% de la superfície i un percentatge superior del valor econòmic.

Al secà, la major part de la superfície propietat dels veïns de Benimàmet es concentrava al Pla del Pou, a Camarena i al Plantio, a l'oest del terme municipal de Paterna, coincidint a grans trets amb l'orientació dels llauradors de la Vara del carrer Morvedre. Allí, en este cas ens hem apropat sobre un mostreig de 54 parcel·les gestionades per ells, els veïns de Benimàmet posseïen 34 d'elles a tres partides, concretament 19 al Pla del Pou, 12 a Camarena i 3 a el Plantío, amb una superfície respectivament de 196, 70 i 40 fanecades. També destacaven les partides del Palmar i la Font, situades més cap al centre del terme de Paterna, amb 4 parcel·les en cadascuna de les dos i amb 40 i 41 fanecades de superfície respectivament. Front a eixa relativa concentració espacial de 196 fanecades a les tres primeres partides i 81 a les segones, altres 387 fanecades de superfície i 32 parcel·les es trobaven disperses per altres 15 partides, ací amb una o com a màxim dos parcel·les en cada cas.

Pel que fa als conreus que gestionaven els llauradors de Benimàmet al secà, la garrofera estava present en 970'50 fanecades, en 423 d'elles com a conreu en exclusiva (970'50 en conjunt), el que representa el 28% del seu secà; la vinya en 102 també com a conreu únic (279 en conjunt) amb el 7% del secà; l'olivera en 30 en exclusiva (620'50 compartint parcel·la). Per tant el monocultiu podia ocupar, segons les declaracions individualitzades, 585 fanecades, un 39% mentre a la resta de la superfície coexistien dos o més conreus al mateix camp. En aquest darrer cas la garrofera estava present als camps amb un 64% de la superfície; l'olivera al 41% i la vinya al 18% de les finques de secà gestionades pels llauradors de Benimàmet. Això ens permet obtenir una imatge de la seua especialització productiva.

Ampliant l'escala i centrant-la al Pla del Pou i Camarena, als conreus més representatius dels llauradors de Benimàmet a les dos partides amb major presència seua podem obtenir algunes conclusions. Entre les dos partides els veïns de Benimàmet posseïen 67 fanecades de vinya de 8 propietaris; 44 de vinya i d'oliveres, de 5 propietaris; 46 de garroferes i oliveres, de 6 propietaris; 4 d'oliveres d'un únic propietari i 16 de vinya, garroferes i oliveres també d'un únic titular, sense que es registrara cap superfície mixta de vinya i garroferes. Mereix destaca un altra volta la preponderància del vinyal en aquests paratges, fins i tot com a vinya en exclusiva. Eixe predomini s'accentuava encara més al Pla del Pou, on hi havia 61 fanecades de vinya que junt a les 38 de vinya i oliveres, sense considerar les 16 de vinya, garroferes i oliveres, on el primer seria minoritari, suposava al voltant d'un 52% de les 189 fanecades. El vinyal podia ocupar quasi la meitat de la superfície registrada, en un terci en exclusiva, amb una participació molt superior en ingressos econòmics i valor. En conclusió, els llauradors de Benimàmet també s'ocupaven d'un extens vinyal al Pla del Pou.

De l'anàlisi dels propietaris de Burjassot es desprén que 35 d'ells posseïen terra al Pla del Pou, amb 237 fanecades; 15 amb 128'5 fanecades a Camarena; 18 amb 110 fanecades a la Coma; 17 amb 123 fanecades al Barranc Fondo; 5 amb 118 fanecades a la Conarda; 13 amb 85 fanecades a la Canyada Suay; 11 amb 123 fanecades a El Plantí i 5 amb 48 fanecades a Mina de Terra d'Escarar. Eren titulars de terra en altres quinze partides del terme tot i que sempre amb menys de tres propietaris per partida i amb superfícies menors. Destaca la preeminència del Pla del Pou, tot i que ací no tan marcada com en alguns dels casos anteriors. La Coma, Barranc Fondo i Camarena anaven darrere, a distància, per número de gestors, amb el Plantio i la Canyada Suay molt a prop, mentre per superfície, també a distància del Pla del Pou, les cinc amb l'excepció de la Canyada Suay, es situaven entre les 118 i 128'5 fanecades en cada cas. Les altres quinze partides, amb la Mina de Terra d'Escarar com a nexa, comptaven amb titulars i superfícies poc representatives.

Els llauradors de Godella ja es situaven a un altre nivell per la seua menor entitat en relació amb els pobles anteriors. En conjunt estaven vinculats 16 propietaris amb 187 fanecades de superfície distribuïda per 19 parcel·les. Concretament es distribuïa en: 10 fanecades de garroferes en una parcel·la; 51 de garroferes i oliveres en 5 parcel·les; 45 d'oliveres en 6; 34 d'oliveres i vinya en 4; 35 de vinya en 2 a banda d'un camp de secà de 12 fanecades on no s'especifica el conreu. La meitat dels propietaris, 8, posseïen terres al Pla del Pou, amb una superfície de 133 fanecades distribuïdes entre tretze parcel·les. O siga,

el Pla del Pou concentrava el 71% de la superfície, el 68% de les parcel·les i exactament la meitat dels propietaris, de les terres dels llauradors de Godella al terme de Paterna. D'eixa extensió 57 fanecades, en cinc parcel·les, les ocupaven garroferes i oliveres, altres 15, una parcel·la, oliveres; no n'hi havia cap camp exclusivament de garroferes i únicament un amb 7 fanecades de secà sense especificar el cultiu. Front a això es va registrar 26 fanecades, en tres parcel·les, de vinyal en exclusiva, altres 19, en dos parcel·les, de vinya oliverar i 9 fanecades més, en una parcel·la, ocupades per vinya i garroferes. En conjunt la vinya estava present al Pla del Pou en 6 de les 13 parcel·les i en 54 de les 133 fanecades, prop de la meitat del total. Al conjunt de les terres dels veïns de Godella al terme la vinya estava representada al 37% de la superfície (al 19% en exclusiva) i 32% de les parcel·les i l'olivera a 69% (en exclusiva al 24%) i 79% de les parcel·les, el que mostra un interès per la vinya i també l'olivera en relació amb la garrofera.

Figura XLI. Distribució de la superfície dels principals conreus de secà a la partida del Pla del Pou pertanyents a propietaris d'alguns municipis o àrees veïnes.

	Vinya.	Vinya-oliveres.	Vinya-garroferes.	Garroferes i oliveres.	Oliveres	Garroferes	Vinya-garroferes-oliveres.
Vara carrer de Morvedre.	44	144	46	59	18		64
Godella.	26	19	9	57	15		0
Burjassot	55	108	6	39	0	21	14

Font. Padró de riquesa. Elaboració pròpia.

En qualsevol cas, en relació amb el Pla del Pou és important tener present que la senzilla anàlisi comparativa realitzada no inclueix als propietaris de Paterna al paratge ni als forasters propietaris de finques de secà al municipi amb notable presència com els de la ciutat de València. Com s'ha exposat anteriorment estos darrers amb un parell d'excepcions centraven més el seu patrimoni al regadiu o als masos front a un minoritari secà dispers. A més a més tot i que les dades utilitzades aludeixen a un nodrit grup de petits i mitjans propietaris en eixa àrea del terme, la gran propietat posseïa en ella centenars de fanecades de policultiu. A efectes del padró eixes finques centraven en molt poques parcel·les i possiblement registrades de forma genèrica amb un parell de conreus sense diferenciar altres representats i menys encara el que podien representar sobre el conjunt.

Eixa aproximació als conreus i amb ells al paisatge del Pla del Pou ens permet conèixer la relativa especialització vitícola d'eixa àrea a mitjan segle XIX. Però a més a més ens

mostra com els propietaris-llauradors residents en localitats veïnes o properes, amb propietats més o menys extenses al secà de Paterna, s'interessaren per adquirir predis en ella. Un nombrós grup de propietaris de Campanar, la Vara del carrer Morvedre, Benimàmet, Burjassot i fins i tot de Godella focalitzaren ahí una part del seu patrimoni, dedicaren els seus esforços en eixe extrem occidental del terme de Paterna, en alguns casos a quilòmetres dels seus domicilis i van contribuir a consolidar el caràcter de focus vitícola d'eixa àrea.

La proximitat era, insistim, un criteri bàsic per cultivar terres a un altre municipi veí, però al recorregut realitzat apareixen també altres factors, com ha estat esmentat anteriorment. És cert que els llauradors de Godella i sobretot de Burjassot, per exemple, concentraven una part important de la propietat patenera a partides com la Coma o Camarena, també pel que fa als de Campanar a la de Mas de Feo, properes als seus pobles. Això confirma la ja repetida polarització espacial de la propietat, amb allò que podríem considerar àrees d'influència, que en molts municipis assoleix la categoria de predomini absolut, a les partides més pròximes al poble de residència dels llauradors. Però no per això deixaren de vincular-se a una més allunyada com el Pla del Pou, suposem que atrets per la qualitat de la terra i concretament per la seua aptitud vitícola.

VII.- UN BALANÇ DE LA QÜESTIÓ.

Al llarg de les anteriors pàgines ha pogut comprovar-se que el padró de riquesa de 1858 representa una font de informació de primera magnitud sobre la Paterna de mitjans del segle XIX. El buidament exahustiu del mateix ens ofereix una abundant i diversa quantitat de informació. L'anàlisi de la mateixa, un treball ampliable per la seua entitat, encara ens pot permetre disposar de més materials de variada natura. Això sí, sempre tenint molt present les deficiències d'una font de informació com esta. S'ha fet referència a la introducció i posteriorment reiterat al llarg del text a les limitacions dels padrons de riquesa

en tant que documents de caràcter fiscal elaborats sobre la base de declaracions voluntàries, supervisades i revisades per altres veïns com a únic mecanisme de control.

És cert que és una font fiscal però ens transmet molta informació sobre diversos vessants del paisatge, la funcionalitat agrària, la població, la caracterització social, etc. D'entrada, les pàgines del document ens aporten abundants dades sobre la situació de la societat de l'època, des dels rics terratinents als mínims propietaris, titulars únicament d'un ase o part d'una casa exclusivament. Tot i l'esforç realitzat per agrupar a la població per segments de riquesa i tipologia de la propietat és evident que existia una diversitat molt gran. Al padró s'intueix des de la vida més o menys còmoda del ric propietari o llaurador amb un bon passar a moltes persones que disposaven de patrimonis ínfims i per tant exposades a qualsevol problemàtica.

El recorregut realitzat ens ha permès conèixer una miqueta millor quines eren les fonts de riquesa de Paterna i com estaven distribuïdes a mitjan segle XIX. Hem pogut aprofundir en la riquesa urbana, tant la residencial com la industrial, quina era i com estava distribuïda. Figura ahí la notable entitat de la riquesa urbana de caràcter residencial en relació amb la total, en bona part en mans de persones residents a Paterna tot i que amb una significativa presència de veïns i veïnes de València, una part d'ells coincidents amb els grans terratinents locals. Els padró també ens confirma la relevància de la riquesa industrial local, el caràcter de nucli fabril del municipi en aquella època, així com l'especialització quasi absoluta en la molineria. Alguns industrials reunien un patrimoni d'entitat, en ocasions en exclusiva, en altres casos consolidant la seua relevància econòmica com a terratinents. Trobem entre ells un parell de titulars d'altres pobles propers, alguns veïns de Paterna, entre ells de nou la principal fortuna del municipi, tot i que mereix destacar el pes dels residents a la ciutat de València.

Més complexa, per la seua major entitat i diversitat, ha estat l'aproximació a la realitat de l'activitat agrícola i amb un caràcter molt complementari de la ramadera, esta darrera limitada segons el padró a quatre ramaders i l'elevat número de cavalleries pertanyents a nombrosos veïns. Eixa abundància es justifica, tot i la participació parcial en altres activitats, bàsicament en el seu caràcter de força motriu pel conreu de la terra.

El padró ens permet acostar-nos a la distribució del territori en les dos grans modalitats d'aprofitament agrícola habituals a les nostres terres, amb la contraposició entre el predominant secà i el minoritari però molt valuós regadiu. Al segon, és decisiva la una notable focalització productiva al voltant de l'horta del Túria. A més a més completa tot això

amb l'aproximació a l'estructura del parcel.lari, on junt al minifundi del secà, habitualment parcel.les d'entre cinc i trenta o quaranta fanecades d'extensió, sovint menors de vint i en ocasions més puntuals de quatre o menys, destacava el "microfundi" del regadiu. A l'horta predominaven els camps de menys de deu fanecades tot i haver-ne alguns majors de vint-i-cinc o fins i tot de trenta.

Al secà contrastava un grapat de grans explotacions, també algunes mitjanes, totes de titularitat forània, de persones de València, amb la possessió en major o menor grau per una bona part de les paternerres i paterners propietaris de terres, en superfícies molt diverses. Les puntuals grans i mitjanes finques de secà solien arrendar-se, amb la presència d'alguns potents arrendataris locals i algú forani, mentre que la resta, la gran majoria, es cultivaven directament. Molts llauradors locals disposaven d'una o varies parcel.les de secà i sovint eren el punt de partida per consolidar una explotació pròpia al formar una família i intentar reunir un patrimoni. A més a més cal tenir present l'elevat número de propietats en mans de propietaris d'altres municipis veïns, sovint llauradors que completaven les finques d'horta gestionades al seu lloc de residència amb "el secà" o "el tros de secà" complementari a Paterna. A eixes finques paternerres obtenien garrofes, olives i raïm per produir oli i ví pel consum propi i sovint per completar els seus ingressos amb la comercialització. És per això que destacaven els llauradors de Campanar, Benimàmet i sobretot els de la Vara de la calle Murviedro o carrer Morvedre (carrer Sagunt, Marxalenes, Benicalap, camí de Montcada, etc.). L'anàlisi detallada d'un i altres ens permet conèixer millor concentració d'alguns d'estos propietaris a determinades partides i fins i tot la seua especialització en alguns conreus.

Al regadiu, l'horta en tant que fora de la ribera del Túria únicament es fa referència a un reg de sènia, no sols era major la fragmentació del parcel.lari sino la concentració en mans d'un conjunt de grans propietaris. Únicament un grup dels propietaris registrats concentraven el la major part de les finques de l'horta, quasi tots ells, amb algunes excepcions com els grans propietaris de Chestre, la Pobla de Farnals i els puntuals de Quart de Poblet o Manises, residents a la ciutat de València. Únicament tres grans tiulars eren persones de Paterna tot i que entre ells es trobava D. Francisco Guillem, la persona amb major riquesa al municipi. Entre eixa gran propietat destacava la relevància de la urbana, amb grans propietaris titulars de centenars de fanecades de terra, burguesos o nobles de nou cuny d'ascendència comercial o terratinent. L'Església estava representada tot i que en un lloc secundari, en ple procés desamortitzador i com a preludi de la seua pràctica desaparició a les següents dècades. Per la seua banda la noblesa, molt ben representada,

mostrava una gran disparitat entre grans propietaris i d'altres amb patrimonis simbòlics. Tot i haver alguna excepció destacaven els nobles de nou cuny front a les velles nissagues nobiliàries. Entre els primers, en 1858 amb un títol nobiliari d'un segle d'història, es trobava el Conde de Villapaterna, l'antic senyor de Paterna, amb un evident retrocés al seu patrimoni respecte al de tres dècades enrere i en un context de progressiva venda del mateix que s'acceleraria als anys següents. La burgesia urbana, amb nou títol nobiliari o sense, tenia una participació relevant i en consolidació.

Mereix destacar que una part d'eixos grans propietaris foranis eren persones molt conegudes de l'alta societat de València, entre ells alguns polítics, terratinents en altres municipis que a Paterna reunien un gran patrimoni. La proximitat i l'accessibilitat a la ciutat, junt a la gran extensió del terme paterner, sobretot pel que fa al secà, afavoriria eixe penetració urbana que ja era possible observar dècades abans. La propietat de terres d'horta, per arrendar a llauradors, suposava una bona font d'inversió per altra banda.

El padró ens permet acostar-nos en detall a l'estructura de la propietat agrícola, com hem vist al llarg de les pàgines molt polaritzada i alhora variada, però també a la gestió de la mateixa. Deixant la propietat a un costat, a Paterna a mitjan del segle XIX podria trobar-se una complexa escala de perfils d'explotacions agràries. A la diversitat en l'estructura de la propietat s'afegia la de la gestió i ambdues es combinaven entre sí, generant una complexitat encara major. Ja hem vist la situació al secà. Al regadiu, pel contrari, la notable concentració de la propietat tenia com a contrapartida la compartimentació de la gestió. Els grans propietaris, tots els mitjans de València ciutat i una part dels també mitjans de Paterna i altres pobles, arrendaven els seus camps d'horta i ho feien a una diversitat d'arrendataris. Únicament en alguns casos arrendaven una bona part dels seus predis concentrats a veïns de Paterna. Ho feien en eixe cas als llauradors benestants locals que compatibilitzaven les finques en propietat amb eixos arrendaments. Tot i això la major part ho feien de forma dispersa, principalment a llauradors de Paterna tot i que estaven representats els arrendataris d'horta de Benimàmet i en menor grau d'altres pobles veïns com Campanar, Quart de Poblet o Manises, estos per la proximitat al seu lloc de residència.

Els propietaris d'horta arrendaven a un extens grup d'arrendataris i estos per tal de disposar de suficient terra ho feien a diferents arrendadors. Un arrendador podia tenir més de quaranta llauradors arrendataris a Paterna, amb un administrador o similar com intermediari, mentre un petit llaurador podia arribar a arrendar cinc o sis camps cadascú d'ells a un arrendador diferent. En síntesi, la situació era complexa, propietat i arrendament

es barrejaven a totes les escales i amb tota mena de composicions, per intentar disposar d'una explotació que pogués garantir la supervivència del grup familiar amb el mínim recurs al treball forani. "Treballar lo seu", en propietat o arrendat, era el somni de tots els que treballaven al camp, en un context de situacions familiars més o menys conjunturals que introduïen un altra variable a considerar. Pocs arribaven a eixe punt de forma que predominaven els treballadors del camp que barrejaven el cultiu de la seua explotació amb els jornals per altres, en una escala molt complexa. La dependència dels arrendataris dels arrendadors era notable per la major presència de demanda de terres que d'oferta de les mateixes, en un context da manca d'altres alternatives laborals. L'activitat fabril local tenia alguna entitat però la demanda de mà d'obra era limitada i València encara no representava una opció de mercat laboral per la distància, a diferència del que va passar trenta anys després amb la connexió per ferrocarril.

En eixe context socioeconòmic el padró confirma una realitat descrita per altres fonts d'informació: la difícil situació de bona part dels veïns i veïnes de Paterna. Al poble eren majoritàries les famílies de petits o ínfims arrendataris-propietaris, amb diferents combinacions per intentar aconseguir eixa explotació que garantira al menys la supervivència familiar. Moltes no arribaven ni a eixe nivell, amb patrimonis ínfims, d'altres, moltes menys, es trobaven en una millor situació amb explotacions mitjanes o mitjanes-grans pel context local. Únicament un grapat de famílies llauradores benestants, propietàries amb terres arrendades o grans arrendataris amb algunes finques en propietat, tenien "un bon passar" identificades per la resta del veïnat com a "llauradors rics". El contrast era molt accentuat i la pobresa o el risc de caure en ella molt present.

A més a més el padró no únicament ens informa sobre la situació de Paterna i els seus habitants, que ja és prou, molt, sino que és una font molt rica per obtenir informació sobre els pobles veïns i els seus habitants, en un context com aquell d'intensa interrelació territorial. L'elevat número de propietaris i arrendataris foranis justifica eixa abundant informació. Al mateix temps ens permet aprofundir en els vincles entre les paternereres i els paterners i els seus veïns, en aquella època però també en altres en tant que algunes qüestions han tingut continuïtat. És, per tant, una font de informació relevant per a Paterna però també per extensió de l'Horta.

Finalment el padró, aplicant tècniques de microestudi, d'anàlisi detallat d'un espai del terme com és el secà però especialment d'àrees concretes del mateix, pot ser molt útil per aprofundir no sols en la gestió sino en el coneixement del paisatge local en aquella època.

L'estudi del paisatge és una línia de treball molt de actualitat i en eixe sentit la informació obtinguda apunta les possibilitats que ofereix. El breu capítol final, no era la intenció allargar-se massa amb ell, l'estudi ja és prou dens, és una mostra dels possibles treballs de diferents aspectes, que poden desenvolupar-se sobre la base del buidament i tractament de la informació del padró.

Des d'ací, per finalitzar, animem a avançar en diferents línies, com les apuntades, aprofitant la informació pacientement recollida i tractada, per altra banda comparable o susceptible de ser completada amb altres fonts de informació semblants disponibles a l'arxiu municipal. Resta molt que fer per conèixer millor la realitat de Paterna al passat.

VIII. BIBLIOGRAFÍA.

- Alfonso Barberá, Rafael (1977) "*Notas para la historia de Paterna*". Gráficas Paterna S.L.
- Carrascosa, Ildefonso (1893). "*Apuntes ordinarios de agricultura práctica por D. Ildefonso Carrascosa*". Edició Librerías París-Valencia 1993.
- Carrillo Ramos, Jesús () "*Vicente Lassala Palomares. Una vida dedicada a la agricultura*".
- Cavanilles Palop, Antonio José (1795-1797). "*Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reino de Valencia*". Imprenta Real. Madrid. 2 vol. Ediciones Albatros 1995.

- Chust, Manuel (1987). "*Ciudadanos en armas. La Milicia Nacional 1834-1840*". Institutió Alfons el Magnànim. Diputació Provincial de València.
- Climent Viquer, Susana (2020). "*La Maquinista Valenciana. Revolución industrial y cambio Social. 1834-1955*". Universitat Jaume I – Universitat de València.
- Corominas Abadel, Ernest (2008). "*La contribución territorial rústica y el reparto de la carga tributaria en el siglo XX. La provincia de Lérida (1900-1963)*". Revista Historia Agraria nº 44, Pp. 89-118.
- Durán de la Rúa, Nelson (1979). "*La Unión Liberal y la modernización de la España isabelina. Una convivencia frustrada 1854-1868*". Edició de l'autor.
- Esquilache Martí, Ferràn (2018). "*Els constructors de l'Horta de València. Origen, evolució i estructura social d'una gran horta andalusina entre els segles VIII i XII*". Universitat de València.
- Gámez García, Félix (2008). "*D. Manuel Pando Fernández de Pardo. IV Conde de Villapaterna. Vida política y relación con Paterna*". Revista Alborgí nº 8. Pp. 13-43. Ayuntamiento de Paterna.
- Garrabou, Ramón; Planas, Jordi; Saguer, Enric i Vicedo, Enric (2014). "*Propiedad de la tierra y desigualdad social en el mundo rural catalán de mediados del siglo XIX*". Revista Historia Agraria nº 63, pp. 115-150.
- Giménez Font, Pablo (2007). "*Las transformaciones del paisaje valenciano en el siglo XVIII*". Institutió Alfons el Magnànim. Diputació Provincial de València.
- Gimeno Rosselló, Mª José (1995) "*Las Germanías en Paterna. El tejido artesanal paterner*" (1520-1521). Artes Gráficas Soler S.L.
- Gómez Benedito, Vicente (2017). "*El ocaso de los dominios valencianos de los Medinaceli. Del tránsito del Antiguo Régimen al liberalismo en los estados señoriales de Segorbe, Denia y Aitona*". Universitat de València.
- Grupo de Estudios Agrarios (Francisco Cobo Romero, Salvador Cruz Artacho, Miguel Gómez Oliver, Manuel González de Molina Navarro, David Martínez López y Manuel Martínez Martín). "*Transformaciones agrarias y cambios en la funcionalidad de los poderes locales en la Alta Andalucía 1750-1950*". Noticiario de Historia Agraria nº 10. 1995. Pp. 35-66
- Hermosilla Pla, Jorge i Rodrigo Alfonso, Carles (1997). "*Cambios de límites de términos municipales en el territorio valenciano por actuaciones del I.N.C. - I.R.Y.D.A*". Cuadernos de Geografía nº 61. Departament de Geografia. Universitat de València. Pp. 61-75.

- Hernández Marco, José Luis i Romero González, Juan (1980). "*Feudalidad, burguesía y campesinado en la Huerta de Valencia*". Ayuntamiento de Valencia.
- Instituto Nacional de Estadística (INE).
- Llabata Lleontart, Alejandro (2015). "*Toponimia de Paterna*". Actes de la IX Jornada d'Onomàstica. Mislata. Acadèmia Valenciana de la Llengüa.
- Madoz, Pascual (1845-1850). "*Diccionario Geográfico-Estadístico de España y sus Posesiones de Ultramar*". Madrid.
- Modesto Alapont, José Ramón (1998). "*A ús i costum de bon llaurador. L'arrendament de terres a l'Horta de València (1780-1860)*". Afers. Catarroja-Barcelona.
- Modesto Alapont, José Ramón (2008). "*Tierra y colonos. La gestión agraria del Hospital General de Valencia (1780-1860)*". Universitat de València. València.
- Modesto Alapont, José Ramón (2010). "*Costumbre y coacción social: la formación del arrendamiento rústico valenciano 1880-1940*". Revista Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural. Pp. 45-80.
- Moll, Isabel i Mikelarena, Fernando (1993), "*Elementos para el estudio de las sociedades agrarias: de los procesos de trabajo al ciclo de vida*". Noticiario de Historia agraria n ° 5. Pp. 25-42.
- Pérez Marco, Albert i Zurriaga Navarro, José Juan (1996). "*Introducció a la toponimia del terme municipal de Paterna*". Ajuntament de Paterna.
- Piqueras Haba, Juan i Sanchis Deusa, Carmen (1992). "*La organización histórica del territorio valenciano*". Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports. Generalitat Valenciana.
- Piqueras Haba, Juan i Sanchis Deusa, Carmen (2015). "*La conducción fluvial de maderas en España*".
- "*Padrón o amillaramiento de la riqueza comprendida en el casco de la capital que se forma con arreglo a los antecedentes que existen en la referida "Comisión de evaluación de la riqueza territorial de Valencia"*". Arxiu Històric Municipal de València. Contribució territorial i industrial de 1856. Hisenda-contribucions. Caixa 137/1.
- Padrón de Riqueza de la Villa de Paterna (1859). Arxiu Municipal de Paterna.
- Pérez i Marco, Albert i Zurriaga Navarro, José Juan (1996). "*Introducción a la toponímia del término municipal de Paterna*". Ajuntament de Paterna.
- Pérez Picazo, M^a. Teresa i Pérez de Percebal, Miguel A (2014). "*El mercado de la tierra en Murcia. 1836-1862*". Historia Agraria n° 32. Pp. 59-86.

- Pons i Pons, Anaclet i Serna Alonso, Justo (1984). "*Elitismo y dominación de clase en Valencia (1856-1868)*". Revista Saitabi nº 34. Pp. 153-168.
- Vallejo Pontada, Rafael (2000). "*Los amillaramientos como fuente estadística: Una visión crítica desde la contribución territorial*". Revista Historia Agraria, nº 20. Pp. 95-122.
- Vila-Belda Martí, Joaquín (2020). "*Les alqueries de Picanya des de l'inici del senyoriu fins al nou règim*". Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.